

ՀԱՐԱԿԱՆ

VI ՏԵՐԹ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա. Մ. ՍԱ. Գ. Ի. Ր.

№ 3

Մ Ա Ր Տ

1906

Խ Ի Շ Լ Ի Ս

Տպարանի չափերը՝ Մուղաթ. փոք. № 15.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 3

Երևո

1. ՖԱՐՀԱԴ ԵՒ ՇԻՐԻՆ, Վ. Փափագեանի 9
2. ՎԵՐԱ, «ՄԷԿԸ ՇԱՏԵՐԻ ՀԱՄԱՐ» 15
3. * * ԱԼ. Խաճապեանի 27
4. ԹՈՒՐԲՈ-ՔՐԴԱԿԱՆ ԱՐՇԱԽԱՆՔԻ ՔՍԱՆԵՆԶԻՆԳԱՄԵԱԿԸ
Ականատեսի 28
5. ԱԳՐԱՐ. ՀԱՐՅԸ ԵՒ ՆՐԱ ԼՈՒԾՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍԱՆՈՒՄ
Երուանդ Սարգսեանի, 38
6. ԿԱՐԼ ՄԱՐԻՍԸ ԵՒ ՄԱՐԲՍԻՉՄԸ, Բ. Իշխանեանի . . 56
7. ՄԻՄՎՈՂԻՉՄԸ ԴՐԱՄԱՅԻ ՄԷՉ, Ս. Յակոբեանի. . . 79
8. ԱԴՄԻՆԻՍՏՐԱՅԻՄ ԵՒ ԴԱՍԱՍԱՆ Տ.-Ի 87
9. ՆՈՐ ԵՒ ՅՈՒԱԾ ԳՐԲԵՐ 94
10. ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. --
Պրոֆ. Վ. Զոմբարտ՝ «Բանուորական հարց» Թարգմ.
Ա. Արեղեանի. 2) П. А. Либетовъ. Еписветодьские
прѣдвѣдѣ (или прѣдѣ сѣдомъ общества. Заврашійся
«Пудиниетъ» и его обществѣнные сношѣнники. *
3) Գեորգիաներն ինչ կարգաւ Յուլ. Տէր.-Միլիա-
րեանի 95
11. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. — Պ. Գումայի ընտրութիւնների
շուրջը 97
12. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. — Պաշտօնային և քաղաքական
կրթական երկրներում. — Բանուորական կործակուի և
կուրքիների կատարողները հրամայում. — Պրոկտա-
րիատի օգտին նոր բիլլ մշակւալում. — Թիւրքիայի
չարժուէրի մասին մի քանի դիտողութիւններ:
13. ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՀԵՅ ԿԵԱՆՔԻ ՔՐՈՆԻԿ

Նոր շրջան VI տարի

Հրատ. XVIII տարի

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԵԿԵՆ, ՀԵՍՏԵՐԵՍԵԿԵՆ ԵՒ ՔԵՂԵՔԵԿԵՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 3

Մ Ա Ր Տ

1906

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան „ՀՐԱՒԷՍ“ ԸՆԿ. Մադար. փող., 15.
1905

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 3

Երևա

1. ՖԱՐՀԱԴ ԵՒ ՇԻՐԻՆ, Վ. Փափագեանի 9
2. ՎԵՐԱ, «ՄԷԿԸ ՇԱՏԵՐԻ ՀԱՄԱՐ» 15
3. * * Ա. Խաճապեանի 27
4. ԹՈՒՐԲՕ-ՔՐԴԱԿԱՆ ԱՐՇԱԽԱՆՔԻ ՔՍԱՆԵԻՀԻՆԴԱՄԵԱԿԸ
Ականատեսի 28
5. ԱԴՐԱՐ. ՀԱՐՑԸ ԵՒ ՆՐԱ ԼՈՒԾՈՒՄԸ ԹՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ
Երուանդ Սարգսեանի, 38
6. ԿԱՐԼ ՄԱՐՔՍԸ ԵՒ ՄԱՐՔՍԻԶՄԸ, Բ. Իշխանեանի . . . 56
7. ՍԻՄՎՈԼԻԶՄԸ ԴՐԱՄԱՅԻ ՄԷՋ, Ս. Յակոբեանի. . . 79
8. ԱԴՄԻՆԻՍՏՐԱՅԻԱ ԵՒ ԴԱՏԱՍՏԱՆ Տ.-Ի 87
9. ՆՈՐ ԵՆՈՒՄ ԳՐՔԵՐ 94
10. ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. —
Պրոֆ. Վ. Զամբարտ՝ «Բանուորական հարց» Թարգմ.
Ա. Աբեղեանի. 2) Н. Алябеговъ. Елисаветпольскіе
кровавые дни предъ судомъ общества, Завравшійся
«Нуждливость» и его общественные сподвижники. *
3) Դեռահամներն ինչ կարդա՞ն Յով. Տէր.-Միլրա-
քեանի 95
11. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. — Պ. Գուճալի ընտրութիւնների
շուրջը 97
12. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. — Սոցիալ էվոլյուցիան սահմանա-
դրական երկրներում. — Բանուորական զործադուլ և
Կուրբիէրի կառաստորոքը Ֆրանսիայում. — Պրոլետա-
րիատի օգտին նոր քիլ Անգլիայում. — Թիւրքիայի
չարժումկարի մասին մի քանի գիտողութիւններ:
13. ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՀԱՅ ԿԵԱՆՔԻ ՔՐՈՆԻԿ

14. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
15. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
20. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ. Զէյմս Մորիէր՝ «ՀԱԶԻ ԲԱՐԱՆ ԱՆԳ-
ԼԻԱՅՈՒՄ», վէպ պարսկ. կեանքից, թարգմ.
անգլ. Մ. Կարապետեան

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից՝ զրել պարզ, մանաւանդ քուերը, յատուկ տնուններն ու օտար բառերը, եւ քերքի միայն մի երեսի վրայ. առանձնապէս ուր դարձնել կէտադուրեան, ուղղագրութեան եւ նոր պարբերութիւնները որոշակի լինելու վրայ, Թարգմանութեան հետ պէտք է ուղարկել խմբագրութեանը նաեւ բնագիրը:
2. Չընդունուած մեծ յօդուածները պահուած են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ յետոյ ոչնչացնում են: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը: Փոքր յօդուածներն ու ոտանաւորները չեն վերադարձնուում:
3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը: Խմբագրութեան առանց պայմանների ուղարկուած ձեռագիրները համարւում են անվճարելի:
4. Խմբագրութիւնն իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:
5. «Մուրնի» համարը չստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեանը տեղեկութիւն տալ ոչ ուշ, քան յաջորդ համարի լոյս տեսնելը:
6. Խմբագրութեանը զանազան հարցումներով զիմուղ անձինք պէտք է պատասխանի համար ուղարկեն նամակագրողի կամ պոստային ըլանի:
7. Հասցէ փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կոպէկ: Հասցէի փոփոխումը պէտք է ստացուի իւրաքանչիւր ամսի 10-ից ոչ ուշ, որպէսզի առաջիկայ համարն ուղարկուի նոր հասցէով: Նոր հասցէի հետ պէտք է այտնել նաեւ հին հասցէն:

ԾԱՆՈԻՑՈՒՄՆԵՐ

Յաջորդ համարից կը սկսենք տպագրել մեր աշխատակից Լէօի մի ուսումնասիրութիւնը թուրքահայոց շարժման անցիակից՝ «Սասունից այսօր»:

Մորիէրի Հաջի Բարա վէպի առաջին հատորը մեր բաժանորդների համար արժէ 1 ռ. (2 ըուբլու փոխարէն), ճանապարհածախքով 1 ռ. 50 կոպ.

Առանձարի «Վշտի Ծիծաղը» մեր բաժանորդների համար 70 կոպ. (1 ռ. փախարէն):

1905 թուականի «Մուրճի» սպառուած №№ 1, 2, 3, 4 և 5 ցանկանում են գնել. դիմել առաջարկութեամբ «Մուրճի» խմբագրութեան:

Բանուորները կարող են գրուել «Մուրճին» ԲԱԳՈՒ և ԲԻԲԻ-ԷՅԲԱԹՈՒՄ պ. Դաւիթ Տէր-Դանիէլեանի մօտ («Մանթաշեան և ընկ» գրաս.) ԲԱԼԱԽԱՆՈՒՄ պ. Արշակ Գևանջեցեանի մօտ (мех. мастерская Каспи́ск. Т-ва.)

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԲԱՑԻԱԾ՝ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„ԿԵԱՆԲ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՕՐԱԹԵՐԹԻ,
ՈՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԻ ՇՆՈՐՀԻՒ ԱՌԱՅԺՄ ԿԸ ՀՐԱ-
ՏԱՐԱԿԻԻ ԻՐԵՆԻ

ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

Բաժանորդագիրն է՝ Թիֆլիսում տարեկան 2 ռ. 50 կ., դուրսը
տարեկան 3 ռ., արտասահման տարեկան 4 ռ.: Ամսական Թիֆ-
լիսում 20 կոպ., դուրսը 30 կ., արտասահման 40 կ.: Հատուկ
Թիֆլիսում 5 կ., դուրսը 7 կ.:

Հասցեն՝ Тифлисъ Редакція «Кянкъ», Чавчавадзевская № 4.
արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction «Kiank». Tschawtschawadzew-
skaja № 4.

Խմբագիր-նրատարակիչ՝ Բ. Իշխանեան

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„ՅԱՌԱՋ“

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ
ՕՐԱԹԵՐԹԻ

Բ Ա Ժ Ն Ե Գ Ի Ն Ն Է

Թիֆլիսում տարեկան 6 ռ., ամսական 60 կոպ.: Թիֆլի-
սից դուրս՝ տարեկան 7 ռ., ամսական 70 կոպ., Արտասահմա-
նում տարեկան 32 ֆր., ամսական 3 ֆր.:

Դիմել՝ Тифлисъ, редакція «Арачъ» կամ Tifis (Russie)
Pédaction «Haradj»

Խմբագրատունը գտնւում է Թիֆլիսում, Ֆրէյլինսկայա
փողոց № 6.

ԲԱՅԻԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„ՄՇԱԿ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԼՐԱԳՐԻ

(34-րդ տարի)

ԱՌԱՋԻԿԱՅ

1906

ԹԻՖԼԻՍԻՆ

«Մշակը» կը հրատարակուի նոյն պըրոգրամով եւ նոյն ուղղութեամբ

Ամեն օր ըսցի տօններն յաջորդող օրերից:

Բաժանորդագինը «Մշակի» տարեկան գինը 10 ռուբլի է, տասնամէկ ամսանը նոյնպէս 10 ռ., տասն ամսանը՝ 9 ռ., իննս և ութ ամսանը՝ 8 ռ., եօթն ամսանը՝ 7 ռ., վեց ամսանը՝ 6 ռ., հինգ ամսուանը՝ 5 ռ., չորս ամսանը՝ 4 ռ., երեք ամսուանը՝ 3 ռ., երկու ամսուանը՝ 2 ռ. և մի ամսուանը 1 ռուբլի:

Արտատահմանեան ըստանորդագրութիւնը. Ա.մ երկաշի բաժանորդները պէտք է վճարեն տարեկան 6 դրլար. Եւրոպայի բաժանորդները՝ 30 ֆրանկ. Պարսկաստանի բաժանորդները՝ 10 ռուբլի:

«Մշակին» գրուել կարելի է Խմբագրատանը՝ (Բազարնայա և Բարոնսկայա փողոցների անկիւն):

Կայսրութեան ուրիշ քաղաքներից «Մշակին» գրուելու համար և առհասարակ նամակներ և ծրարներ ուղարկելիս՝ պէտք է ղիմել հետեւեալ հասցէով. ТИФ-ЛИСЪ, Редакция „МШАКЪ», իսկ արտատահմանից՝ TIFLIS, Rédaction du journal «MSCHAK».

Յայտարարութիւնները ընդունուում են բոլոր լեզուներով:

Ազատիկ ըստանորդագրութիւնն է ընդունուում: 2—3

ԲԱՑԻԱԾ Է 1906 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՐՇԱԼՈՅՍ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ՕՐԱԹԵՐԹԻ

24 պատկերազարդ յաւելուածներով, որ կանոնաւորապէս լոյս կը տեսնեն ամիսը երկու անգամ.

Թերթի ձգտումն է պետական սահմանադրական կազմ, կովկասեան ներքին լայն ինքնավարութիւն, տեղական զեմստւո, զեմստւոյական մանր միութիւններ և ազատ կապակցում այդ մանր միութիւնների:

Հողի բաւարար բաժիններ սակաւահող զիւղացուն՝ պետական և կալուածական հողերից, և օրէնսդրական բաւարարութիւն բանուորի կենսական պահանջներին:

Ընտրական սկզբունքի լայն գործադրումը ընդհանրապէս, և մասնաւորապէս մեր դպրոցական գործի կազմակերպութեան, եկեղացական կալուածների տնտեսութեան և հասարակական հիմնարկութիւնների ղեկավարութեան մէջ:

Թերթի գլխաւոր ուժը ուղղուած կըլինի հայ կեանքի պահանջներն առաջ մղելու և աշխատելու նրանց իրականացմանը զեմոկրատ ոգով:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՈՒՄ

Տարեկան 7 ա. — —	32 ֆր. 28 մարկ. 28 շ. 7 դոլ.
Վեց ամիսը . . . 4 » — —	20 » 16 » 16 » 4 »
Երեք ամիսը . . . 2 » 25 կ. 12	» 10 » 10 » 2 »
Մի ամիսը . . . — — 75 »	4 » 3 » 3 » 1 »

Տարեկան բաժանորդները կարող են վճարել մաս-մաս. Յունւորին 4 ա. և յունիսին 3 ա.:

Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չի ընդունում.

Կարելի է գրուել խմբագրատանը (Թիֆլիզ, Գանովսկայա № 11) կամ գործակալների մօտ: Ուրիշ տեղերից գիմել՝ Редакция газеты «Аршалуйс». կամ Tiflis, édaaction du journal «Arshalous».

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Գ. ՄԵԼԻՔ-ԿԱՐԱԳԵՕՋԵԱՆՅ

ՖԱՐՀԱԴԻ ԵՒ ՇԻՐԻՒՆ^{*)}

(Պարսիկ պօէմա—դերվիշի պատմած)

1.

Քեզ, իմ անդին Լալ, քեզ եմ նուիրում Փարհադ—
Շիրինի գողարիկ այս զրոյց:

Վառ Արևելքի սէրն է նրան ծնել Շիրազի հովտի
ջրերն ուռճացրել, վարդենիների բուրմունքն օրօրել:

Անցել—բայել է դարերի զլխով, անմոռնուկ ծագ-
կի հրապոյրն ունի, սիրածդ գեփիւռի մրմունջը տար-
փոտ, և զիտէ խօսել թէ ջերմ սրտերի, թէ մեծ մրա-
քերի:

Քեզ եմ նուիրում այրուած սրտերի այս խորունկ
վէպը, հանած հստկեան անյատակ ծովից՝ որպէս մար-
գարիտ: Որպէս մի հին գիրք, որի էջերը լի իմաստու-
թեամբ՝ գիտեն դեռ յուզել, գիտեն ջերմացնել:

Քեզ եմ նուիրում նոյնքան մեծ սիրով, որքան Փար-
հադը սիրեց, որոնեց, ընկաւ... և ընկած տեղը նոնե-
նին բուսաւ:

2.

Եւ գիտէր սիրել Փարհադը Շիրինին: Սիրել սյն

¹⁾ Այս պօէման իբր հիմք ունի պարսկական յայտնի
«Փարհադ-Շիրին կամ Էնարը Փարհադ» (Փարհադի նուորը)
զրոյցը: Պօէման կարգալիս՝ անհրաժեշտ է յատկապէս ուշք
դարձնել թէ շեշտերին և թէ կէտադրութեան: Ծ. Հ.

սիրով, որ չէ մեղկացնում, այլ ոգևորում է, որ սողունի մէջքին անգամ թևեր բուսցընում:

Եւ գիտէր սիրել Փարհադը Շիրինին: Սիրել այն սիրով, որ աչքը գետնից՝ ամպերին ձգում, ժայռեր է հալցնում, ճահիճների տեղ՝ վարդեր աճեցնում, անապատի մէջ՝ փշեր տրորում, արեան շիթերով՝ հողը բեղմնաւորում:

Եւ գիտէր սիրել Փարհատը Շիրինին: Սիրել այն սիրով, որ կանգ չէ առնում ոչնչի առաջ, որ չէ խոնարհում, կծկում, ստրկանում, այլ որ ներշնչում է, ճղճիմ թզուկին հսկայի փոխում:

3.

Գեղեցիկ էր Շիրազի հովտի չքնաղ Շիրինը: Գեղեցիկ—որքան գիտէ ստեղծագործել վառ Արևելքի երազող միտքը, ճոխ երևակայութիւնը:

Գեղեցիկ—որքան կարող է անըջել սիրային տենչը, բանաստեղծական խանդավառ սիրտը:

Գեղեցիկ—որքան Շիրազի նորածիլ վարդի թարմ կոկոնը, սոխակի երգին բացուող թերթերունքները:

Շիրազը չունէր մի ուրիշ Շիրին: Նա էր Իրանի սիրոյ աստուածուհին, նիւթ եղած՝ բանաստեղծների կրքոտ երգերին:

Փարհադը պաշտում էր Շիրինին: Շիրինը սիրում—մի՛միայն Փարհազին:

Երջանիկ էին, սիրով օրօրուն, կենսալից ու ջերմ, դիմազրաւ վշտի, ծաղրող—արհամարհող՝ չար ոգիների, ամէ՛ն տառապանքի:

4.

—Խօսիր իմ Շիրին. ասա, զրգիւր ինձ, գործել եմ ուզում: Սէրն է սրտումս—նրա կայծերը երկինքն են ձգտում, նրա են որոնում:

Ասա, կ'ուզե՞ս այդ գոռ լիւնները հարթեմ—գաշտ շի-

նեմ. անապատի մէջ՝ դրախտ կառուցանեմ, աւերիչ գետի հոսանքը դարձնեմ, չար ոգիներին ճգմեմ-հալածեմ, աշխարհը միմիայն սիրոյ, բարութեան մի հովտի փոխեմ... խօսիր, իմ Շիրին...

Եւ Շիրինը խօսեց:

Խօսեց Շիրինը և իր Ֆարհադին մեծ գործի մղեց:

Ուղեց, յիրաւի, Իրանն ու Թուրանը երջանիկ տեսներ, ազանտ չարիքից, ազատ վշտերից, դառն արցունքներից: Ուղեց որ իր շուրջը սէրը միայն թագաւորի—անասանման սէրը, բարիք անուցանող, ժպիտ, երգ ու կեանք...

—Ելիք, իմ Ֆարհադ, ասաց նա ժպտուն: Սիրոյ կայծերովդ տապաւրդ զինիր, այդ դաժան լեռան խորքերը մտիր. պեղիր, որոնիր, չար ոգիների ձեռքից Զուլ-Շիրը ¹⁾ կորզիր—մարդկանց նուիրիր:

Թող բղխեն նրա ազնուացնող, չարիքը հալածող անմահ ջրերը. թող ոռոգէ նա վշտի դաշտը, փշերի տեղ՝ վարդենի բուսցնէ, ամէն մի տանջանք՝ ծիծաղի փոխէ և արցունքներին վերջ տայ—ժպիտը թագաւորէ:

5.

Ելաւ Ֆարհադը: Կորզեց տապաւրը, ջերմացրեց զինեց իր սիրող սրտի բոցոտ կրակով, կռացաւ—գզուեց չքնաղ Շիրինին, ամրացրեց դօտին, ճանապարհ ընկաւ, լեռների մթին խորքերը մտաւ, Զուլ-Շիրը չար ոգիների ձեռքից խլելու իջաւ:

Բայց ինչո՞ւ յանկարծ սեղմուեց, մենակ մնացած Շիրինի սիրտը: Ինչո՞ւ կոկորդը դառնացաւ, մթագնից աչքը:

Կարծես չար ոգին էր այն, որ մօտ եկաւ նրա տեղանքին, փափսաց, ասաց.

—Աւանդ, ո՞վ Շիրին, գնաց Ֆարհադը, գնաց յա-

¹⁾ Առասպելական մի գետ. հիւրի-փէրիների կեանք տուող, անմահացնող և գուարթութիւն ու կենսունակութիւն ներշնչող նեկտարի գետը՝ ըստ պարսկական առասպելների: Ծ. Հ.

ւիտեան: Որոնոց սիրտը՝ մտքը է փոխւում. որոնոց միտքը սիրտն է թառամեցնում և կամ լայնացնում — աշխարհն ամփոփում, միակ Շիրինների մոռանում-անցնում, և կամ, յօշոտւում, ամբողջ արիւնովը՝ մարդկանց վշտերի մեծ զոհը դառնում...

Ինչո՞ւ այդպէս սեղմուեց Շիրինի սիրտը, կոկորդը դառնացաւ, Շիրազի հովտի շքեղ այդ վարդը լացաւ, վշտացաւ...

6.

Գնաց Ֆարհադը, քայլեց ոգևորութեամբ, քայլեց շատ երկար:

Մտաւ լեռները, իջաւ անդունդներ, տապալեց ժայռեր և երկրի խորքում գետակը որոնեց, Զուլի-Շիրը աշխարհին նուիրել ճգնեց:

Զար ոգիները յուզուած, վայրացած գետը քաշեցին, խորքերը տարան, որոնոց հսկայի ջանքերը ի դերև հանել մտածեցին:

Իսկ Ֆարհադը յաման ու տոկուն, դան տանջանքներով, երկար տքնութեամբ՝ պեղեց ու պեղեց, գոռ հարուածներով լեռները թունդ հանեց, խաւարը հալածեց, ժայռերը փշրեց. որոնոցութեան տենդով համակուած՝ ժամանակը մոռցաւ, տարիների գլխով ոտնեց ու անցաւ:

Հասաւ ակունքին. հասաւ, իրաւ է. բայց թէ երբ, ի՞նչպէս — դա Աստուած գիտէ:

Ու երբ հասել էր — ոյժերը ժողովեց, մի յեաին թափով նեկտարը թագցնող ժայռը գլորեց և դուրս ժայթքող փրփրադէզ գետակի երզը նա երզեց...

Երգեց խանդալից, երգեց աւիւնով...

7.

Զարմանք, ոգևորութիւն, շքեղ յաղթանակ — սլահ մի մոռացրին և սէր, և Շիրին:

Լոյսն էր ազատուող թաւարի բանալից. լոյսն ու բարութիւն, աշխարհն ազնուացնող անմահ հեղուկը, որ դարեր ամբողջ կաշկանդուած—պրկուած, չար ոգիների շղթայով ճնշուած—տոկոն, ջերմ սիրոյ մղմամբ ազատուած, ոստնում էր, ելնում, աշխարհին գնում:

Եւ հսկայ, երկար ջանքեր գործ դնող Փարհադը կռացաւ, Շիրինին յիշեց երազի նման. տոչորուած շրթունքը դրոշմել ուղեց կաթնահամ ջրի փայլուն շիթերին, որ այնտեղ—հեռու սպասող Շիրինը այդ համբոյրն առնէ, հրճուէ, ոգևորուի, վարդերի տուա՛ջ՝ յամառ, ջերմ սրտի յաղթանակն երզի:

...Բայց ահա յանկարծ ջրերը յուզուեցին, ետ ընկրկեցին, փրփուր-գիգացան, սոսկումով ահեղ՝ ճերմակ բաշերը թօթուեցին արագ և Փարհադի ախանջին, հեռու տեղերից, հասաւ քամու ձայն՝ տխուր, մահաշունչ.—

—Թշուառ որոնող, անբախտ իմաստուն. դու որոնում էիր՝ Շիրինը մոռացած, Զուի—Շիրը պեղում՝ սէրդ կաշկանդած... Ու մինչ փնտռում էիր, աքնում, տառապում—Շիրինը ծիւրուած՝ տարիներ ամբողջ, նստած սպասեց և մեռաւ կարօտից ու «Փարհադ» կանչեց...

Ջրերը յուզուեցին, և բաշերը թօթուեցին, ետ ընկրկեցին...

Փարհադին թուեց՝ աշխարհը կործանուած, ժայռերը նորից-նոր՝ թաւալած—ընկած. լեռը կարծես դարձեալ փուլ եկաւ ծածկեց, կաթնահամ ջրին տարաւ—անհետացրեց:

8.

Յուսաբեկ, ընկճուած, նայեց Փարհադը ետ գնացող գետի փայլուն ջրերին. իր գէմքը զննեց, տեսաւ կնճիռները, տեսաւ թէ ինչպէս սահող տարիները՝ ձիւնն էին բերել տառապող գլխին:

—Հասկացաւ այժմ, որ սահել—անցել էին տաս-

նեակ տարիներ: Շիրինը մեռել էր յուսահատ՝ այնտեղ, մինչ ինքը որոնել էր, տառապել՝ այստեղ:

Ու ելաւ հսկան, չուզեց այլևս ապրել:

Էլ ինչո՞ւ ապրել, որոնել, գիտնալ, լեռների խորքից բարիքը դուրս կորզել—երբ ինքը, որոնողը և ո՛չ իսկ նրա կաթիլին մօտենալ զօրեց՝ առանց դառն վշտի, սպանի՛չ վշտի:

Շիրինը մեռել էր: Առանց Շիրինի կեանքը միտք չունէր, առանց ջերմ սիրոյ՝ ապրելը չարժէր:

Սէրն է հասցնող մարդուս—բարձր աստղերի. սէրը—թե տուող, ժայռերը փշրող, սէրը—վարդ բուսցնող, բարիք սերմանող...

9.

...Թնդաց լեռ ու ձոր, մունչեց՝ չուր, ծով. վառ արշալոյսի տակ վայլեց Փարհադի՝ սիրոյ կայծերով զինուած սուր տապար... և Զուի-Շիրի ջուրը արիւնով ներկուեց, յուզուեց, ետ գնաց, լացաւ, ամօթով լցուած՝ խաւարի կրճքի մէջը թազնուեց:

Տապալի կոթը մե՛ծ ու ժգնութեամբ վարսուեց՝ գետնի մէջ, Փարհադի արիւնը նրան ոռոգեց... և Շիրազի հովտում, տարիներ յետոյ, բուսաւ մի մեծ ծառ՝ արիւնոտ ծաղկով, արիւնոտ պտղով...

Նոնենին էր այն...

10.

Ու ծառն ամէն տարի, ուր որ էլ լինի—ունի պըտուղների մէջ մի հատը՝ կծկուած, որում երկու սիրտ կայ՝ միմեանց միացած, խանձուած, սոչորուած...

Փարհադ—Շիրինի սրտերն են խամբած...

Վ. Փաղիազեան

ՎԵՐԱ

«ՄԷԿԸ ՁԱՏԵՐԻ ՀԱՄԱՐ»

(Մի աղջկայ օրատետրից 1)

Գիշերը:

Դարձեալ ես արթուն եմ, և անհանգիստ հոգով: Ես աշխատում եմ ուրախանալ:

Հոգուս մէջ յանկարծ բռնկուում են երանելիութեան վայրկեանները. բայց իսկոյն փոխւում են կեղծ բուռն կրքի և կամ երջանկութեան այնպիսի դրութեան, որի գիտակցութիւնը ինձ տանջում է:

Որոշուած է հարսանիքն անել զեկտեմբերի 15-ին: Ես չեմ ցանկանում, որ այդ օրը շուտ գայ:

Միթէ իմ սէրը այնքան քիչ և այնքան չնչին է, որ նոյնիսկ սիրած մարդու երջանկութիւնը չի անդրադառնում նրա մէջ:

Ես վերլուծում եմ իմ ամեն մի միտքը: Ես փորում եմ իմ սիրտը, փնտրում եմ նրա գաղտնի հնադարանում իմ այդ անտարբերութեան պատճառները: Միթէ ես էլ ժամանակակից շատ մարդկանց նման, կորցրել եմ իմ զգացմունքների անմեղութիւնն ու անմիջականութիւնը: Կամ գուցէ ինձ շփոթում է իմ հօր անբաւականութիւնը, որ ուզում էր ինձ համար հարուստ և շուայլ կեանք ստեղծել:

Կամ գուցէ սա տանջանքի և վշտի նախազգուշացում է:

Ես սնոտիապաշտ եմ...

Հոկտեմբերի 8-ին:

Այսօր ինձ մօտ եկան իմ ընկերուհիները: Վաղուցուանից նրանք ինձ հաւատում էին իրանց սրտի գաղտնիքները և ես գործադրում էի նրանց, որպէս խորհուրդներ ընդունող աւ-

տօմատ... Ես իմ ամբողջ սրտով բռնանում էի իմ հասակակից-
ների հետ նրանց փոքրիկ տանջանքները, ուրախութիւնները:
Իսկ ինձ փակեցի նրանց հայեացքներից, որպէս մի գաղտնի
արկղ:—Ես միշտ եղել եմ առանձնացած և լռակեաց. դա հե-
տեանք է իմ մեկուսացած կրթութեան:

Իմ նշանուէրը սկսնացիւ անաշտացրեց և ահա նրանք շտա-
պեցին ինձ մօտ՝ մի փոքրիկ գաղափար կազմելու իմ զգաց-
մունքների մասին:

Իմ գաղտնապահութիւնը մի մեծ հարուած էր այդ հետա-
քըրքերի էակների համար:

Միայն Բեգինան, որ իր սրտակից և անկաշառ վերաբեր-
մունքով երբեմն թեթեւացնում էր իմ դժուար բոպէները, դի-
տէր իմ փոքրիկ բոմանը: Իսկ միւսների երևակայութեան հս
լիովին ազատութիւն տուի:

Գուցէ այս բոպէիս նրանք ծիծաղաշարժ մի պատմութիւն
են հնարում իմ վերաբերմամբ:

Երբ ես դիտում եմ իմ շրջանի օրիորդներին, նրանց մա-
կերևոյթային և թեթեամիտ կեանքը, նրանց մշտական վազ-
վըզելը մէկ Ֆլիբտից դէպի միւսը, երբ յիշում եմ, որ մարդ-
կային կեանքի ամենանշանաւոր և ամենաթանկագին մօմենտ-
ները նրանց համար կամուրջի դեր են կատարում մէկ զուար-
ճութիւնից դէպի միւսն անցնելու համար—ես խորին թախի-
ծով գալիս եմ այն եղբակացութեան, որ կտնայք, չնայելով
ազատագրական շարժմանը, դեռ երկար ժամանակ չեն ազա-
տուի ազամարդու խնամակալութիւնից:

Իսկ որ այս թեթեամիտ և մակերևոյթային էակները, չը-
հայած իրանց ստացած կրթութեանը, բոլորովին անընդունակ
են լուրջ աշխատանքի:

Նրանք մտնում են ամուսնական կեանքի մէջ, առանց
ծանօթ լինելու կնոջ իսկական կոչումին և այն լուրջ պարտաւա-
նութիւններին, որ ընկնում են կնոջ վրայ: Նրանք պէտք է գառ-
նան մայրեր, դաստիարակչուհիներ, նրանք պէտք է կատարեն
ամենամեծ գեղարուեստական գործը—ստեղծեն մանկան հոգին,
նրանք, որ ապրում են միայն զուարճութեան, բաւականու-
թեան, դատարկ և խաբուսիկ բաների համար... Եւ նրանք կը
հառաչեն և կը տնջան մայրական ճնշման տակ...

Մեր դաստիարակութիւնը մեղաւոր է մեր առաջ: Եւ ես
չնորհակալ եմ իմ բախտից, որ տուել է ինձ լուրջ, կանգուն և
ինքնուրոյն բնաւորութիւն, որ հեռու եմ պահում ինձ այդ սոս-
կալի դատարկութիւնից:

Հոկտեմբերի 23-ին:

Այժմ ես քիչ ժամանակ ունիմ խոստովանութեան համար: Ես բարեխիղճ կերպով բաժանում եմ ժամանակս աշխատանքի և սիրոյ մէջ... և մէկը զեղեցկացնում է միւսին:

Տնտեսութիւնը առանց իմ օգնութեան չի կարող զլուխ գալ: Իմ սիրելի մայրիկը սրտի կսկիծով է մտածում այն ժամանակի մասին, երբ տնտեսութիւնը իմ խիստ հսկողութիւնից պիտի անցնի նրա ձեռքը: Նա զբաղւած է իմ հարսանիքի պատրաստութիւններով և հազարաւոր մանր մտեր բաներով, որ պէտք է վերջացնել մինչև այդ օրը:

Երեկոները Գէորգի հետ նստում ենք սենեակի մի անկիւնում: Շատ անգամ ժամերով անխօս ենք մնում: Ո՛րքան բովանդակալից է այդ լուսթիւնը: Մի մեծ հանգստութիւն է տիրում մեզ վրայ: Մենք շնչում ենք մեր մօտիկութիւնը: Նա պատկառանքով և լրջութեամբ համբուրում է իմ մառների ծայրերը մէկը միւսի յետեից... և յետոյ մենք երկուսս էլ ծիծաղում ենք, միաժամանակ... բոլորովին կամաց... Այս խաղաղ և քնքոյշ երեկոյիս ժամերի մէջ է երջանկութիւնը...

Նոյեմբերի 6-ին:

Երկու շաբաթ բաժանում է ինձ այն երանելի տրամադրութիւնից, որ արտայայտել եմ իմ օրագրի վերջին երեսներում: Երկու շաբաթ: Նրանք ինձ համար տարիներ են, տասնեակ տարիներ:

Մտքդ կարող է մի քանի օրուայ մէջ հոգեպէս ծերանալ: Լինում են վայրկեաններ, որ թրի սայրին են նմանում: Կամաց կամաց մտքդ արիւնաքամ է լինում նրանից. բոլորովին կամաց...

Ես չեմ կարողանում իմ մտածմունքների շարքերը վերջացնել. մղձաւանջը խեղդում է ինձ: Ես դժուարութեամբ եմ շնչում: Գեա չլացած արտասունքները նորից թափանցում են իմ հոգու խորքը և այնտեղ փոթարկւում, իմ սրտի մէջ... Նըրանք խեղդում են ամեն մի լաւ բան՝ բոլոր իմ յոյսերը, իմ ամբողջ հուստը, երջանկութեան ամեն մի հնարաւորութիւնը...

Այդ պատահեց միայն մի քանի օր առաջ: Գէորգի հետ վերադառնում էինք օպերայից: Գեղարուեստական արտադրութիւնների գեղեցկութիւնը մարդ աւելի խոր և աւելի մարտի է բմբռնում, երբ վայելում է սիրած անձի հետ:

Մենք զնում էինք թեանցուկ, քաղաքի միջով... Մենք թարմացել էինք, նորոգուել քիչ առաջ ստացած ապաւորութիւնների ազդեցութեան տակ... Գէորգը խօսում էր այնպէս Մարտի 1908.

լաւ և ոգևորուած: Եւ ուրախանում էի, տեսնելով նրա երիտասարդական հրճուանքը:

Յանկարծ խօսակցութեան կիսին նա լոեց: Ինձ թուաց, թէ նա այլայլուեց: Մեր դէմից մի կին էր գալիս մի պարոնի հետ թեմայուել: Նա այնքան էլ երիտասարդ չէր և ման էր գալիս օրօրուելով: Նրա գէժքը գեղեցկութեան հետքեր էր կրում:

Մեր կողմից անցնելիս նա Գէորգին չափեց սպանական ու անամօթ հայեացքով և ազնայտնի, դիտաւորեալ կերպով խփեց փեշերը Գէորգին...

Գէորգը նկատելի շփոթութեամբ երեսը շուռ տուեց հակառակ կողմը:

Բնագլմամբ ես ամեն բան հասկացայ:

Մի քանի վայրկեան մեր մէջ տիրեց ծանր լուսթիւն:

— Ո՞վ է դա.— հարցրի ես յետոյ:

— Իմ նախկին ընկեր.— ուսանողի կինը:

— Դու նրա հետ ծանօթ ես:

— Առաջ էի ծանօթ:

Նրան տանջանք էին պատճառում իմ ինկվիզիտօրական և քննող հարցերը: Բայց ես չէի կարողանում ինձ զսպել:

— Դու. նրան սիրո՞ւմ ես.— հարցրի ես:

— Ոչ.— կտրուկ կերպով պատասխանեց նա:

Իմ յուզմունքը մեծանում էր հետզհետէ:

— Ապա ի՞նչ:

— Եւ նրա հետ յարաբերութիւն ունէի սրանից մի քանի տարի առաջ:

Այս խօսքերը նա արտասանեց բոլորովին հանդիստ և ինքնավստահ կերպով. կարծես ինձ ասելիս լինէր. «երեկ ընթրիքի ժամանակ կաքաւ եմ կերել»:

Աչքերս արտասուներով լցուեցին. կանկածի զգացմունքը միացած հիասթափութեան, զայրոյթի և խանդի հետ մեծանում էր իմ մէջ:

Նա լուռ էր և հաստատակամութեամբ սպասում էր այն փոթորկին, որ պիտի հետեւէր նրա խօսքերին...

Մի քանի վայրկեանի մէջ շատ մտածմունքներ անցան իմ գլխով: Յանկարծ ինձ անհասկանալի թուաց, թէ ի՞նչպէս ոչ մի անգամ չեմ հարցրել նրա անցեալի մասին, թէ ի՞նչպէս իմ առաջին սիրոյ անմեղ ոգևորութեամբ հաւատացել եմ նրա մաքրութեանը, որպէս աւետարանին:

Նա այնպէս յաճախ հաւատացնում էր ինձ, որ ինձանից առաջ գեռ ոչ ոքի չէր սիրել...

Նա կուրօրէն հաւատում էի նրան և անհնարին համարում որ նա կը միանար մի կնոջ հետ առանց սիրոյ... ինչպէս ուրիշները... առանց սիրոյ: Օ՛ր, սրբանանարդ և զղուելի է այդ...

Գաղտնիքն իմանալու վայրկեանը պղծեց իմ սրտի ամենամեծ սրբութիւնը և այլևս ոչ մի բան չէ կարող նրան մաքրել:

Երկար ժամանակ քայլում էի ես լուռ, անկարող լինելով զսպել իմ յուզմունքը: Յետոյ իմ մէջ ցանկութիւն առաջացաւ ամեն բան իմանալու... ամեն բան...

Մի առանձին տենչանքով ես կամենում իմ վէրքը քրքրել:

—Պատմիր ինձ ամեն բան, Գէորգ.—ասացի ես:

Նա քնքշօրէն սեղմեց իմ թևը: Նա սպասում էր, որ ես նրան կը հեղեղեմ կշտամբանքների և վիրաւորանքների տարափով: Իմ հեղութիւնը նրա վրայ ազդեց: Ո՛րքան քիչ էր հասկանում նա ինձ այդ լուպէում... Ոոր ու անեղբ անդունդը բացուել էր մեր մէջ:

—Դու ամեն բան կ'իմանաս, Վերն: Ո՛չ մի բան, ոչ մի բան ես քեզանից չեմ ծածկի.—ասաց նա:

Նւ յետոյ սկսեց պատմել: Նա առանց կասկածելու իր քրնքոյշ, հեղ և մտերմական պատմութեամբ պատառտում էր սիրտըս, ջարդում էր այն ամենը, ինչ որ թանկ էր այն սրտի համար և խորտակում էր այն գեղեցիկ թագաւորութիւնը, որ հիմնուել էր մեր սիրոյ շուրջը:

Նա նրան Աստուած էի համարում: Բանից դուրս եկաւ, որ նա էլ մարդ է, ինչպէս և միւսները: Այս է բոլորը: Սակայն այդ էլ բաւական է երիտասարդ և ծաղկող երջանկութիւնը սպանելու համար:

Նա չեմ կարող կրկնել այն բոլոր դարձանքները, որ նա պատմեց ինձ: Նա քաջութիւն չունիմ նրա երիտասարդական ամբողջ ազրակոյտը քրքրելու:

Նա այնպիսի սեռական կեանք է անցկացրել, ինչպէս և միւս տղամարդիկ: Դա մի կեանք է թեթեամիտ կապերով, առանց լուրջ զգացմունքի, վաճառելի սիրով. մի կեանք, որ առանց դիտակցելու խորտակում է իր միջի վեհագոյնը: Նա իր մաքրութիւնը զէն է չպրտել, որպէս կեղտոտ թղթի մի կտոր: Այո՛, նա ոչ մի անգամ չի իմացել այդ մաքրութեան արժէքը: Նա երբէք, երբէք չի մտածել, որ երբեք նրանից մաքրութիւն կը պահանջէ այն էակը, որ անձնատուր կը լինի նրան իր սրտի և մարմնի ամբողջ մաքրութեամբ ու անարատութեամբ: Ո՛չ: Նա այդ էակին միայն մի՛ տարի հաւատարիմ ֆնաց, միայն մի տարի և գուցէ դա նրա համար արդէն մի մեծ

դոհուութիւն է: Դրանից աւելին չի կարելի պահանջել նրանից: Այդ ամենը անհրաժեշտ էր նրա երիտասարդ հասակին, այդ պահանջում էր նրա առողջութիւնը... Նոյն իսկ բժիշկները անհրաժեշտ համարեցին այդ... Բացի դրանից, բոլորն էլ այդպէս են անում!!! Ինչո՞ւ միայն ինքը պէտք է բացառութիւն կազմի???: Միայն ինքը!!!

Մինչև հիմա ինձ համար հանելուկ մնաց թէ ի՞նչպէս ես կարողացայ այն երեկոյ նրա հետ միասին, նրա կողքին հանգիստ սրտով մինչև տուն հասնել. և առհասարակ, ի՞նչպէս կարողացայ, համարեա առանց ընդդիմախօսելու, լսել դաժան և կոպիտ աղամարդու լպիւրջ խոստովանութիւնը:

Իմ յուզմունքը անձայն լսփում էր ինձ և թունաւոր օձի նման գալարւում իմ բոլոր զգացմունքների շուրջը...

Նա էլի մի քանի խօսքեր ասեց այն մասին, թէ ինքը շատ լաւ հասկանում է իմ կուսական ամօթխածութիւնը, թէ ես պիտի քաջարար ինձ յաղթեմ, պիտի նրան ներեմ...

Ես կծեցի շրթունքս, որ չճշամ ցաւից:

Նա ինձ գրկեց հրաժեշտ տալիս: Ես կամենում էի թոյլ չտալ. ես կարիք զգացի նրան յետ մղել ինձանից: Ես այդ չարեցի:—Եւ ինձ արհամարհում եմ այդ կեղծիքի համար:

Ես ինձ հազիւ կարողացայ նետել իմ սենեակը. շորերով ընկայ անկողնիս վրայ և կծեցի բարձս, որովհետեւ չէի կարողանում լաց լինել... Մինչև գիշերուայ կէսը ես տենդային զըրութեան մէջ մտն էի գալիս սենեակիս մէջ—լուսամուտից դէպի դուռը, դռնից դէպի լուսամուտը: Ես ոտներով խփում էի յատակին, ձեռքերս կոտրատում: Ես բռունցքով հարուածում էի լուսամուտի շրջանակին և ահանջ դնում ապակիների դըրդիւնին: Միայն առաւօտեան դէմ բարձրաձայն և անարտասուք հեծկտանքը մի քիչ թեթեալեց ինձ ճնշող տառապանքը:

Այդ ժամանակուանից անցնում էին օրեր... Ժամերը սողում էին իմ մօտով և կարծես ծիծաղում էին ինձ և իմ յուսահատութեան վրայ:

Մտքերս կուտակւում էին իրար վրայ և զեղունների նման կըծում հոգիս:

Գէորգը ուրախ է և անհոգ: Այն գիշերուանից յետոյ, կարծես, նա մի մեծ բռնից աղատուել է: Նա չի գուշակում այն աւերումը, որ գործեց ինքը: Ես հեռացել եմ նրանից: Ես խոյս եմ տալիս: Ես չեմ կամենում բաժանել նրա հետ իմ վիշտը:

Նոյեմբերի 10-ին.

Ես քաշ եմ տալիս իմ ժամերն ու օրերը: Այն ամենը, որ առաջ իմ մէջ հրճուանք էր առաջացնում, այժմ խոր վիշտ է պատճառում: Իմ ապագայ տնտեսութեան մասին եղած ամեն մի խօսքը տանջում է ինձ: Գէորգի քնքշութիւնները անտանհիւին են ենձ համար: Այդպիսի բոպէներում ես իսկոյն յիշում եմ, որ ինձանից առաջ նա գրկել է ուրիշներին... Փողոցային պոռնիկներին և ամուսնացած դաւաճան կանանց...

Ինձ ցաւ է պատճառում, երբ նրա հայեացքը կանգ է առնում ինձ վրայ: Ինձ թւում է թէ նա մտքով մերկացնում է ինձ: Երևում է, որ նա զգում է իր խախտու գրութիւնը: Նա այժմ համոզուած է, որ իր անցեալ կեանքի ուրուականը կանգնած է մեր մէջ: Նա կամենում է իր բարութեամբ, սիրով և հաւատարմութեամբ ուղղել անցեալի սխալը... Այդպէս է ստում ինքը...

Շատ անգամ յանկարծակի պայծառանում և լուսաւորում է հոգիս: Եւ ես մտածում եմ, ինչքան լաւ կը լինէր, եթէ նա զար այս բոպէին. ես իմ գգուանքներով և համբոյրներով կը հետացնէի նրա ճակատից վշտի հետքն անգամ...

Բայց յետոյ յանկարծ յիշում եմ կատարուածը և ես սուղում եմ. ահ ու սարսափը պատում է ինձ... Ես զգում եմ ձիւնակոյտի մօտենալը...

Նոյեմբերի 15-ին:

Ես չէի կամենում կուրօրէն քննել այն, ինչ չեմ հասկանում: Զգացմունքը՝ առանց բանականութեան սխալ է: Դրա համար էլ ես մի քանի գրուածքներ կարդացի տղամարդու սեռական կեանքի վերաբերեալ: Լուրջ, գործնական և գիտական գրքերը սառն ու չոր խօսքերով փշրեցին իմ բոլոր ցնորքներն ու երեակայական յոյսերը:

Մերկ ճշմարտութիւնները համապատասխանում էին իմ սրբապղծուած զգացմունքներին: Այդ ճշմարտութիւնները խորտակեցին իմ վերջին ցնորքները: Բայց նրանք չկարողացան խախտել տղամարդու մարբութեան հնարաւորութեան համար ունեցած հաւատը:

Նրանց մէջ չոր ու գործնական դարձուածքներով նկարագրուած էին այն բոլոր վտանգները, հիւանդութիւններն ու ախտերը, որ սերտ կերպով կապուած են անառակ կեանքի հետ: Նկարագրուած էր այն ողորմելի էակների կեպոն ու թշուառութիւնները, որոնք օրէցօր մօտենում են իրանց ֆիզիկական և բարոյական անկմանը:

Այնտեղ նկարագրուած էին առողջ կեանքի պայմաններն ու հնարաւորութիւնը: Ողջախոհ ամուսնութիւնը երիտասարդ տարիքում՝ ապագայ առողջ սերունդի հիմնաքարն է համարուում:

Խիստ ֆիզիօլոգի այս հայեացքին, որ իր հետազօտութիւնների ժամանակ աչքի առաջ չէ ունեցել բարոյագիտական վայրկեանը, համապատասխանում են և իմ զգացմունքները: Մինչև հիմա էլ ինձ համար անըմբռնելի է, թէ ի՞նչպէս բարձրապարզ և մարդը, սեռական ոգորմելի հակումներից զրոգուած, կարողանում է ընկնել այդ նեխուած ճահիճը... Ի՞նչպէս նա կարողանում է ապականել իր մաքրութիւնը դատարկ, անարգ ստոր և փութանցիկ կապերով... Ի՞նչպէս նա կարողանում է իր անցեալի խայտառակ բեռով դիմաւորել իր անաւատ կնոջը...

Մի՞թէ իսկապէս տղամարդու և կնոջ սեռական պատիւը տարբեր է... Մի՞թէ երիտասարդ տարիներում սեռական հակումներին բաւարարութիւն տալը—լաւ կազմուակերպուած կեղծիք չէ: Կամ գուցէ բժիշկների կոպիտ սխալը: Մի՞թէ ողջախոհութիւնը կարող է ունենալ այն սոսկալի հետեանքները—կեանք և երջանկութիւն խորատկող հիւանդութիւնները—ինչպէս բղջախոհութիւնը:

Եւ մի՞թէ մահացու մեղք չէ՝ կանանց ամբողջ սերունդը դատապարտել հոգեկա՛ ու մարմնական տանջանքների և կոբուստի, եթէ նոյնիսկ մի քիչ հիմք ունենան վերոյիշեալ վըտանգները:

Իրերի այս տեսակ դրութիւնը բացատրուած են ապրուստի և դոյութեան կուրի օրէցօր դժուարանալովը, որ թոյլ չի տալիս տղամարդուն աւելի երիտասարդ հասակում ամուսնանալ:

Բայց եթէ մենք աւելի մօտիկից դիտելու լինինք ամեն մի առանձին դէպքը, բանից զուրս կը գայ, որ հէնց միջոց ունեցող և ամենից հարուստ տղամարդիկ են, որ անառակութեան վիհը անցնելուց յետ են միայն ամուսնանում, այն ինչ աւելի աղքատները, ընդհակառակը, յաճախ քաղցած են մնում և ցրտից զոգում, միայն նրա համար, որ կարողանան երիտասարդ հասակում ճաշակել ամուսնութեան երջանկութիւնը:

Երկրի այս տեսակ անքաղաքակիրթ դրութեան գլխաւոր պատճառը մեր ժամանակակից բարոյագիտութիւնն է:

Տղամարդն իր ընտրած օրիորդից ոչ միայն ողջախոհութիւն է պահանջում, այլ և անբիժ վարք: Եւ իրաւունք ունի: Իսկ կինը իր ամուսնուն պէտք է փողոցային պոռնիկների հետ բաժանէ. նա պիտի տանի մայրական բոլոր տանջանքները այն

դառն գիտակցութեամբ, թէ իր երեխաների հայրը երիտա-
սարդ ոյժերը վատնել է վաճառուող գրկերի մէջ,—չվախենա-
լով կեղտից և գարշելի հիւանդութիւններից, նա իր անաս-
նական զգացմունքներով մի անջնջելի բիծ է թողել իր անար-
ատութեան վրայ... Եւ այդ արել է իր երեխաների հայրը...

Եւ այդպիսի ամուսնուն կիներ պէտք է ամեն օր, ամեն
ժամ ուրախ սրտով իրան զոհ ընելի... պէտք է նրան նուիրուի
ամբողջապէս...

Եւ միթէ հնարաւոր է, որ մաքուր, առողջ և անբիծ
զգացմունքներով ընտրութիւնը զղուանքով չփախչի գար-
շանքներով լի այդ վիհից:

Եւ միթէ կիներ կարող է յարգել ամուսնական սրբութիւ-
նը և մտքով անգամ չխախտել հաւատարմութիւնը, երբ նա
համոզուած է, որ իր ամուսինը, գուցէ, սրանից քիչ առաջ իբր
ընկեր—ուսանողի կնոջ հետ խախտեց այդ հաւատարմութիւնը...

Եւ ահա կանայք ոտքի են կանգնել և պահանջում են մի-
անման իրաւունքներ պետութեան և կեանքի մէջ, միատեսակ
օրէնքներ, միատեսակ արհեստներ ու զբաղմունքներ... Եւ այդ
անուամբ են կանայք, որոնց ամենաբարձր և ամենավեհ կողմն է
սէրը,—կանայք, որոնք միայն ամուսնական կեանքի մէջ կը
կարողանան լիովին երջանկութիւն դնել:

Միայն շատ սակաւ է պահանջում բարոյական իրաւունք-
ների հաւասարութիւնը, և մինչև այժմ գոյութիւն ունեցող եր-
կու տարբեր բարոյականութեան ոչնչացումը:

Եւ դա կոչուած է ազատ սէր.—դա մի տեսիլ է, որի
ուրուագիծը ոչ ոք չի կարողանում որոշել... Միայն ճշմարիտ
և մաքուր ամուսնութեան մէջ է կայանում ազատ սիրոյ միակ
հնարաւորութիւնը, թէկուզ նա հասարակութեան հաւանու-
թիւնը գտած չլինի:

Այն կիներ, որ անճնատուր է լինում չսիրած տղամար-
դուն, բարոյական տեսակէտից ոչնչով բարձր չէ պոռնիկից, որ
այդ ճանապարհով է իր ապրուստը հայթայթում:

Եւ միթէ տղամարդը, որ իր անձը փչացնում է անառա-
կութեան մէջ, միեւնոյն պոռնիկութիւնը չի անում:

Անմաքրութիւնը ոչ թէ մարմնի մէջ է, այլ հոգու մէջ:
Միտքը, զգացմունքը ապականուած են: Մաքրութեան արժէքի
գիտակցութիւնը կորչում է: Բարոյականութեան զգացմունքն
ընկնում է:

Հէնց դրա համար էլ մենք, օրիորդներս, իրաւունք ու-
նինք պահանջելու մեր ընտրած տղամարդուց միեւնոյն մաքրու-

թիւնը, միևնոյն անբիծ մտաւոր կեանքը, որ նա—որպէս խիստ դատաւոր—պահանջում է մեզանից:

Մենք չպիտի բաւականանք այն մնացորդներով, որ թողել են մեզ ուրիշ կանայք...

Մենք չպիտի զգանք տղամարդու բարոյականութեան ստոր աստիճանը:

Միայն այդ ժամանակ աւելի մեծ երջանկութիւն, սէր, առողջութիւն և կեանքի ուրախութիւններ կը լինին:

Ես այստեղ խօսում եմ բոլորովին անաշտո, անկախ իմ սեփական ճակատագրից:

Խէժ ստանալու համար վիրաւորում են ծառերը: Ահա այդ տեսակ վէրքերից են կաթկաթում իմ մտքերը:

Իմ տանջանքը չի կարելի խօսքերով նկարագրել:

Նոյեմբերի 18-ին:

Գէորգը հետևում է իմ իւրաքանչիւր քայլին՝ միևնոյն բառութեամբ ու սիրելիութեամբ:

Բայց ես այլևս նրան ոչինչ տալ չեմ կարող:

Անտարբեր, յոգնած, անզոյն կանգնած եմ նրա առաջ: Նա բնազդմամբ զգում է իմ մէջ փոթորկուող յուսահատութիւնը, բայց չի կարողանում նրան զսպել:

—Վերա,—ասաց նա ինձ երեկ,—եթէ ես կարողանայի ջնջել իմ անցեալը, դրա փոխարէն ես կը տայի իմ կեանքի ամենաներջանիկ օրերը:

Ես հայեացքս բևեռեցի դեմնին և ոչ մի խօսք չասացի:

—Դրանք միայն խօսքեր են.—մտածեցի ես:

Իսկ նա շարունակեց.

—Հաւատո՞ւ ինձ, Վերա, մեզ թշուառացնողը հասարակութիւնն է, որը ոչ միայն համբերութեամբ տանում է գաղտնի մոլութիւնները, այլ նոյն իսկ քաջալերում, առանց պատնէշներ դնելու հող է պատրաստում նրանց համար: Հաւատո՞ւ ինձ, Վերա, մենք ինքներս էլ չգիտենք, թէ ինչ ենք անում. մեր երիտասարդ և անփորձ տարիներում մենք ընկնում ենք այդ ճահիճը. ապրում ենք վայրկենական կեանքով... Թրթեո՞ւների նման թռչկոտում ենք մէկ ծաղկից—միւսը... Դատարկ և մռայլ է տղամարդու կեանքը...

—Երբ մարդ մի անգամ ապականւում է, նրան այլևս թողութիւն չկայ,—ասացի ես սառը և անողորմ կերպով:

Իմ մէջ կարեկցութեան նշոյլ անգամ չէր մնացել: Գէորգի հայեացքը յուսահատութիւն էր արտայայտում:

—Վերա,—ասաց նա.—կարելի է նորից մաքրուել, կա-

րելի է պայծառանալ իսկական և բարձր սիրոյ ճառագայթներով: Անձնագոհութեամբ լի կեանքը կարող է գնել անցեալը: Մի ասի—«ոչ»—Վերա, մի ասի—«ոչ»:

Ո՛րպիսի խղճալի, օգնութիւն ազերսող երկիւղ էր արտայայտում նրա ձայնը:

Ես հազիւ շարժեցի ուսերս: Շատ կարելի է նա իրաւունք ունի: Ես չեմ կամենում նրան դատապարտել...

Նոյեմբերի 20-ին:

Ես նստած էի քաղաքային պարտէզի նստարաններէց մէկի վրայ, մինչև որ բոլորովին մթնեց: Իմ շուրջը տիրում էր խաղաղութիւն և ամայութիւն: Խորը, ծանրաշունչ լռութիւն և հիւանդոտ ու մեռնող լրջութիւն էր արտայայտում ծերացած բնութիւնը: Չոր տերևները թափւում էին գետին, որպէս մեռած թռչուններ:

Աշնան այդ վհատեցուցիչ և անմխիթար դրութիւնը համապատասխանում էր իմ կոտորած սրտին:

Վրայ հասաւ գիշերը. կամաց-կամաց, համարեա քնքշութեամբ նա փարում էր մեռնող օրուան, գրկում, փաթաթում էր նրան իր ծածկոյթով:

Հեղահամըրդ կիսախաւարը հոսում էր օդի միջով: Մերկ ծառերը մի տեսակ սգաւոր տեսք էին ընդունել: Մուգ կապոյտ ստրուկները սահում էին սպիտակին տուող շաւիւրների վրայով...

Ես բոլոր ժամանակը մտածում էի... մտածում...

Իմ մտքերը բարակ և շիկացած տակդների նման ծակծրկում էին ուղեղս: Իզմէր աշխատում էի ես մտածել մի որեէ արտաքին, աննշան բանի մասին... մի այնպիսի լաւ և քնքոյշ բանի մասին... որ կարողանար ինձ հանգստացնել, որպէս հարազատ ձեռքի զովացուցիչ շօշափումը: Իմ մտքերը յամառութեամբ մի բանի վրայ էին կանգ առնում:

Իմ մէջ ետում է փոթորիկը և ամեն բան կործանում: Իզմէր աշխատում եմ իմ զգացմունքները բանականութեան ենթարկել:

Ես անընդունակ եմ վերջնական որոշումներ անելու: Իսկ դա միակ ելքն է հոգեկան կռուի քաօսից ազատուելու համար:

Վայրկեանները, մէկը միւսի յետեից, անցնում եմ իմ սոսմով և ես անկարող եմ իմ ապագան ձեռկերպել:

Երեկ ես հարցրի Գէորգին.

—Արգեօք, դու կը կարողանայի՞ր պոռնիկի հետ ամուսնանալ:

Նա սարսափով ինձ նայեց և օրօրեց գլուխը: Ես լռեցի: Ես մտածում էի իմ սրտի խորքում, որ բոլոր տղամարդիկ ոչնչով բարձր չեն պոռնիկներից:

Երևում էր, նա հասկացաւ իմ միտքը, որովհետեւ ցնցուկեց, կարծես մէկը նրան խփեց:

Նոյեմբերի 23-ին:

Ես նկատում եմ, թէ ինչպէս իմ հոգու մէջ մերձենում են ծայրայեղութիւնները. ինչպէս հաւաքւում են անձնական և ոչ անձնական զգացմունքները, թէ ինչպէս իմ «ես»-ից ծնում է խոր սէր գէպի մարդիկ:

Իմ սեփական տանջանքը թեթևանում է, երբ ես մտածում եմ մարդկութեան կեանքի մասին: Ես իմ բանականութեամբ զգում եմ, որ մեր ծրագրուած և հաբլոն դաստիարակութեան ամբողջ զարգացումը կամաց-կամաց կ'անհատականանայ և այսպէս սասած, առանձին անհատների հոգևոր բնական ընտրութեան միջոցով, մեր սոցիալական յարաբերութիւնները հետզհետէ կը փոխուին... գէպի լաւը:

Ժամանակակից երկու հակառակ ուղղութիւնները՝ անհատականութիւնն ու համերաշխութիւնը, որ դուրս են գալիս յաւիտենականութիւնից անջատուած, աշխատում են միմեանս և մի ամբողջութիւն կազմել:

Ինձ թւում է թէ այդ միաւորումը կապ ունի սեռական էթիկայի (բարոյականութեան) հետ, այն էթիկայի, որ տնտեսական հարցի հետ զուգահեռաբար այնքան մեծ և լուրջ նշանակութիւն ունի ապագայի համար:

Սեռական բարոյագիտութեան հարցը անբաժան կերպով կապուած է ժամանակակից միւս հարցերի հետ:

Եւ մեր ժամանակի կռուող բոլոր կուսակցութիւնների ծայրայեղութիւններից ու սխալանքներից հետզհետէ ծնունդ կ'առնեն իրերի նոր հասկացողութիւն, երջանկութեան ճշմարիտ գիտակցութիւնը և միացնող ու մաքրող ոյժը...

Ես իմ ամբողջ էութեամբ զգում եմ, որ կը գայ բարոյագիտական բարձր բարեփոխութեան ժամանակը: Ժամանակ՝ երբ արական սեռը կը տարբերուի ոչ թէ էրօտիքական ձգտումներով, այլ ողջախոհ սիրոյ մաքուր կեանքով... որից բարձր ոչ ինչ չկայ աշխարհիս երեսին...

Ժամանակ՝ երբ կանայք կը դադարին սեռական արժէք ունենալուց և էփան կամ թանկ գնով ծախուելուց, որպէս վաճառքի ապրանք, երբ իսկապէս կը տիրապետէ միակնութիւնը և կը դադարի հասարակութիւնից հովանաւորուած բազմա-

կնութիւնը, երբ տղամարդուց կը պահանջեն հետևողականութիւն
և նա կը դադարի իր համոզմունքները վաճառելուց և զիջում-
ներ անելուց:

Եւ կը տիրէ ամենաբարձր երջանկութիւնը, որպիսին միայն
կարելի է ձեռք բերել, ընդհանուր համակենցաղի երջանկութիւն—
ընդհանուր, մինչև հողածածկ անկիւնները... Այժմ այդ եր-
ջանկութիւնը մատչելի է միայն մի քանի ընտելացներին... Նա
աւելի ու աւելի լայն շրջան կը բռնէ... աւելի ու աւելի խորը
կը թափանցէ... Ինչպէս որ արեւն իր ճառագայթներով առաջ
լուսաւորում է միայն ոտքերի բարձունքները, իսկ յետոյ հե-
տըզհետէ տարածում է իր լոյսը հովիտներն ու ձորերը...

(Կը շարունակուի)

* *
*

Ուղեցայ կնոջն հաւաստալ նորից.
Հայ ու երազել առաջուայ նման,
Բայց արիւնտուեց խեղճ սիրտս նորից.
Եւ որք մնացի, և թափառական:

Սէր, մնաս բարով, էլ քեզ չեմ նայի.
Չեմ բաղիւի դուռդ ունայն քամու սէս.—
Բայց կուզենայի յաւիտեան լայի.
Եւ արտասունքս չը ցամայէր սրտէս...

Ա. Իսահակեան

ԹՈՒՐԳՕ-ՔՐԴԱԿԱՆ ԱՐՇԱԽԱՆՔԻ ՔՍԱՆԵԻՆԻԳԱ-
ՄԵԱԿԸ

1880—1905

(Նխիթեր հայոց նորագոյն պատմութիւնից)

III

Ձուլամերկից մենք շարունակեցինք մեր ուղեորութիւնը դէպի Շէմղդինան, կտրելով Կեաւառի ընդարձակ դաշտավայրը երեքօրեայ ճանապարհորդութեամբ: Կեաւառ աւանից կոնսուլը մի պատգամաւորութիւն ուղարկեց շէյխն՝ իր այցելութիւնը զեկուցանելու և հիւրընկալութիւն խնդրելու: Թուրք և քուրդ մեծաւորները բաւական վարպետորդի են և գիտեն եւրոպացի ճանապարհորդներին, մանաւանդ պաշտօնական անձնաւորութեանց պարտ ու պատշաճ ընդունելութիւն անել և սիրալիր հիւրընկալութիւն ընծայել, որոնց մի քարով երեսուն թռչուն զարկած կը լինեն: Նախ որ նրանց կապոյտ աչքերին թող փշելով կ'արժանանան նրանց շուայլ գովաստանքներին և ապա իրանց գրպանները կը լցնեն մուֆթա փողերով ու մեծազին ընծաներով, որ եւրոպացիք առհասարակ Արեւելքում մեծ առատածեռնութեամբ աջ ու ձախ կը բաժնեն, մինչդեռ նրանցից շատերը իրանց երկրում աղքատի մը սև փող մ'իսկ չեն տալ...

Պատգամաւորը վերագարձաւ մի քուրդ ձիաւորի հետ, որին շէյխը յատկապէս ուղարկել էր իբր մահմանդար «կոնսուլ ինկիլիդ»-ին հրաւիրելու և նրան ուղեկցելու որպէս վաւաղ և թիկնապահ: Քրդական շքեղ տարազը հագին, ձիւնի պէս սպիտակ վրաստակով, այնալի թուանգը ուսին, կեռ դաշոյնը մէջքին խրած և 300-նոց փամփշտաշերտակով զրահաւորուած մի կատարեալ հեծեղազօրք էր մեր քուրդ մահմանդարը, որ նիզակըն ի ձեռին խրոխտ ու ինքնավստահ մեզ առաջնորդում էր, իսկ զէմքով այնքան էլ տհաճելի չէր նա: Քրդերը արիական մեծ ցեղին պատկանելով՝ իրանց վայրենութեան մէջ էլ բաւա-

*) Տէս «Մուրճ» № 2.

կան զիւրեկան երեսոյթ մը պահել են, մինչդեռ թաթար-աֆ-
շարային ծագում ունեցող մահմեդականները ընդհանրապէս
մոնղոլական վայրագ, սոսկում ազդող գէմք մ'ունեն։ Այդ ամեն
տեղ նկատելի է։

Անվերջ և անվախճան լեռնային ելեշներէից ճեղքե-
լով սարային բարձրութիւնները երեկոյեան դէմ մեր քարա-
վանը վերջապէս մուտ գործեց Շէմզէինան, շէյխի աւանը։
Չմոռանամ ասել որ հարիւրաւոր զինուած ձիաւոր քրդեր հիւ-
պատոսին ընդ առաջ եկել էին, որոնք նախ ճամբուն վրայ
կարգով սալամի կանգնելով, երբ նա առաջ անցաւ, իսկոյն և
եթ նրան շրջապատեցին և հետևում էին. իսկ մենք ֆնայինք
սվիտայի շրջանից դուրս և հե ի հե ձիերնիս առաջ էինք մը-
ղուս։ Գիւղը մտնելիս շէյխի թարգմանը, Ալա Սէյիդ Մահմադ
Սադըղը, որ մի աչօք կոյր էր, Շէյխի կրտսեր որդու Արդիւլ-
Գազէրի հետ ահագին թուով հետևորդներով կոնսուլին ընդա-
ռաջ ելնելով, «Խոշ ամեդի» բարի գալատեան սովորական ողջոյնը
տուեց յանուն իր պետին և հրաւիրեց ի տուն։ Հիւպատոսը որ
անգլ. թնդանօթածիզ սպայի համազգեստն էր հագած և պատ-
ւոյ սուր կողքից կախ տուած, իսկոյն զինուորական բարև տու-
եց և ձիուց վար իջնելով Շէյխի ղոնսուլը գնաց. կարճեմ նրա
խնդրանօք իսկոյն եկան մեզ էլ նրանց մօտ տարեցին, վասնզի
այս տարօրինակ ճամբորդութեան միջոցին կոնսուլի հետ լաւ
մտերմացել էինք. նա խօսում էր ֆրանսերէն բաւականի ազատ
կերպով, պահելով, թէ և անգլիական արտասանութիւնը և
շեշտը։

Երկարկանի քարաշէն ընդարձակ մեծ տուն մ'էր Շէյխի
ղոնսուլը, գեղեցիկ պարտէզի մը կենտրոնում կառուցուած, եւ-
րոպական խոշոր լուսամուտներով, որոնք զոյնդզոյն ապակինե-
րով զարդարուած էին ըստ պարսկական ճաշակի։ Տունը բաղ-
կացած էր բիրուն եւ սղէրուն արտաքին և ներքին բաժան-
մունքներից, դարձ մասը գրուեց մեր արամադրութեան տակ.
երկրորդ մասում ապրում էր Շէյխի ընտանիքը 4 գլխաւոր կի-
ներից բաղկացած, որից մինը, իրջպէս եւ տեղեկացայ, հայազ-
գի մի աղջիկ էր և որին Շէյխը ամենից շատ սիրում է եղել,
այն աստիճան որ թոյլ է տուել նրան ֆնալ իր հայրենի կրօնի
մէջ և պաշտել իր գաւառած Աստուծոյ ազատօրէն։ Այդ հանգա-
մանքը իհարկէ բիշ պատիւ չէր բերում մուսուանդ հուշակուած
Շէյխի տուէրանսին։ Բայց թէ ո՞վ էր այդ երջանիկ կամ դըժ-
բաղդ հայ կինը, մենք չկարողացանք հասկանալ։ Քիւթիւքշի
Սիմոն Զիլինգարեանցը թերեւ կարողացել էր թափանցել
զաղանիքի խորը և հրապարակ էլ կը հանէր գուցէ, եթէ

1884-ին Սովոլչբուլադի ժօտերը քրդերի ձեռամբ չարաչար սպանուած չլինէր: Ուրեմն այդ գաղանխքն էլ նրա հետ գերեզման մտաւ կամ անգերեզման թաղուեց ժողացութեան մէջ:

Ընդունելութեան մեծ սրահը, ուր մենք գտնուած էինք, բաւականի լաւ ճաշակով կահաւորուած էր պարսկական ընտիր և մեծագին գորգերով և դիւաններով ու շալէ վարագոյրներով, կային նաև եւրոպական աթոռներ Վանում շինուած հայ արհեստաւորների ճարտար ձեռքով: Բայց սեղանի նման ոչ մի բան չկար այնտեղ. այդ պատճառով հիւպատոսը բաւական նեղուեց ճաշելիս կամ գրելիս, վասնզի այդ գործողութիւնները ըստ արեւելեան սովորութեան գետնի վրայ նստած ծալապատիկ ոտքերով (կոնսուլի սրունգները չափազանց երկար էին) պէտք էր կատարել, որ քիչ գթուարութիւն չպատճառեց նրան:

Միւս օր առաւօտեան Շէյխը բարեհաճեց մեզ այցելել և «խոշ ամեղի» ասել. նրան ընկերանում էին իր մեծ որդին՝ Շէյխ Մէհմէդ Սադըղը, Աբդուլ Գադէրը և թարգմանը՝ Սէյիդ Մէհմէդ Սադըղը: Նա 45—50 տարեկան մի մարդ էր երկայն հասակով, սեփ-սև մազ ու մօրուքով և հագած էր ձիւնի պէս սպիտակ շորեր, գլխին ճերմակ ամնաման, միայն ձեռքից կախ թողած թէզլթէնը գեղին գոյն ունէր բարձրիւրար լինելով: Նրա նաշուածքը բարեբարոյ էր, զրաւիչ ու յարգանք ազդող: Նա նրատեց մի դիմանի վրայ հիւպատոսին հետ պէմ առ դէմ, իսկ միւսները ոտի վրայ կանգնած մնացին ի յարգանս նորին: Նա քրդերէն էր խօսում, թերևս իրանց աղագայ պաշտօնական լեզուն համարելով այն, իսկ թուրքերէն կամ չգիտէր նա բոլորովին, կամ դիտամբ չէր ուզում խօսել այդ իրանց այնքան ատելի լեզուով, որին նրանք «լեսանըսսու»՝ յունաց լեզու են անուանում:

Այս առաջի տեսակցութեան նպատակն միմեանց հետ ծանօթանալը լինելով, միայն աւուր պատշաճի խօսքերով անցաւ, և համարեա թէ իբր կէս ժամու չափ տևեց: Շէյխը իր խորին գոհունակութիւնը յայտնելով կոնսուլին այն մեծ պատուին համար, որ արեւ էր նա այցելութեան գալով իրան, վերկացաւ և մեկնեց սենեակից իր սվիտայով: Իսկ մենք էլ դուրս եկանք ազատ օդ շնչելու և գիւղին հետ ժօտից ծանօթանալու:

Շէմզէինանը չորս կողմից բարձր սարերով պաշարուած մի աւան է աւելի փոքր ինկած, իբր 2 հարիւրակ տներով, քուրդ, հայ և հրէայ բնակիչներով. ունի շուկայ, մի բաղնիք, մզկիթ ու մազրասա, ուր քուրդ երեսայք ուսանում էին գետնի վրայ նստոտած մի մոլլա ուսուցիչի շուրջը՝ արարերէն և պարսկերէն լեզուներու պարսպելով:

Նկատելի էր որ պետական օսմանեան լեզուից ոչ մի դառ
չէր աւանդուում նրանց:

Գիւղը իր այգիներով, մրգաստաններով և բարդի ծառերով
աչքի հաճելի մի տեսարան էր ներկայացնում: Խնչպէս երևում
էր ջուրն էլ առատ պէտք է լինէր, բանդի մենք պատահեցանք
մի քանի վճիտ աղբիւրների, որից քրդուհիք սափորներով ջուր
էին տանում. իրենց պարզութեան մէջ նրանք բուսական սի-
րուն էին: Շուկայում մենք պատահեցանք վանեցի աղհաստ-
ւորների և վաճառականների, որոնք հանգիստ իրանց դործին
էին: Ակներ և էր որ Շէյխը քաջալերում էր օտարազգի եկու-
որներին իր գիւղը շէնցնելու, որոնց նա խնայէ մեծ պէտք
ունէր, նկատելով որ քրդերը առհասարակ աղհաստների ու վա-
ճառականութեան չեն հետևում: Նրանց աղքատ դասակարգը
միայն երկրագործութեամբ է պարապում, իսկ հարուստները
սաղ օրը պարապ-սարապ ման են գալիս:

Այդ ժամանակ այնտեղ մենք հաւաքուած տեսանք բազ-
մաթիւ բուրդ աղաներ և բէգեր երկրի ամեն կողմից, և ակնե-
րն գիւղում մի արտասովոր շարժում ու եռանդոտ կեանք կար:
Կոնսուլը, ցանկանալով իմանալ թէ դրանք ովքեր էին և ինչո՞ւ
համար եկել էին այնտեղ, մահմանդարից հարցրեց այդ մասին—
դրանք աշիրաթների պետերն են, պատասխանեց նա, և եկել
են Սիւլէյմանիէից, Ամաղիայից, Օրամայից, Պօթանից, Սա-
սունի լեռներից, Աղբիւրից, Մուշից, Արաղայից, Վանայ վիլայե-
թից և Պարսկական Քրդաստանից՝ իրենց մեծարանքը մա-
տուցանելու Շէյխին, Մեքկայից վերադառնալուն առթիւ և ստա-
նալուն Ս. Մարգարէի գերեզմանից նրա բերած օրհնութիւնը:
—Դրանք բոլորը, ինչպէս կարող եղան իմանալ Շէյխի վերա-
դարձի լուրը, քանի որ այստեղ հեռադրատուն չկայ, հարցրեց
կոնսուլը:

—Կ. Պոլսից Շէյխը ուրոյն-ուրոյն նրանց հեռագով
յայտնել էր թէ երբ կը ժամանէ այստեղ:

—Այդ տարրեր ցեղերի պատկանող քրդերը բոլորն էլ
միեւնոյն լեզուով են խօսում, թէ տարրեր լեզուներ ու-
նեն:

—Այո, միեւնոյն քրդերէն լեզուն են դործ ածում նրանք,
քանզի նախ որ բոլորն էլ կուսմանջի են և յետոյ ամենքն էլ
սիւննի իսլամ: Կան Զազա կոչուած քրդեր ալ, բայց նրանց
լեզուն տարրեր է և նրանցից եկած ալ չեն այստեղ, վասն զի
անոնք մեղանից չեն և Շէյխի իշխանութեանը չեն հպատակ-
ւում:

—Նրանք ուրտեղ են բնակուած:

—Դիարբէգրի կողմերում:

—Բայց այս բաղձաթիւ հիւրերի ներկայութիւնը պէտք է թանգ նստի ձեր Շէյխին, նկատեց անգլիացին, այնպէս չէ:

—Այո, սակայն այդ ոչ մի ծանրութիւն չէ մեր Շէյխին համար քանզի նախ որ նա շատ հարուստ է, օրինակ ամբողջ Հէրի ընդարձակ գաւառի մէջ կատարուած աղնիւ ծխախոտի մշակութեան բոլոր արդիւնքը Շէյխի գանձարանն է մտնում և մինչև ցարդ Պոլսոյ ֆուսկների Ռէժի կոչուած մոնոպոլիայի ընկերութիւնը, որ պետական հաստատուած ալ է, շնորհիւ մեր մեծ Սուլթանին չկարողացաւ կորզել նրանից այդ հինաւորեց իրաւունքը, վասն զի Սուլթանը մեր Շէյխին շատ է սիրում և երբեմն թանկագին ընծաներ ուղարկում է նրան: Յետոյ այս ալ կայ որ այս բոլոր այցելու հիւրերը մեծամեծ ընծաներով են եկած այստեղ. ոչխար, ձի, արժէքաւոր շալեր, գորգեր և զրամ բերած են նրանք Շէյխին նուէր:

Բանից զուրս եկաւ որ Շէյխը իսկապէս մեծ հարստութեան տէր պէտք է եղած լինի և թէ, հետեաբար, նա կարող իր որևէ նպատակներն ու գիտաւորութիւնները դիւրաւ էլ գործ դնել, վայելելով միևնոյն ատեն այդքան մեծ հեղինակութիւն և ժողովրդականութիւն քրդական աշխարհում:

IV

Երբ տուն վերադարձանք հիւպատոսը նորից իսկոյն գրի առաւ իր բոլոր տեսածն ու լսածը, իր տեղեկագրի նիւթ պատրաստելու համար: Կէսօրուայ ճաշից յետոյ (մեզ տուեցին քըրդական համեղ կերակուրներ, ձիւնի պէս սպիտակ լաւաշ հաց, արժաւով պատրաստած մի շատ ճաշակաւոր քաղցրաւէնի, ապ-դուղ—մածնաջուր—և առատ պտուղներ): Կոնսուլը փափաք յայտնեց փոխադարձ այցելութեան գնալ Շէյխին, ուստի թարգման սէյիվը եկաւ նրան առաջնորդելու, մենք էլ հետեւելով բարձրացանք երկրորդ յարկը և մտանք մի շքեղ կահաւորուած օթիւղ որ Շէյխի առանձնասենեակն էր: Նա այնտեղ մենակ նստած էր մի դիւանի վրայ, իսկ կոնսուլի և մեզ համար աթոռներ էին դրուած: Ժպտազին և յոյժ քաղաքավարի կերպով նա վեր բարձրացաւ և սիրալիւր կերպով ընդունեց մեզ ամենքիս: Երկու թարգմանները սկսեցին իրանց պաշտօնը կատարել հաղորդելով խօսակցութիւնը իրանց պետերին: Սովորական առուր պատշաճի խօսքերից յետոյ հիւպատոսը յայտնելով իր խորին շնորհակալութիւնը վասն սիրալիւր ընդունելութեան և սրտագին տեսակցութեան ու շքեղ հիւրընկալու-

Թեան, Թոյլտուութիւն խնդրեց բացատրելու նրան թէ ինքը ինչո՞ւ համար եկել էր Շէյխինան: Շէյխը հրաւիրեց նրան խօսելու, յայտնելով թէ ինքը շատ ուրախ պիտի լինէր լսել կոնսուլի անելիքը և յօժարակամ նրան ամեն բաւականութիւն պիտի ընծայէր: Այս խօսքի վրայ կոնսուլը իր Թարգմանի ձեռքից մի խոշորածաւ պահարան առնելով մէջից մի մեծադիր Թուղթ հանեց ու ոտքի ելնելով Շէյխին մատուցեց: Այդ նրա Վանայ հիւպատոս կարգած լինելուն Սուլթանի կողմից դրուած ֆէրմանն էր, զոր քուրդ կրօնապետը նամամապէս ոտքի կանգնելով ընդունեց նրա ձեռքից, բաց արեց և համբուրելով ճակատին տարեց, յետոյ տուեց Թարգման Սէյիդին որ կարգալով պարունակութիւնը նրան հաղորդէ: Ամէնքս էլ նորից նստանք տեղերս և հրովարտակի ընթերցումը և Թարգմանօրէն բովանդակութեան հաղորդումը կատարուեց և Թուղթը վերադարձուեց կոնսուլին:

Հիւպատոսը այնատեն սկսեց բացատրել թէ Անգլիական մեծ ազգը և զօրէղ պետութիւնը շատ դարերից ի վեր Օսմանեան փառապանծ տէրութեան հետ բարեկամական անխզելի կապերով կապուած լինելով փոխադարձաբար միշտ մտահոգութիւն ունեցած է Թուրքիոյ ամբողջութեան պահպանութեանը մասին և մեծամեծ զոհողութիւններ էլ յանձն առած է անցեալում ի պահանջել հարկին իր բարեկամութիւնը Օսմանեան Սուլթաններին բանիւ և արդեամբ ցոյց տալու և ապացուցանելու: Յայտնի է որ Թուրքիան ունի մեծ և հզոր թշնամիներ, որոնք միշտ առիթների են ման գալիս նրան ճնշելու և տիրանալու, այդպիսի ցանկալի առիթներ են նրանց համար Օսմանեան երկրի որևէ մասի մէջ պատահած ապստամբութեան խլրտումները և շարժումները: Ահա այդ կարգի անախորժ ղէպքերի տեղի չտալու համար, ամեն ճշմարիտ հպատակ օսմանցու նուիրական պարտականութիւնն է հսկել և աշխատել, մանաւանդ Շէյխի նման բարձր դերի և մեծ հեղինակութիւն ունեցող անձանց համար դա մի սուրբ իրաւունք է: Սուլթանը պահատելով Անգլիոյ կառավարութեան հինաւուրց մեծ բարեկամութիւնը բարեհաճել է Թոյլ տալ հիւպատոսարաններ հաստատել կայսրութեան բոլոր կարևոր կենտրոններում, որպէսզի նրանք էլ օգնեն ամեն կերպով անկարգութեանց առաջն առնելու, երբ պատահեն. հետևաբար ինքն էլ որպէս Անգլիական կոնսուլ Վանայ վիլայաթի և շրջակայ երկիրներին, լսելով որ Հաքիարիում քրդերը մի ինչ որ խլրտումներէ ու շարժմանց մէջ են, ըստ իր պարտականութեան փութացել է զեկուցանել Պոլսոյ մեծ դեսպանին, որի հրամանով ու հրահանգով ինքը Մարտ, 1906.

եկել է այժմ խնդրոյն մօտից ծանօթանալու, և որովհետև առանց մեծ Շէյխի գիտութեան ու հրամանին այդ ընդարձակ երկրում ոչ մի այդպէս բան չի կարող պատահել, հարկ է եղել ուղղակի գիմելու նրան՝ լիակատար տեղեկութիւն ստանալու համար, որպէսզի ինքն էլ ըստ այն տեղեկացնէ Պոլիս մեծ դեսպանին:

Այս երկար ճառին ուշիուշով ունկնդրելուց յետոյ Շէյխը ինքզինքը հուաքեց և պատրաստեց պատասխանելու:

Նա խորին շնորհակալութիւն յայտնեց Անգլիոյ կառավարութեան, նրա բարեհաճ բարեկամութեան զգայմանց համար գէպի թիւրքիան, որ միշտ պէտք ունի Անգլիոյ պէս մեծ և հզօր ազգի օժանդակութեան՝ թշնամեաց դիմադրել կարենալու համար: Շէյխը շատ ուրախ է լսելու որ մօտիկ Վան քաղաքում էլ հաստատուել է Անգլիական կոնսուլատ և մի բարի, աղօնական անձին, որպիսին է իր յարգելի հիւրը, յանձնուել է հիւպատոսութեան մեծ ու կարեւոր պաշտօնը: Ճիշտ է և ցաւալի որ մերթ ընդ մերթ կայսերութեան մի որեւէ մասում անօրէն, անիրաւ մարդիկ ապստամբութեան դրօշակ են պարզում Օսմանեան բարեխնամ տէրութեան դէմ, սակայն դժբաղտարար դրանք յաւէտ քրիստոնեայ ցեղեր են եղել միշտ, օրինակ յոյները, վալախները, սերբերը, զարադաղցիները, և վերջերումս էլ բուլղարները ու կրէտացիք, իսկ գալով իսլամ տարրին՝ մանաւանդ քիւրդ ցեղերին, նրանք էլ՝ Համդ ուլլահ Օսմանեան վառապանծ Սուլթաններին ամենահոգեւոր, հաւաքանդ և հաւատարիմ հպատակներ են եղել միշտ և հայրենիքի պաշտպանութեանը համար էլ միշտ ի պահանջել հարկին իրենց տրուել թափել են, քանի որ զօրքն ու զինուորը միշտ նրանցից է առնուում: Թէ շնորհիւ Սուլթանին այստեղ հաքարիում էլ կատարեալ անդորրութիւն կը տիրէ եղեր. միայն թէ չարամիտ մարդիկ սուտ լուրեր են տարածել Վանում քրդերի մասին, բայց ինքը Շէյխը իր գլխովը կարող է երդուել որ ոչ մի խլրտում, ոչ մի շարժում չկայ պետութեան դէմ և չի էլ կարող լինել, քանի որ բոլոր քրդերը չափազանց դոհ և շնորհակալ են ժառանգորապէս Սուլթան Համիդից, որ մեծ սէր ու վստահութիւն է տածում դէպի մեզ բուրդերս, և հաշատ բարի մօքեր ու հպատակներ ունի բուրդ ժողովրդի համար, որոնք հետզհետէ պիտի իրագործուեն ապագային, ինչպէս որ նորին մեծութիւնը իր բերանով անձամբ Շէյխին ասել բարեհաճել է, երբ հա մի քանի ամիս տուջ պատիւ և երջանկութիւն է ունեցել նրան՝ ներկայանալու Նըլլըզլի պալատում: «Թող Ալլահը նրա կեանքի օրերը հազարապատիկ աւելցնէ»,

ասեց Շէյխը յուզուած, վերջացնելով իր ճառը, «քանզի նրա օրով քուրդ տարրը իր բազմադարեան վայրենութիւնից դուրս պիտի գայ լոյս աշխարհ և պիտի մտնէ փառքի ու բարօրութեան ասպարէզը»:

Հիւպատոսը և մենք ամենքս յոյժ զարմացած մնացինք Շէյխի այս պերճախօս ճառի մասին, որով նա կատարեալ աշողութեամբ ժխտել էր նրան վերագրեալ ամեն ամբաստանութիւն՝ ապստամբութիւն սարքելու և արշաւանք գործելու նըկատմամբ: Դուք բոլորովին մտքից էլ պիտի չանցկացնէիք որ այդ հմտութեամբ և տակտիկայով խօսող մարդը լեռնական պարզամիտ, վայրենի մի քուրդ կրօնաւոր լինէր: Ընդհակառակը պիտի կարծէիք թէ դուք դէմ առ դէմ գտնուում էիք մի ճարպիկ գիպլոմատի հետ:

Անպիտան սակայն դեռ բոլորովին յուսահատուած չէր թուում Շէյխից վերջապէս մի որեւէ բան հասկանալու իր ապագայ ծրագիրներին մասին, ուստի և շարունակելով իր ընդհատած ճառը, յարեց.—Ձեր այդ բոլոր ասածը շատ լաւ է բայց մի բան կայ որ կայսրութեան հեռաւոր անկիւններում, ուր սուլթանի աչքը չի կարող թափանցել և նրա կամքն ու հրամանները պէտք եղած չափով, եռանդով և երկիւղածութեամբ չեն կատարուած լինում, բնական է որ զեղծումներ և զրկանքներ էլ գործուեն, ի միաս տէրութեան հաւատարիմ հպատակներին և հակառակ Սուլթանի բարի կամեցողութեան, հետևաբար ժողովրդեան այս կամ այն մասը կարող է դժգոհ լինել և մղուել դէպի ապստամբութիւն. ևս առաւել այս հեռաւոր լեռնական երկրում մասնաւորապէս քուրդ ազգաբնակչութիւնը անտարածաւոր ժողովրդներն ու գանդաւաններ կրնայ ունենալ անարժան պաշտօնականների գործած չարիքների և կամայականութեանց պատճառով, և որովհետև նրանց արդար բողոքի ձայնը տեղը չի հասնում, բնական է որ տաք գլուխ մարդիկ յուզուեն, նրանց սրտերն ըմբոստանան և այս կերպով անախորժ խլրտումներ և շարժումներ առաջանան. ուստի ես իրր ներկայացուցիչ վեհ. Թագուհու—God bless Her!—Թո՛ղ Աստուած օրհնէ՛ նրան—(սա մի բարեմաղթութիւն է զոր անգլիացիք իրանց պաշտօնական խօսակցութեանց մէջ յաճախ կրկնում են, որպէս մահմեդականք իրանց մարգարէի անունը արտասանելիս պէտք է միշտ կրկնեն «Ալիքաթ-իւլ-Սալամ» բացազանջութիւնը) յայտնում եմ ձեզ որ այժմս Կ. Պոլսում համախըմբուած է մեծ պետութեանց դեսպանախորհուրդը, որին մասնակցում է նաև Պապը Սալին—բարձր դուռը. այդ ժողովում Օսմանեան կայսրութեան վարչական դրութեան մէջ ռէֆորմներ

մտցնելու մասին լուրջ խորհրդակցութիւններ են տեղի ունենում ամեն օր և բոլոր հպատակ ազգերի վիճակը բարու-քելու պիտի ձեռնարկուի ի մօտոյ. դուք քրդերդ ալ իհարկէ ունիք ցաւեր ու պահանջներ, որոնց դարձանելու բաւականութիւն տալ դուք չէք կարող, բայց մեծ պետութիւնները կարող են և յօժարակամ, ուստի և փոխանակ քրդերը իրանց իրանց արդարութիւն անել ջանալու, աւելի բանաւոր և օգտաւէտ կը լինէր ուղղակի զիմել ղեսպանախորհրդին մի տեղեկագրով ձեր ժողովուրդի վիճակի բարելաւութեան համար պահանջուած կարգ ու կանոնների մասին, և ես ամենայն ուրախութեամբ յանձն կառնէի մի այդպիսի տեղեկագիրը ընդունել ձեզանից և մատուցանել ժողովին մեր մեծ գեսպան լորդ Դիւֆերենի միջոցով, որպէս ևս արեցի Մուշ, Բիթլիզ և Վան նահանգների հայ ժողովրդեան առաջնորդների ինձ մատուցած այդ տակ տեղեկագիրների և առաջարկած ռէֆորմների ծրագիրների մասին և վստահ եմ որ շնորհիւ վեհ. Սուլթանի բարեհաճ ժաղատիրութեան և կամեցողութեան ի մօտոյ նրանց (Հայերին) պահանջներին մեծ բաւարարութիւն պիտի դուրսի:

— Ինչպէս Ձեզ ասացի, պատասխանեց Շէյխը, մենք ոչ մի դժգոհութիւն կամ դանդատ չունինք մեր տէրութիւնից, և եթէ ունենայինք ալ, ուղղակի կը զիմէինք նորին մեծութեան մեր բարեգութ Սուլթանին, որ միշտ պատրաստ է լսել մեզ և զոհացում տալ մեր պահանջներին. որպէս մի օսմանեան հպատակ իսլամ ինձ բոլորովին ցանկալի ալ չէ օտար տէրութեանց միջամտութեանը զիմել, բանդի զրանով մենք առիթ կը ներկայացնէինք նրանց մեր տէրութեան ներքին գործերին խառնուելու և բացայայտ է որ այդպիսի մի քայլ մեր կողմից Սուլթանի, որ մեր խալիֆն ալ է, արդարացի դժգոհութիւնը և բարկութիւնը կը գրգռէր մեզ դէմ և յետոյ յետինն քան զառաջին վատ կը լինէր մեզ համար: Նորին մեծութիւնը մեզ շատ լաւ է ճանաչում և մեր հլու հպատակութեան մասին նա բոլորովին վստահ է. դրան ապացոյցն այն շնորհները և պարգևները, որոնց նա մեզ քրդերիս յաճախ արժանացնում է և մենք աւելիին պէտք ու ցանկութիւն չունինք բոլորովին»:

Շէյխը իր այս ճառով արդէն իր վերջի խօսքն ասել էր:

Շուտով էլ բերեցին սովորական դայֆէն արծաթեայ ալիսէի վրայ շարած փոքրիկ ֆինջաններով, որոնք ղետեղուած էին ամենանուրը ճարարարութեստութեամբ շինուած թափանցիկ ոսկէզօծ զայֆերի մէջ: Շէյխը ըստ արեւելեան հիւրընկալական օրէնքին հրամայեց մատուցանել նախ կոնսուլին և հիւրերին, իսկ ամենից յետոյ ինքն էլ վեր առեց մի ֆինջան:

Թուրքիայում ղայֆէ տալ հիւրերին նշանակում է թէ ընդունելութեան վերջն է, հետեւեալ պէտք է մեկնել: Ուստի կոնսուլը խնդրեց վեր կենալով շնորհակալութիւն յայտնեց Շէյխին իր բարեսրտութեան համար և ներողութիւն խնդրեց նրան պատճառած ձանձրութեան մասին: Շէյխը խիստ քաղաքավարի կերպով մի քայլ ընդ առաջ գալով մօտեցաւ հիւպատոսին և մտերմօրէն խօսելով ասաց որ ընդհակառակը ինքը պէտք է ներողութիւն խնդրէ անկարող լինելով իր բարձրաստիճան ղարիբ հիւրին ըստ արժանոյն մեծարելու, նկատելով որ աշխարհի այդ խուլութեամբ, հեռաւոր լեռնային անկիւններում ոչ մի հնարաւորութիւն էլ չէր կարող լինել մի եւրոպացի անակնկալ այցելուի ճաշակին համաձայն հիւրընկալութիւն անելու: «Դուք» ասեց նա, «վարժած էիք քաղաքակիրթ կեանքի ամեն վայելքներին ու ճաշակին, բայց այստեղ Քրդաստանում մինք մեր շատ սակաւապետութեամբը հանգերձ, կարծեմ, աւելի առողջ ենք, աւելի երջանիկ ու քոհունակ, և քանի որ բախտի անիւն ալ ձեզ այժմ աշխարհի այս կողմը շարտել է, հարկ է որ դուք ալ հաշտուէք ձեր նոր վիճակի ու կենցաղի հետ ու վարժուէք մեր ապրած կեանքին»:

Հիւպատոսը մի քանի խօսքերով բացատրեց իր գոհունակութիւնը Շէյխի հետ ծանօթանալուն համար և ասեց որ ինքը այսպիսի մի առողջարար տեղ և այսպիսի մի բարեսիրտ հիւրընկալի մօտ կողգէր մի քանի ամիս ապրել, սակայն ստիպուած է իր ունեցած հրահանգներին հպատակուել: Հետեւեալ բար այս առթիւ ցանկանում է իր յարգանքները հետ նաև հրաժեշտի ողջոյնը մատուցանել նրան՝ հետեւալ օրը կանուխ մեկնել կարենալու համար, որպէսզի շուտով իր պաշտօնատեղին հասնի: Շէյխը ասեց որ ինքը սովոր է իր հիւրերին երկար պահել իր մօտ և բաց չթողնել նրանց գոնէ մի ամսից առաջ, բայց քանի որ այդպէս է, ինքը շատ ղոժուարաւ պիտի համաձայնուի այդ մասին, և խնդրեց որ կոնսուլը բարեհաճ գըտնուի ընդունել չնչին մի նուէրը, զոր առաւօտեան պիտի մատուցուի նրան, որպէս յիշելիք իրանց փոխադարձ բարեկամութեանը: Գիտնալով որ Քրդաստանում մատուցեալ նուէրը մերժելը մեծ վիրաւորանք է համարուած, հիւպատոսը համաձայնուեց պայմանաւ որ նուիրատուութիւնը փոխադարձօրէն կատարուէր: Արեւելեան սովորական սալամները փոխանակուելուց յետոյ մինք դուրս եկանք սենեակից և վար իջանք ճանապարհորդութեան պատրաստութիւն տեսնելու:

Ականատես

(Կը շարունակուի)

ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՀԱՐՅԸ ԵՒ ՆՐԱ ԼՈՒԾՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍ-
ՏԱՆՈՒՄ

III

Նախորդ համարում մենք ցոյց տուինք, որ շնորհիւ օրէնքի մի քանի թերութիւններին և վերապահումներին, ռուս գիւղացիութեան մի ստուար մասը, ճորտութիւնից ազատուելուց հենց անմիջապէս յետոյ, ունէր հողի այնպիսի նուազական քանակութիւն, որը չէր կարող ապահովել գիւղացու նոյնիսկ ամենաանհրաժեշտ պիտոյքները, իսկ գիւղացիութեան մի ուրիշ մասը բոլորովին զրկուեց հողից:

Հասկանալի է որ գնալով հողաբաժիններով անապահով գիւղացիների թիւը պէտք էր աճի, մի կողմից իբրև հետևանք ազգաբնակչութեան աճելուն, իսկ միւս կողմից շնորհիւ այն հանգամանքի, որ ազգաբնակչութիւնը աճելով, հողաբաժինները պէտք է մանրանային և, հետևապէս, այն գիւղացիներից, որոնք 60-ական թուականին ստացել էին բաւարար հողաբաժիններ, մի յայտնի մասը պէտք է այժմ անցնէր հողով անապահովների շարքը:

Գիւղացիներին ճորտութիւնից ազատելու օրից արդէն անցել է ամբողջ 45 տարի: Եւ այս քառասունը հինգ տարուայ ընթացքում գիւղական ազգաբնակչութիւնը համարեա կրկնապատկուել է:

Այսպէս՝ 1860 թ. գիւղական ազգաբնակչութիւնը կազմում էր 50 միլլ. հոգի (երկու սեռի), իսկ 1900 թ. 86 միլլ. հոգի, այսինքն աւելացել էր 72⁰/₀-ով: Եթէ ի նկատի առնենք Ռուսաստանում ազգաբնակչութեան աճ-

ման աստիճանը՝ պետք է կարծել որ այս վերջին 5 տարում այս թիւը աւելացել է առնուազն 7—8 միլլ. հոգով. այսինքն, համարեա կրկնապատկուել է: Ըստ այնմ էլ, իհարկէ, և կրճատուել է ամեն մի շնչին ընկնող հողաբաժնի չափը: Այսպէս օրինակ, կենդրոնի ուժասպառման յանձնաժողովի տուած թուերից երևում է որ 1860 թ. ամեն մի շնչին ընկնող միջին հողաբաժինները եւրոպական Ռուսաստանի 50 նահանգների համար կազմում էին. կալուածատիրական գիւղացիների համար՝ 3,2 դես., պետական գիւղ.՝ 6,7 դես և թագաւորական տան (ուգեւնից), 4,9 դես., իսկ 1900 թ. միջին հողաբաժինը ամեն մի շնչին բոլոր տեսակ գիւղացիների համար կազմում էր 2,6 դես.: Իսկ այժմ այս վերջին թիւը, իհարկէ, աւելի ևս պակասել է:

Եթէ հողաբաժինների այսպիսի կրճատում մենք տեսնում ենք բոլոր տեսակ գիւղացիների համար, հասկանալի է որ այն գիւղացիները, որոնք դես 60-ական թուականներին ստացել էին հողաբաժիններ անբաւարար չափերով (որքական նաղեւներ ստացողներ և այլն) այժմ կամ բոլորովին հողազուրկ են և կամ ունեն այնքան հող որ սուս գիւղացու տուելով «и курицу некуда выпустить»*): Եւ իսկապէս, վիճակագրական տեղեկութիւններից երևում է որ շատ նահանգներում այդ տեսակ գիւղացիների հողաբաժինները մանրանալով հասել է 0,2—0,4 դեսեատինի:

Այս տեսակ «հողատէրերից» պահանջել գիւղատնտեսութեան կատարելագործութեամբ եղանակ առնուազն կուրուլթիւն և անհեթեթութիւն է: Խոշոր հողատիրութեան իգէօլոգները և զանազան պաշտօնեաները ճգնում են ազրաւային հարցը և թէ՛ գիւղացու առհասարակ անտեսական աննախանձելի դրութիւնը բացատրել ոչ թէ սակաւահողութեամբ, այլ գիւղացիական կեանքում գիւղատնտեսական տեխնիկայի ստոր աստիճանով: Մենք բոլորովին

*) Հաւ դուրս բերելու տեղ էլ չկայ:

միտք չ'ունենա ժխտելու այս վերջինիս մեծ ազդեցութիւնը գիւղատնտեսութեան արդիւնաբերութեան և, ուրեմն, նաև գիւղացու գրութեան վրայ: Բայց ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է որ գիւղատնտեսական կատարելագործուած ձևերի մասին կարող է խօսք լինել միայն այն ժամանակ, երբ գիւղացին կ'ունենայ հողաբաժնի այն ամենափոքր չափը, առանց որին անկարելի է ոչ միայն որևէ կատարելագործութեան, այլ նոյն իսկ որ և է տնտեսութեան մասին խօսել:

Բայց, հարցից չչեղուելու համար, թողնենք այս մասին մի ուրիշ անգամուայ, իսկ այժմ աշխատենք պարզել թէ ինչ գրութեան մէջ է ուսու գիւղացիութիւնը՝ հոյով ապահովուելու տեսակէտից:

Այս հարցի վրայ մանրամասն կանգ առնելը մեզ շատ հեռու կը տանէր և կ'ընդհատէր մեր այս գլխում աչքի առաջ ունեցած նիւթի քննութիւնը, այնպէս որ այստեղ մենք մի քանի նկատողութիւններով միայն կը բաւականանանք, նա մանաւանդ որ այս հարցին մենք դեռ կը վերադառնանք ապագայում, երբ խօսք կը լինի աղրարային հարցի լուծման համար առաջարկուող դանդաւան նախագծերի մասին:

Պրոֆ. Մանուիլովի հաշուով միայն իգական սեռի ազգաբնակչութեան այն մասը, որ ունի 1—2 դեռ. հող՝ հասնում է 2,706,000 հոգու, իսկ մի դեռեաւորին ոչ աւել հող ունեցողների թիւը հասնում է 995 հազ. հոգու: Պրոֆ. Ա. Ի. Չուպրովի և Ա. Ս. Պոստնիկովի ¹⁾ շատ հետաքրքիր պրուածքից երևում է որ նույնի հողերի քանակութիւնը շատ դէպքերում բաւական չի նոյն իսկ գիւղացիութեան սննդի կարիքները (продовольственные нужды) ծածկելու համար, հաշուելով ամեն մի հոգուն տարին 19 փութ հաց:

Հաշուելով ամեն մի հոգու համար իբրև նորմա 20

*) Вліяніе урожаевъ и хлѣбныхъ цѣнъ на русское народное хозяйство. 1897, 1 стр. VI.

փութ հաց և ամեն մի ձիու համար 40 փութ վարսակ, «կենդրոնի ուժասպառման» առիթով հրաւիրուած մասնաժողովը (коммисія объ оскудѣніи центра) դալիս է այն եզրակացութեան, որ ամեն մի հոգու ընկնող դաշտային բերքի քանակութիւնը (աչքի առաջ ունենալով միջին բերք) հասնում է 16,6 փ., այսինքն նորմայից (չափից) 17 % պակաս, իսկ ամեն մի ձիան համար 23,6 փ., այսինքն 41 % նորմայից պակաս:

Շատ հետաքրքիր թուեր է տալիս նոյնպէս պ. Գ. Լոխտին իւր «Состояніе сельскаго хозяйства въ Россіи» գրքում (եր. 246): Նա Եւրոպական Ռուսաստանի 50 նահանգները բաժանում է հետևեալ 4 մասերի: Այդ 50 նահանգներից 18-ը չունէին (1892—1897թ.) բաւարար քանակութեամբ հաց, 12 ունէին սեփական գործածութեան համար բաւարար (17—22 փ.), 9 ունէին մի փոքր աւելորդ հաց (22-27 փ.), իսկ 11 նահ. աւելի մնացորդ (27 փ. աւել):

Այս բերած բոլոր թուերը ցոյց են տալիս, որ ռուս գիւղացիութեան համարեա կէսը, գոնէ այժմուայ հանդամանքներում, չունի այնքան հող որ ինքն էլ է գոնէ կուշտ հաց ուտէր:

Այժմ տեսնենք թէ ինչպէս է աշխատել կառավարութիւնը մինչև այժմ թեթեացնել գիւղացիութեան այդ ծանր դրութիւնը:

Գիւղացիներին ճորտութիւնից ազատելուց յետոյ ռուսաց կառավարութիւնը հոգով ապահովելու գործում իր կատարելիք գերը վերջացած համարեց, և թողեց այնուհետև այդ ուղղութեամբ գործել իրանց գիւղացիներին և կալուածատէրերին: Այնուհետև առաջինները կարող էին աւելացնեն իրանց հողը միայն կալուածատէրերից դնելու միջոցով: Միայն այս բանը հեշտացնելու համար կառավարութիւնը իւր կողմից 1882 թուին, ֆինանսների մինիստր Բունզէի ժամանակ, բաց աւելից գիւղացիական հողային ըսնկը, որի նպատակը պէտք է

լինէր սակաւահող գիւղացիներին հող ձեռք բերելուն նպաստել:*)

Կարողացաւ արդեօք այս հիմնարկութիւնը ծառայել նպատակին: Ո՞վքեր էին գիւղացիական բանկով օգտուողները, ահա հարցեր, որոնցով մենք այստեղ կը զբաղուենք: Նախ և առաջ պէտք է նկատել որ այս միջոցով գիւղացիների հող ձեռք բերելը շատ դանդաղ է առաջ ընթանում, և նա մենակ անկարող մասամբ իսկ բաւարարութիւն տալ և լուծել հողի սովը Ռուսաստանում: Եւ իսկապէս. 20 տարուայ ընթացքում գիւղացիական բանկի միջոցով գնուել է մօտ 7 միլլ. դես. հող: Եթէ նոյն իսկ համարենք որ այս բոլոր հողը ընկել է գիւղացիների ձեռքը (բայց ինչպէս մենք յետոյ կը տեսնենք այդ չափազանցութիւն է), այն ժամանակ էլ գիւղացու հողատիրութիւնը կ'աւելանար միայն 3,5⁰/₁₀, մինչդեռ այդ ժամանակամիջոցում, ինչպէս մենք վերև տեսանք, գիւղացու հողաբաժինը համարեա կիսուել է:

Բայց միայն այս դանդաղութիւնը չէ, որ ստիպում է այս հիմնարկութեան գործունէութիւնը ուսումնասիրողներին շատերին՝ վերաբերուել դէպի բանկի գործունէութիւնը աւելի շատ բացասական, քան դրական կերպով: Այս կարծիքին է նաև հողագործութեան և երկրաշինութեան նախկին գլխաւոր կառավարիչ Ն. Ն. Կուսուլերն, որ մի քանի տարիներ վարել էր Գիւղացիական բանկի գործերը:

Գիւղացիական բանկի գործունէութեան զարգացումը, ստում է Կուսուլերը, առաջ բերեց գիւղացիների գանազան խաւերի, սակաւահողատէրերի և հողով աւելի ապահովուածների, աղքատների և ունեւորների մէջ մրցման շնորհիւ՝ հողերի դների բարձրացումը: Այս կուում յաղթութիւնը, իհարկէ, աւելի ուժեղների կողմն էր:

*) Փետրուարի 15 ից Թիֆլիսում բացուել է այս բանկի բաժանմունքը Անդրկովկասի համար:

Բանկի փորձերը՝ անցնել աւելի կարիք ունեցողներին կողմը՝ չը բերեցին ցանկացած հետևանքի:

Այսպէս ուրեմն, բանկի ծառայութիւնով օգտուում էին մեծ մասամբ ոչ նրանք, որոնք աւելի կարիք ունէին իրանց հողաբաժինների մեծացնելու մէջ, այլ հեղինակի ձեռնհաս կարծիքով՝ սակաւահող և աղքատ զիւղացիները ձեռք էին բերում հող իբրև բացառութիւն, իսկ աւելի յաճախ սրանց հարկաւոր հողերը գնում էր գիւղացիների ունեւոր մասը, դրանով աւելի ևս վատթարացնելով սակաւահողների դրութիւնը:

Առհասարակ բանկի գործունէութիւնը պարզելու համար, հարկաւոր է իմանալ այն ուղղութիւնը, որը նա ընդունեց իւր գոյութեան հենց առաջի օրից: Գիւղացիական բանկը հիմնելիս կառավարութիւնը նրա գործունէութիւնը սկսելու համար առեց մի յայտնի գումար, որը նա պարտաւոր էր վերադարձնել և այնուհետև շաւրունակել իր գոյութիւնը իր սեփական միջոցներով: Այսպիսով հենց սկզբից բանկին արուեց մասնաւոր հիմնարկութեան կերպարանք: Այս բռնած դիրքի շնորհիւ է որ բանկը սկսեց գործել առանց յայտնի հասարակական սկզբունքի, աչքի առաջ ունենալով միմիայն իր շահերը և օպերացեանների ապահովութիւնը: Եւ որպէս զի նա կարողանայ շուտով յետ դարձնել կառավարութիւնից ստացած գումարը և այնուհետև ապահովել իր գոյութիւնը, բանկը հենց սկզբում ստիպուած եղաւ բաց թողնել $5\frac{1}{2}\%$ վկայաթղթեր:

Այսպիսի թանգ նպատար հենց սկզբից այնպէս վատ ազդեց, որ զիւղացիներից շատերը ստիպուած էին յետ կանգնել Գիւղացիական բանկի միջոցով առած հողերից: Մինչև 1894 թ. նպատաւ ստացողները պէտք է տարեկան վճարէին $8\frac{1}{2}\%$ (եթէ նպատար $24\frac{1}{2}$ տարով էր) և $7\frac{1}{2}\%$ (եթէ նպատար $34\frac{1}{2}$ տարով էր): Այս $8\frac{1}{2}$ և $7\frac{1}{2}$ տոկոսներից 1% հաշււում էր իբրև վարչական ծախս 2% (առաջի դէպքում) և 1% (երկրորդ դէպքում) պարտքը հանպիսեւում համար (погашение): Այս տոկոս-

ները շնորհիւ մի շարք բարեփոխումների կամաց կամաց պակասեցրուեց և 1898 թ. հասցրուեց $5^{1/2}/_{0}$ ։ Այդ ժամանակ էլ աւելացրուեց նպաստով օգտուելու ժամանակը, հասցնելով $55^{1/2}$ տարուայ։

Մինչդեռ եթէ մենք համեմատելու լինենք նոյն թուականների Ազնուական Հողային Բանկի տոկոսները, մենք կը տեսնենք որ վերջիններում նրանք երբեք $50/_{0}$ աւել չեն եղել։

Գիւղացիական Բանկի գործունէութեան ամենամեծ զարկ տուեցին 1895 թ. բեֆորմները, որոնց շնորհիւ ընդլայնացաւ այս հաստատութեան գործունէութեան ասպարէզը։ Այս բեֆորմներով նա իրաւունք ստացաւ իր սեփական հաշուով էլ հողեր գնելու, յետոյ մասմաս գիւղացիներին ծախելու համար, զրաւ վերցնել գիւղացիների կալուածները, որոնք գնուած էին առանց բանկի օգնութեան, նպաստ տալ հողի արժողութեան $90^{0}/_{0}$ քանակութեամբ, նոյն իսկ բոլոր արժողութեամբ և այլն։

Այս ժամանակից յետոյ բանկի օպերացիաները շատ ընդլայնացան, որ երևում է հետևեալ աղիւսակից*)։

Թուական.	Առած հողի բանակ.	Արժէքը հազ. ռ.	Նպաստ հազ. ռ.	Մի դես. արժէքը
----------	---------------------	-------------------	------------------	-------------------

Մինչև բեֆորմ.

1891	162,840	6,338	4,439	39
1892	148,018	6,631	4,555	45
1893	157,298	7,887	5,176	50
1894	180,965	8,828	5,744	49
1895	183,242	9,541	6,305	52

Բեֆորմից յետոյ

1897	356,314	25,443	20,895	71
1898	590,229	44,775	36,473	76
1899	717,382	55,682	44,569	78
1900	817,365	67,592	53,515	83
1901	774,251	70,681	54,270	90
1902	595,514	74,804	55,738	108

*) Проф. М. Герцейнштейнъ «Национализация земли, крестьянскій банкъ и выкупная операция.»

Այս աղիւսակից մենք տեսնում ենք, առաջինը որ բեֆորմներից յետոյ Գիւղացիական բանկի գործունէութիւնը զգալի կերպով լայնանանում է և երկրորդը որ հողի գները գնալով աւելանում են: Որ հողի գների աճումը առաջ է եկել բանկի գործունէութեան շնորհիւ՝ երևում է առաջինը նրանից, որ ոչ մի տեղիք չը կայ կարծելու, որ բանկը հետգհետէ սկսել է աւելի լաւ հող ձեռք բերել կամ որ գիւղատնտեսական տեխնիկան այնքան բարձրացել է, որ հողերը սկսել են աւելի արդիւնք տալ և հետևապէս թանգանալ: Իսկ երկրորդ՝ Գիւղացիական բանկը բոլոր բանկերից թէ աւելի թանգ է գնահատում հողը և թէ ամենամեծ նպաստն է տալիս: Նոյն յօդուածում, որտեղից մենք բերեցինք վերևում զետեղուած աղիւսակը, կայ մի ուրիշ աղիւսակ որ հաստատում է մեր վերև ասածը: Այսպէս, միջին գնահատութիւնը մի գէս. զրաւ դրած հողի համար բոլոր ակցիօներական բանկերի համար կազմում է 50 ր., իսկ փոխառութիւնը (սսուդան) 28 ր., բոլոր բանկերի համար (և պետական) առաջի թիւը 63 ր., իսկ երկրորդը 37, իսկ Գիւղացիական բանկի համար գնահատութիւնը 71 ր., իսկ փոխառութիւնը 54 ր.: Եւ այդ հասկանալի է: Ռուսաստանում ծախսուող հողերի մեծ մասը անցնելով գանազան յարդկանց ձեռքերով, վերջիվերջոյ ընկնում է գիւղացու ձեռքը:

Գիւղացին է որ մշակում է այդ հողը և նրա արդիւնքով պահպանում իր և իւրայինների կեանքը: Հողը միւս կողմից նրա համար միակ միջոցն է իր և ընտանիքի անդամների աշխատանքը գործադրելու համար: Նա հողից չի պահանջում առանձին օգուտ: Շատ գէպքերում հողից ստացած արդիւնքը նոյն իսկ չի հատուցանում նրա աշխատանքը, բայց և այնպէս նա մշակում և բաւական է մնում, եթէ նրան յաջողում է հողից ստացած արդիւնքով ծայրը ծայրին հասցնել:

Այլ կերպ է նայում հողին կալուածատէրը կամ վաճառականը և այլն: Սրանք հողին նայում են գուտ առևտրական տեսակէտից: Եւ հասկանալի է որ ոչ մի վա-

ճառական հողին չի տալ այնպիսի բարձր գին, ինչպիսին ճարահատեալ պէտք է տայ գիւղացին: Միւս կողմից հասկանալի է որ հողը որքան մեծ կտորով է ծախւում այնքան ամեն մի դեռ. էժան է նստում: Այս առիթով շատ հետաքրքիր թուեր է բերում պրոֆ. Ա. Ֆ. Ֆորտունատովը իր դասախօսութիւնների մէջ*):

Այսպէս 1893 թ. ծախուած հողակտորների գներն են.

Մինչև 10 դեռ. ամեն մի դեռ.	156,0 ռ.
10—20	67,9
20—50	58,2
50—100	55,0
100—500	51,1
500—1000	45,1
1000—5000	38,8
5000—10000	23,1
10000-ից աւել	9,9

Այս թուերից պարզ երևում է թէ ինչ ահագին դանդաղութիւն կայ հողերի գների մէջ, նայած թէ ինչ մեծութեան է ծախուող կտորը:

Մի կողմից այս, իսկ միւս կողմից այն հանգամանքը, որ Գիւղացիական բանկը անխտիր նպաստներ է տալիս բոլոր հողաւնել ցանկացողներին, չքննելով, թէ ի՞նչ նպատակով է գնւում հողը, ստեղծեցին Ռուսաստանում մի բաւականին մեծ դասակարգ գիշատիչ հարստահարիչների: Ժողովրդի պարագլխները այս օպերացիաների շնորհիւ գիղել են և շարունակում են գիղել ահագին հարստութիւններ: Նրանք գնում են, օգտուելով բանկի նպաստից, մեծ կալուածներ, նրանց մէջ գտնուող անտառը կտրում ծախում են, զբաղւում հանելով իրանց սոււած գինը. յետոյ կալուածքի ամենալաւ և ամենաշարմար մասը պահելով իրանց՝ մնացածը, մանր կտորներ-

*) А. Фортунатовъ, лекціи стр. 46.

րի բաժանելով, լաւ գնով ծախում են գիւղացիներին:

Իսկ գիւղացին այսպիսի հարստահարիչներէց աւելի հեշտութեամբ է գնում, քան բանկի միջոցով, որովհետեւ նրանք նրա հետ «եօլայ» են գնում, չեն պահանջում զանազան ձեականութիւններ և այլն: Մենք արդէն վերեւում յիշել էինք, որ Գիւղացիական բանկը հէնց սկզբում բռնեց սխալ և վտանգաւոր ուղղութիւն, կանգնելով վաճառականական տեսակէտի վրայ: Եւ որպէսզի աւելի ապահովի իր գոյութիւնը և չենթարկի նրան բիւսկի, նա մտցրեց լրացուցիչ վճարների սիստեմը: Ուրիշ խօսքով, բանկը նպաստ է բաց թողնում հողի արժէքի ոչ ամբողջի քանակութեամբ, այլ միայն մի մասը ($60^{\circ}/_{10}$ $75^{\circ}/_{10}$), իսկ արժէքի մնացած մասը պէտք է ինքը գիւղացին հոգայ: Սրանով բանկը ուղղում էր գիւղացիութիւնը աւելի հաստատ կապել գնած հողի հետ, որ նա չկարողանար աննպաստ պայմաններում յետ կանգնել նրանից: Այսպիսով բանկը իւր ձեռնարկութիւնները ազատում էր բիւսկից և գնում հաստատ հիմունքների վրայ:

Այս լրացուցիչ վճարները ձեռնտու էին բանկի համար, բայց շատ փրասակար գիւղացիութեան, նամանաւանդ նրա աղքատ և սակաւահող մասի համար: Յայտնի է, որ հողի պահանջը գիւղացիութեան մէջ այնքան մեծ է, որ գիւղացին ամեն ինչ պատրաստ է ծախել, կամ ամեն միջոցով փող ձեռք բերել, որպէսզի կարողանայ միայն հող գնել: Եւ այս լրացուցիչ վճարները զրանելու համար գիւղացին շատ դէպքերում դիմում է այնպիսի միջոցների, որոնք աւելի են քայքայում նրա տրնտեսական զրութիւնը: Այսպէս նա ստիպուած է լինում ծախել իր լծկան տաւարը, ձին, կովը, տան կահկարասիքի մի մասը և այլն, գիմել վաշխառուների օգնութեան և նրանցից ահազին տուկոսով փող վերցնել: Զրրկուելով այսպիսով հող մշակելու գլխաւոր միջոցներից, մի կողմից նա ստիպուած է լինում աւելի վատ մշակել իր հողը, իսկ միւս կողմից շուտով, բանկի և վաշխառուի տուկոսն ու փողը վճարելու և նրանցից աղատե-

լու համար, գիւղացին ստիպուած է գոնէ առաջին մի քանի տարիները իրար վրայ նոր գնած հողը ցանել: Այսպիսով թէ ընկնում է բերքի քանակութիւնը և թէ հողն է ուժասպառ լինում:

Ինչ կողմից էլ նայելու լինինք Գիւղացիական բանկի գործունէութեան, կը տեսնենք, որ նա աւելի նըպաստում է միջակ և նոյն իսկ ունեւոր գիւղացիների հող գնելուն, քան աղքատ և սակաւահողերին:

Բացի այս, Գիւղացիական բանկը չի կարող հասնել իր նպատակին, այսինքն գիւրութիւն տալ հողագուրկ կամ սակաւահող գիւղացիներին հող ձեռք բերելուն, և այն պատճառով, որ նա, ներկայանալով միմիայն իբրեւ միջնորդ հող վաճառողի և գնողի մէջ, կարող է զաւ գիւղացուն օգնութեան միայն այնտեղ, ուր կայ ծախու հող: Ուրիշ խօսքով նրա գործունէութիւնը սահմանափակուած է և, այսպէս ասած, տարածութեան կողմից (просто-траншвенно):

Եթէ օրինակ, մի տեղում տիրում է նոյն իսկ հողային սով և նրա չորս կողմը ահագին քանակութեամբ կալուածքներ կան, բայց վերջինները չեն ծախուում, բանկը չի կարող ոչ մի կերպ օգնել գիւղացուն. պէտք է կալուածատէրերը ծախելու լինեն հողը, որ գիւղացիական բանկը կարողանայ նպաստել այդ հողը գիւղացու ձեռքը անցնի:

Այսպէս է ընդհանուր գծերով այն հիմնարկութեան գործունէութիւնը, որը իր բացուելու հենց սկզբից շատ շատերին ներշնչում էր մեծ հաւատ և յոյս հողային հարցն լուծելու խնդրում: Բայց այդ մարդկանց հիասթափութիւնը անհասկանալի չը պէտք է թուայ: Այսպէս է կեանքում այն բոլոր հիմնարկութիւնների և մարդկանց գործունէութիւնը, որոնք ուղղում են միաժամանակ երկու տէրերի ծառայել և հաշտեցնել երկու հակառակ հասկացողութիւններ...

Գիւղացիական բանկը հիմնուած լինելով յայտնի պետական գաղափարով իրաւունք չունէր ընդունել մա-

անաւոր և վաճառականական հիմնարկութեան բնաւորութիւն, իսկ ստանալով այդպիսի բնաւորութիւնը նա պէտք է բաւականանայ իր այդ գերով և պրետենզեա չունենայ հասարակական հիմնարկութեան պատուաւոր կոչում կրելու վրայ:

Ծիշտ է անկասկած որ Գիւղացիական հողային բանկը նախատել է մի յայտնի չափով գիւղացիութեան հող ձեռք բերելուն: Բայց ընդհանուր առմամբ նա գործել է սուելի ի նպաստ հող ծախողների քան գնողների: Իսկոտակաւ հող և հողագործի գիւղացիներին տուած օգուտը նման է այն օգտին, որը տալիս է պարանը կախուածին: Եթէ այսպէս գանդաղ և անբաւարար է գործում այս միջոցը՝ հապա տեսնենք թէ ի՞նչպէս է գործում կառավարութեան մինչև այժմ հողային հարցը վըճռելու համար առաջարկած երկրորդ միջոցը—գաղթականութիւնը:

Թէ ուստաց օրէնսդրութիւնը և թէ ագմինիստացիայի վերաբերմունքը դէպի գաղթականութիւնը բնորոշում է մշտական տատանումներով: Մինչև XIX դարու կէսը գաղթականութեան վրայ նայում էին միմիայն քաղաքական տեսակետից: Յանկանալով Ռուսաստանի գանաղան ծայրերը բնակեցնել «հաւատարիմ» տարրերով, ուսու կառավարութիւնը հովանաորում էր գաղթականներին:

XIX դարու սկզբում առաջ է գալիս նոր տեսակէտ գաղթականութեան վերաբերմամբ: Կառավարութիւնը սկսում է նայել նրան իբրև մի կորրեկտիւ, որը կարող է թուլացնել իրաւ ազգաբնակչութեամբ նահանգները:

Բայց այդ ժամանակ գիւղացիութիւնը, գտնուելով ճորտութեան մէջ, չէր կարող առանց իր տիրոջ թոյլտուութեան թողնել իր տեղը և գաղթել նոր երկիր, այնպէս որ de facto միայն պետական գիւղացիներն էին կարող օգտուել այդ միջոցից:

1861 թ. բեֆորմների ժամանակ կալուածատէրերը, վախենալով որ շնորհիւ գաղթականութեան նրանց տնտեսութեանը,
Մարտ, 1906.

թիւնները կը գրկուեն բանուորական ուժից և միւս կողմից կը թանգանան այդ վերջինները, կարողացան ազդել կառավարութեան վրայ այն մտքով, որ նասկսեց արգելել և դժուարութիւններ դնել գաղթականութեան առաջ: Բայց և այնպէս բոլորովին դադարեցնել գաղթականութիւնը կառավարութիւնը անկարող եղաւ, և նա ստիպուած 1881 թ. նորից թոյլ տուեց գաղթականութիւնը, միայն՝ նրան թուլացնելու համար՝ դրեց մի շարք խոչնդոտներ՝ գաղթելու թոյլտուութիւն ստանալու նրկատմամբ:

Այդպիսի դերք էր բռնել կառավարութիւնը դէպի այս երևոյթը մինչև 1892 թ., երբ սկսուեց Միբիւրեան երկաթուղու շինութիւնը:

Այս դժի շինելը հիմնովին փոխեց կառավարութեան քաղաքականութիւնը դէպի այս հարցը: Նա սկսեց նպաստել այս շարժման զարգացման և այդ ժամանակից է որ գաղթականութիւնը սկսեց ընդունել փոքր ի շատէ խոշոր բնաւորութիւն:

Բայց յամենայն դէպս գաղթականութիւնը չի կարող երբէք այնպիսի չափեր ստանալ, որ նա կարող լինի, նոյն իսկ ամենայն տարուայ աւելացած ազգաբնակչութիւնը դուրս բերել դէպի գաղթավայրերը:

Այսպէս ամբողջ 16 տարուայ ընթացքում (1885—1901 թ.) Ռուսաստանից գաղթել են ընդամենը 1,207,000 հոգի, այսինքն աւելի քիչ քան ազգաբնակչութեան իւրաքանչիւր տարուայ աճումը (մօտ 1,250,000): Գաղթականութեան ամենափայլուն շրջանում գաղթականների թիւը երբէք չի անցել 200,000 հոգուց:

Սպասել թէ այսուհետեւ նա կարող է մեծ չափով զարգանալ՝ չկայ ոչ մի հաւանականութիւն և ահա թէ ինչու: Մի կողմից պակասում է այն ազատ հողերի քանակութիւնը, որոնք ծառայում են գաղթականութեան համար, միւս կողմից, այդ հողերի ամենալաւ և ամենաշարմար մասերը արդէն բռնուած լինելով, կառավարութիւնը ստիպած ակէտք է լինի դիմել այնպիսի հողե-

րի, որոնց բնակչութեան ծառայացնելու համար պէտք է մի շարք դժուար և ահագին ժամանակ ու փող պահանջող բարենորոգութիւնների ենթարկել (օր. ցամաքացնել ճահիճները, ջուր դուրս բերել, լաւացնել աղոտ տեղերը (солончаки) և այլն): Այսպիսի պայմաններում գաղթականների համար մեծ քանակութեամբ հող պատրաստելը տարէց-տարի դժուարանում է: Ինչպէս յայտնի է գաղթականութիւնը գլխաւորապէս ուղղուած է դէպի Սիբիր, Կովկաս և Թուրքեստան: Այս վերջիններում, բացի վերև յիշած դժուարութիւնները, առաջ է գալիս հողերի ոռոգման հարցը, որը ինքն ըստ ինքեան դնում է գաղթականութեան զարգանալու առաջ յայտնի սահմաններ:

Այս բոլոր հանգամանքները ցոյց են տալիս որ գաղթականութիւնը իսկապէս կարող է, այսպէս ասած, տեղական նշանակութիւն ունենալ: Եթէ օրինակ մի գաւառում կամ շատ շատ մի նահանգում հողի սակաւութիւն է և չկան ուրիշ հողեր (կալուածատիրական, պետական և այլն), այդ դէպքում գաղթականութիւնը ամենաէական միջոցն է կարելի համարել ազգաբնակչութիւնը նոսրացնելու համար: Այս դէպքում էլ, իհարկէ, գաղթականութիւնը պէտք է դրուած լինի յայտնի հիմունքների վրայ:

Նախ և առաջ պէտք է լաւ ուսումնասիրուի այն տեղը, որտեղ պէտք է գաղթեն: Գաղթականութեան համար տեղեր որոնելիս պէտք է ի նկատի առնուեն և տեղական ազգաբնակչութեան շահերը, գաղթականութիւնը պէտք է այնպէս դրուած լինի որ այս բանով օգտնուեն միայն կարիք ունեցողները և այլն: Մինչդեռ մինչև այժմ այս պահանջներից և ոչ մէկը աչքի առաջ չի տեսնուել: Յայտնի են շատ դէպքեր, երբ շնորհիւ առաջի պահանջի զանցառութեան ամբողջ գիւղեր են կործանուել: Կովկասի համար մասնաւորապէս յայտնի է որ գաղթականները յաճախ հիւանդանում են ջերմով և մասամբ կոտորւում, իսկ մասամբ թողնելով ամեն բան

փախչում են Ռուսաստան: Եւ այդ հասկանալի է: Գաղթող գիւղացիները շատերը հրապուրուելով կառավարութիւնից նպաստ և մեծ հողամաս ստանալու յոյսով, յիմնուելով միայն մի ծանօթի նամակի կամ այդ նոր երկրների մասին պատմած՝ զանազան առասպելների վրայ, ծախում են ամեն բան, հաւաքւում են և ճանապարհ ընկնում: Բայց որքան մեծ է լինում նրանց հիասթափումը երբ այս տեղերում նրանք մեղրի գետերի և ոսկի սարերի տեղ, տեսնում են ամայի լեռներ, ջերմ և այն:

Ռուս գիւղացու գաղթականական տաղանդի մասին (колонизаторский талант) շատ շատերը մեծ կարծիք ունեն և մի ժամանակ այդ կարծիքը շատ տարածուած էր նոյն իսկ գրականութեան մէջ: Բայց զառն իրականութիւնը և փորձը եկաւ խորտակելու շատ ուրիշ առասպելների հետ ուսւ «մութեիկի» մասին և այս հրաշապատումը (легенда):

«Գաղթականական ընդունակութիւնների մասին կարելի էր խօսել, ասում է ուսւ գաղթականութեան ամենակրօնական մասնագէտ Ա. Ա. Կաուֆմանը, — երբ գաղթականութեան էին դիմում իսկական բահվիրաները և, որը աւելի կարեւոր է, երբ բնակեցնում էին այն տեղերը, որոնք շատ նման էին ծննդավայր երկրներին: Բայց կարելի է արդեօք խօսել այդ գաղթականական տաղանդի մասին, շարունակում է Կաուֆմանը, եթէ նոյն իսկ այնպիսի մի գաղթական էլ գորադոյում, ինչպէս Ալտայի, նամանաւանդ կիրգիզի սեահող տափաստանը, ամենալայն, իսկ շնորհիւ կապալով տուող հողերի հեշտութեան, նաեւ անսահման ընդարձակութեան, երբ սովը և նրասովորական ուղեկիցներ՝ ցընգան (հիւանդութեան տեսակ է), տիֆը, սննդական նպաստները (продовольственная ссуда) և աշխատական օգնութիւնը (трудовая помощь) նոյնպիսի սովորական հիւրեր են, ինչպէս և որեւէ Կուրսկի կամ Տուլսկու նահանգում»*):

*) Переселение и переселенческая политика

Ծանօթ չը լինելով տեղական պայմանների, հողագործութեան եղանակի, կլիմայի և այլնի հետ և միև կողմից չունենալով բաւականին գիւղատնտեսական պատրաստականութիւն, որպէս զի շուտով յարմարուի նոր տեղերի պայմանների հետ, գաղթականներից շատերը ստիպուած են լինում վերադառնալ հայրենիք: Այսպէս 1895 թ. Սիբիր գաղթած ընտանիքներից 10,1⁰/₀ վերադարձել է հայրենիք, 1897 թ. այսպիսիների թիւը հասնում է 38,2⁰/₀, և 1900 թ. 28⁰/₀*):

Հեշտ է ասել «վերադառնալ»: Վերադառնալը գաղթականի համար հաւատար է բոլորովին քայքայման:

Նոր երկիր տեղափոխուելիս, գիւղացին ծախում է իր հողը, տաւարը, տունը, մի խօսքով իր եղած չեղածը, և այս բոլորը նաղդ փող շինելով, Աստծոյ անունը տալիս է և ճանապարհ ընկում նոր երկիր: Երևակայեցէք նրա դրութիւնը, երբ այդ նոր երկրում չգտնելով այն ինչ որ սպասում էր, նա ստիպուած է լինում, ինչպէս ռուսն է տսում՝ «НИ СОЛОННО ПОХЛЕБАВШИ» վերադառնալ հայրենիք:

Գաղթականութիւնը կազմակերպելիս, ինչպէս վերև յիշեցինք, պիտի ուշադրութեան առնուի և տեղական ազգաբնակչութեան շահերը: Մինչդեռ մինչև այժմ, ինչպէս յայտնի է, գաղթականութիւնը մի քանի տեղերում (Անդրկովկասում և Թուրքեստանում) բռնում է այնպիսի հողեր, որոնք անհրաժեշտ են տեղական ժողովուրդի համար: Այսպիսի տեղերում գաղթականութիւն հաստատելով, կառավարութիւնը խախտում է իր միև հպատակների շահերը: Այդ կէտի վրայ մենք կանգ չենք առնում, որովհետև այս առիթով մեզ մօտ շատ դրուել ու խօսուել է:

Եւ վերջապէս, եթէ մենք նայենք ռուս գաղթականութեան վիճակագրութեան, կը տեսնենք որ գաղթականների գլխաւոր մասը կազմում է գիւղացիութեան

*) Энциклоп. русск. сельск. хоз. т. VI стр. 1072.

միջակ մասը և ոչ թէ սակաւահոգերը կամ հողագործ-
կերը:

Կառավարութիւնը որքան էլ որ գիւրութիւն
լինի տալիս գաղթականներին, բայց և այնպէս գաղթե-
լու համար պահանջուում է միջոցներ, գոնէ ճանապարհի
և սկզբնական կահաորման ծախսերի համար: Այսպէս պ.
Գրիգորեվի տուած թուերից երևում է որ Րեազանի նա-
հանգից գաղթած ընտանիքների միայն 210/0 ունէր
50- ը., 380/0 ունէր 50—150 ը., 220/0—150 ը.—
300 ը., 160/0—300 ը.—800 ը., 30/0 800 ը.—ուց աւել:
Բացի այդ, գաղթականութիւնը շատ ժամանակ ստանում
է տարերային, հօտային երևոյթի բնաւորութիւն: Բաւա-
կան է մի անաշուղ բերք, կամ հրդեհ կամ մի ուրիշ
բան, որ համարեա ամբողջ գաւառն վերկենայ տեղից
և գաղթի նոր երկիր:

Կառավարութիւնը չի կարող, իհարկէ, արգելել մի-
ջին կամ ունեւոր գիւղացիների գաղթականութիւնը,
բայց զնելով թէ գաղթականների հող կամ նպաստ տա-
լու կամ նրանց տեղափոխելու և ուրիշ օգնութիւն
ցոյց տալու գործը յայտնի հիմունքների վրայ, կա-
րող է զարկ տալ մէկին և կրճատել միւսը:

Աւելի մանրամասն կանգ առնել գաղթականութեան
վրայ մեր նպատակից դուրս է:

Յամենայն դէպս վերեւ բերած դադողութիւններն
էլ բաւական են ցոյց տալու համար որ այս միջոցն էլ
ինչպէս և Գիւղացիական հողային բանկը, անկարող են
լուծել հողային հարցը Ռուսաստանում:

Խեղդուող գիւղացու վզից այսպիսով վերցնում է
ծանրութեան միայն մի չնչին մասը, թողնելով այնպի-
սի ծանրութիւններ, ինչպէս են սակաւահողութիւնը,
իրավազրկութիւնը և տգիտութիւնը, և գիւղացին շար-
ունակում է դէպի յատակ գնալ:

Ինչ է արել մինչև այժմ ռուս կառավարութիւնը
գիւղացու կուտուրական դրութիւնը բարուրդելու համար:
Ոչինչ:

Աւելին կասենք. ուրա բիւրոկրատիան ամեն միջոց գործ է գրել, ստեղծել է մի շարք խոչնդոտներ, որպէս զի գիւղացուն պահի կուլտուրական ստորաստիճանի վրայ:

Ամբողջ 45 տարուայ ընթացքում գիւղից հեռացրուել է գիւղի ամենակենսունակ և ամենաբանիմաց մասը: Ամբողջ 45 տարուայ ընթացքում գիւղից հալածուել է ամեն մի գիւրք, ամեն մի լրագիր, որը կարող էր բաց անել գիւղացու աչքը, և գիւղ է մտել այնպիսի զրակահոտութիւն, որը գրուել է կամ երեխաների կամ յիմարների համար: Խոչնդոտներ է դրուել զիմստօյի, ագրոնոմների, գիւղական ուսուցիչների, բժիշկների դործունէութեան առաջ: Մի խօսքով գիւղացին գտնուում էր երկաթի ճրնշիչի մէջ, որը աւելի և աւելի էր ճմլում նրան:

Պարզամտութիւն չէ արդեօք տալ ժողովրդին անհափահասի, աւելին կասենք, անասունի իրաւունք, և պահանջել նրանից հասունացած և խելացի մարդու գործունէութիւն!

Այսպէս է աշխատել լուծել ագրարային հարցը Ռուսաստանում կառավարութիւնը մինչև այժմ, և ինչպէ՛չ երևում է այսպէս է մտադիր նա շարունակել և այսուհետև:

Տեսնենք այժմ թէ ինչպէս են ուղղում լուծել ագրարային հարցը զանազան քաղաքական կուսակցութիւնները: Բայց դրա մասին յաջորդ համարում:

Երուանդ Սարգսեանց

ԿԱՐԼ ՄԱՐԺՍԸ ԵՒ ՄԱՐԺՍԻԶՍԸ *)

I

Մարքսի կեանքը, սոցիալ-քաղաքական, հրապարակախօսական գործունէութիւնը եւ գրական վաստակները:

Segui il tuo corso e lascia dir le genti!

Հետեւիր ճանապարհիդ, և թող մարդիկ խօսեն, ինչ ուզում են:

Դանտէ:

Դ.

Մարքսի յեղափոխական գործունէութիւնը.—Նրա տակտիկան.—Դատական պրօցես Մարքսի դէմ և նրա տուած իրաւաբանական-փրկաստիպական բացատրութիւնները.—Ընդհանուր բէակցիան ցամաքային եւրոպայում.—Յեղափոխականների էմիգրացիան.—Մարքսն ու Էնգելսը Լոնդոնում, նրանց նոր օրգանը.—Մարքս-Էնգելսի պատմական տեսութիւնը յեղափոխութեան մասին.—Մարքսի աշխատութիւնը՝ «Դասակարգային կռիւնները Յրանսիայում».—Պատճառների բացատրութիւնը մատերիալիստական տեսակէտով:

Մեր անցեալ յօդուածի վերջին գլխում համառօտ ուրուագծեցինք Մարքսի հրապարակախօսական գործունէութիւնը 48—49 թուականներին, յաճախ նմուշներ բերելով նրա շանթահարող յօդուածներից, փայլուն տաղանդի լիարժէք արդիւնքներից: Մենք շատ տեղեր դիտաւորութեամբ ենք իրան՝ Մարքսին խօսեցնում, իր սեփական լեզուով, որպէսզի նրա ուժեղ արտայտութիւններից ու սուր, կծու ոճից որոշ գաղափար կազմէ ընթերցողը, որպէսզի չնսեմանայ նրա մտքերի թափն ու ներգործութիւնը:

Մարքսը չէր բաւականանում միայն իր թերթի էջերում

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 1 և 2.

ներքին ու արտաքին քաղաքական խոշոր երևոյթների վերլուծութեամբ և ծանրակշիռ խնդիրների քննադատական լուսարանութեամբ: Մարքսը յեղափոխական հրապարակախօս էր— խօսքիս լաւագոյն իմաստով: Հոնոսեան յառաջադէմ ու քաղաքակիրթ երկրի ծոցում ծնուած զաւակը մաշում էր այժմ իր յեղափոխականացած հայրենիքում իր երիտասարդութեան ամենավառվռուն բոպէները:

Հոնոսեան երկիրը դարձել էր կոմունիստների և դեմօկրատների մի կենտրոն. և այդ նոյն կենտրոնում գործուէութեան ղեկավար դերը ծանրացել էր Մարքսի վրայ: Կոմունիստներն էին, ամենից առաջ Մարքսը, որոնք իրանց գաղափարական բարձրութեան վրայ կանգնած ամենամեծ աջակցութիւնն էին ցոյց տալիս գերմանական բռնկուած յեղափոխութեան: Միայն Քեօնում ամբողջ դեմոկրատիան (պրօլետարական) ունէր երեք մեծ խմբեր, որոնց բոլոր հոգան ու գործնական աշխատանքը կազմում էր յեղափոխութեան յաջող պսակման զարկ տալը:

Յեղափոխական ուժեղ ու անդադար պրոպագանդը համարուել է «Neue Rheinische Zeitung»-ի ամենաէական դերերից մէկը:

Ինչկեր-աբսօլյուտիստական պետական ըէժիմի անհետ խորտակումը և միակազմ ու միաձոյլ Գերմանիայի վերականգնումը՝ «կարմիր հասարակապետութեամբ»—կազմել է շարունակ հազարաւոր մարդկանցից բաղկացած այն ոգևորուած ժողովների հրապարակական, բարձրակոչ լոզունգը, ուր այնքան յաճախ խօսում էին Մարքսը, Էնգելսը, Վիլհելմ Վոլֆը, Շապերը և մի վառվռուն ու կրակոտ ագիտատոր Դիւսելդորֆից-Ֆերդինանդ Լասալը:

Յեղափոխութիւն in Permanenz—գա էր բանուորական դեմոկրատիայի մերձաւոր նպատակակէտը. այսինքն մի յամառ ու արմատական յեղափոխութիւն, որով փաստապէս իրականանայ յեղափոխութեան մասնակցող ամենայառաջադէմ ու ծայրայեղ կուսակցութեան ծրագրային մինիստումը:

Իսկ այդ օրինակ թափ ու ներգործութիւն ունեցող յեղափոխական շարժումը անկարելի էր գլուխ բերել լիբերալների և բուրժուական դեմոկրատիայի մեղմ ու չափաւոր խորհուրդներով, այլ անհրաժեշտ էր ճակատ առ ճակատ կռիւ մղել, յեղափոխական ցոյցեր անել, դիմել գինուած ապստամբութեան. պէտք էր ջլատել ադմինիստրացիայի ոյժը, անգործութեան մատնել պետական վարչական մեխանիզմը, յեղափոխականացնել զօրքը և զբաւել մասսայի կողմը. անհրաժեշտ էր ձը-

գել ու սնանկացնել պետական ֆինանսական ոլոր, իսկ դրա համար կարևոր էր ամենից առաջ, որ ամբողջ ազգաբնակչությանը հրաժարուէր հարկեր ու տուրքեր վճարելուց և անպարտելի դիմադրութիւն ցոյց տար կառավարութեան:—Ահա այսպիսի կոչ էր ուղղում Մարքսի օրգանը, շարունակ յորդորելով ժողովրդին, մանաւանդ բանուորութեան, ոտի ելնելու և յանուն իր ազատագրութեան՝ կործանելու ինքնակալ միապետութեան բռնակալ ըէժիմը:

Գերմանիայի 1848 թուականը Ռուսաստանի 1905—1906 թուականն է, ուստի հասկանայի է, թէ ինչու մեծ ուսուցչի՝ Կարլ Մարքսի, քաղաքական այս դաւանանքը, յեղափոխական ազդանշանն ու կոռւի մեթոդը իրենց մնայուն արժէքով ու հարապատութեամբ ժառանգել և գործադրում է այժմ համառոտական կեանքի ամենսարմատական և իսկական յեղափոխական կուսակցութիւնը—սոցիալդեմոկրատիան հառաջն Ռուսաստանի:

Մարքսը ունէր մի հեռատես ու խելամիտ տակտիկա—բոլորովին խուսափել պարաիզանական կոռւից, զգուշացնել յեղափոխական ակտիւ ոյժերին ապստամբութիւնից ամեն ղէպքում, երբ ամբողջ երկրում, մանաւանդ երբ երկրի կենտրոնական մասերում, կազմ ու պատրաստ չէ յեղափոխական բանակը, որպէսզի կարևոր բոլէներին ապստամբութիւնը դառնար ընդհանուր ու կատարեալ, թշնամուն հասցրած հարուածը՝ ներգործիչ ու մահացու: Ինքը՝ յեղափոխական կռիւը ըստ ինքեան մի արուեստ է, որին ձեռնարկելն ու յաջողութեամբ պսակելու ջանքերը պէտք է պայմանաւորուած լինեն բոլոր պարագաների սւտումնասիրութեամբ ու նախատես կշռադատութեամբ: Պէտք է քննել ու չափել ըէալ ոյժերի յարաբերութիւնները, պէտք է ուշադրութեամբ դիտել ու չափել թշնամու ոյժն ու կարողութիւնը և ունենալ նոյնիսկ բաւարար շանսեր ձեռնարկած յեղափոխական ակցիօնի յաջող ելքի նկատմամբ: Իւրաքանչիւր անհեռատես ու սխալ քայլ յեղափոխական կոռւի ընթացքում, կարող է խոշոր ֆլաստակար հետեանքներ բերել իր հետ:

Երբ Վիեննայում կրկին բռնկւում է յեղափոխութիւնը՝ հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին «Neue Rheinische Zeitung» գլորում է հետեակալէպիլոդը (վերջաբանը) «Այժմ խաղացուեց Վիեննայում այն դրամայի երկրորդ գործողութիւնը, որի առաջին գործողութիւնը խաղացուեց Փարիզում «Յունիսեան օրեր» անունով: Փարիզում՝ ոտքի կանգնած զօրքը, Վիեննայում՝ կրօտաները—երկու տեղն էլ զինուած ու կաշառուած մուրացիկ պրոլետարիատը դուրս է բերուած աշխատաւոր ու մոռածող պրո-

լետարիատի դէմ: Շուտով կը տեսնենք մենք Բերլինում գրամայի երրորդ գործողութիւնը:²⁶⁾

Եւ հէնց որ Բերլինում գումարուած ժողովը վերջապէս վճռում է մերժել հարկաւորութիւնը, Քեօլնի դեմոկրատական յանձնաժողովը՝ Մարքսի, Շապերի և Շնայդերի ստորագրութեամբ մի թուցիկ է բաց թողնում, ուր պահանջում է ժողովրդից զինուած գիմպերել հարկահաններին, եթէ նրանք ոյժ գործ դնեն. կազմակերպել ու զինել ազգաբնակչութեան. չունեւորներին զէնք ու պաշար հայթհայթել համայնքի հաշուով և կազմ ու պատրաստ զուրա ելնել թշնամու առաջ:

Այդ թուցիկի համար Մարքսը և իր ընկերները դատի են ենթարկւում 1849 թ. փետրուարի 9-ին Քեօլնում: Դեռ այսօր էլ խոր հիացմունք են պատճառում այն բացատրութիւնները, որ տուել է Մարքսը դատաստանական ատեանի առաջ: Նա դատւում էր հին, նախայեղափոխական շրջանում (1848 թ. ապրիլի 6 և 8-ին), Փէօդալ-իւնկերական լանտապի (պարլամենտ) մէջ ժշակուած օրէնքով: Մարքսը բողոքում է դրա դէմ և իրաւաբանական-փրկիտիպական բացատրութեամբ ապացուցանում, որ հին Ֆէօդալական հասարակութեան յօրինած օրէնքը չի կարող երբէք կենսական արժէք ունենալ մօզերն բիրդերական հասարակութեան համար, որի կամքի և ոյժի իրական արտայայտութիւնը հէնց ինքը յեղափոխութիւնն է: Իրաւաբանական ֆանտազիայի արդիւնք է միանգամայն, կարծել, որ հասարակութիւնը կրթնում, խարսխւում է օրէնքի վրայ. ընդհակառակը, ինքը օրէնքն է հիմնուած հասարակութեան վրայ. օրէնքը պէտք է հասարակական մարմնի համայնական, նրա նիւթական արդիւնաբերութեան ժամանակակից եղանակից ստաջացած շահերի ու կարիքների արտայայտութիւնը լինի՝ ընդդէմ առանձին տնտեսների կամայականութեան: Օրինակ Նապոլէօնի կողքերը. չէ, որ արտադրել է արդի բիրդերական հասարակութիւնը, այլ 18-րդ դարում ծնունդ առած և 19-րդ դարում զարգացած բիրդերական հասարակութիւնը դանում էր այդ կողքերի մէջ օրինական արտայայտութիւններ: Հէնց որ նա չհամապատասխանեց այլևս հասարակական յարաբերութիւններին, պէտք է դառնայ կենսազուրկ թղթերի մի կոյտ:

«Սա քաղաքական կոնֆլիկտ չէ—ասում է Մարքսը, շօշափելով հին ու նոր հասարակութիւնների հակառակ յարաբերա-

²⁶⁾ Fr. Mehring. «Die Geschichte der deutschen Sozialdemokratie» հատ. II, եր. 126

կան կողմերը—առաջացած միեւնոյն հասարակութեան երկու ֆրակցիաների մէջ. սա կոնֆլիկտ է երկու տարբեր հասարակութիւնների մէջ. մի սոցիալական կոնֆլիկտ, որ ստացել է քաքաքական կազմաւորում: Սա մի կռիւ է հին ֆէօդալ-բուրժուաւորական հասարակութեան և նորագոյն բուրգերական հասարակութեան մէջ. կռիւ ազատ մրցութեան և կղզիացած կաստայականութեան մէջ. կռիւ կալուածատէր հասարակութեան և ինդուստրիալ տէր հասարակութեան մէջ. կռիւ հաւատի (կրօնական) հասարակութեան և գիտութեան հասարակութեան մէջ»²⁷⁾

Այս և սրա նման շատ իրաւարանական-փրկիսոփայական քննադատական բացատրութիւններ է տալիս Մարքսը դատարանական ատենանի առաջ, որոնք իրանց պատմական արժէքով և հասարակական նշանակութեամբ միշտ և ամենուրեք արժանի են յիշատակութեան:

Այլ բացատրութիւններից յետոյ Մարքսը իր ընկերներով ազատւում են դատարանից:

Շուտով այլ ընթացք է ստանում Մարքսի կեանքի անիւը:

1849 թուականի կէսից սկսած վրայ է հասնում ցամաքային եւրոպայում մի ընդհանուր, ուժեղ բէակցիա: Յեղափոխութիւնը դեռ չէր յանգել իր վախճանին, նա ճնշուեց, խեղդուեց իր զարգացման միջին ֆազիսի մէջ: Գերմանիայում աւելի, քան այլուր, բուռն ընթացքով և անդիմադրելի ծաւալով թեւաւորուեց բէակցիան. նա անմիջապէս դիմեց հալածանքի և տարագրութեան քաղաքականութեան, դուրս բռնեցին երկրից յեղափոխութեան բոլոր յայտնի թէ՛ անյայտ ներկայացուցիչները: Նորից սկսուեց փախստական գաղթականների մի խիստ ուժեղ հոսանք—Գերմանիայից դէպի Շվէյցարիա, Ֆրանսիա և Անգլիա: Շուտով յայտնուեց, սակայն, որ հալածումների եւ նայրենազուրկների մշտական ապաստարանը—Շվէյցարիան—չէ հիւրընկալում այլեւ իր ազատ ծոցում գերմանացի էմիգրանտներին: Այսպէս, պրուսական կառավարութիւնից տրուած հրահանգներից ճնշուած, ազատ Շվէյցարիայի կառավարութիւնը դուրս է անում երկրի սահմաններից 11000 գերմանացի փախստականների, որոնցից մեծագոյն մասը չուում է Ամերիկա, իսկ քնացածը՝ Անգլիա: Ֆրանսիան ևս հետեւում է Շվէյցարիայի օրինակին: Մարքսը ազատ ապաստան չգտնելով Ֆրանսիայում, տեղափոխւում է Անգլիա և այնուհետեւ ընդմիշտ մնում

²⁷⁾ Ibid, էր. 131.

Լոնդոնում. շուտով գալիս են նրա մօտ Էնգելսը և միևս յայտնի կոմունիստները:

Այդ թուականից սկսած արդեն Մարքսը թևակոխում է իր կեանքի մի այլ շրջանը:

1850 թուականի յունուար ամսից սկսած Մարքսն ու Էնգելսը Լոնդոնից շարունակում են հրատարակել Համբուրգում «Neue Rheinische Zeitung» օրգանը, բայց ոչ որպես օրաթերթ, այլ իրրե քաղաքական-տնտեսական ամսաթերթ: Այդ հանդէսից լոյս է տեսնում ընդամենը վեց համար:

Առաջին երեք համարների մէջ ղետեղուած է գրեթէ բացառապէս այն ֆննդատական խորաթափանց վերլուծութիւնն, որ արել են Մարքսը ֆրանսիական յեղափոխութեան մասին, և Էնգելսը՝ գերմանական անաշոյ ապստամբութիւնների մասին:

Նրանք, իրրե խորագէտ բէալիստներ, օգն էին ցնդեցընում իլլիւղիօնիստների բոլոր վարդազոյն յոյսերը, առանց, սակայն, խորասուզուելու անպտուղ պեսսիմիզմի մէջ: Նրանք, իրրե խորագրաց յեղափոխականներ ղիտում, նշմարում էին իւրաքանչիւր կայծ, որ կարող է նորից բռնկեցնել յեղափոխական կրակը: Նրանք դեռ չէին հաւատում, որ յեղափոխութեան փոթորիկը բոլորովին սպառուել է:

Մարքսն ու Էնգելսը փորձեցին ժամանակակից պատմութեան այդ բովանդակալից հատուածը—յեղափոխութեան շրջանը—պատմական մատերիալիզմի տեսակէտից հետազօտել և լուսարանել: Նրանք հրապարակ հանեցին դասակարգային կըռուիւր իր ամբողջ մերկութեամբ, որի շուրջը պտտում են ժամանակակից քաղաքական խոշոր երեոյթները: Էնգելսը քննութեան առնելով Գերմանիայի քաղաքական և հասարակական ղարգացման աստիճանը, ցոյց է տալիս, թէ ինչու ձեռնարկած ապստամբութիւններն անաշոյ անցան, ինչու յեղափոխութիւնը վիժեց Գերմանիայում:

Անհամեմատ կնճոտ խնդիր է շօշափում և փարթամ ու մանուածապատ նիւթի հետ գործ ունի Մարքսը յանձինս ֆրանսիական յեղափոխութեան: Վերջինս թւում էր իղէալիստ քաղաքագէտներին ու պատմաբաններին որպէս մի կատարեալ խառնափնթորութիւն, մի անլուծելի հանելուկ:

Այլ կերպ է հասկանում երեոյթը Կարլ Մարքսը: Ֆրանսիական յեղափոխութեան այդ շրջանի հետազօտութիւնը առաջին փորձն էր, որով Մարքսը պատմութեան այդ հատուածը պիտի վերլուծէր պատմական մատերիալիզմի տեսակէտից: «Կոմունիստական Մանիֆեստի» մէջ թէօրիան ուրուագծել էին մեծ կոմունիստներն իր ընդհանուր և հիմնական գծերով, մինչ-

դեռ այստեղ Մարքսը քննական լուսարանութեան նիւթ է դարձնում կուտարուած կոնկրետ երեւոյթը իր ներքին պատճառակցութեամբ, այսինքն նա քաղաքական դէպքերի ու ակտերի ծագման բացառակի աղբիւրն որոնում է տնտեսական հողի վրայ:

Մտրքսը ցոյց է տալիս այդ յօդուածների մէջ (որոնց ժողովածուն լոյս է տեսել 1895 թ. Էնգելսի հրատարակութեամբ և ներածութեամբ, կրելով՝ «Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850» — «Դասակարգային կռիւները Ֆրանսիայում 1848-ից մինչև 1850 թ.» վերնագիրը) որ 1847 թուականին եղած համաշխարհային առնետրական ճգնաժամը (կրիզիս) կազմել է իսկական մայր աղբիւրը ֆրանսիական փետրուարեան-մարտի յեղափոխութեան. յեղափոխութիւն, որ ուժեղ արձագանք տուաւ Վիեննայում, Միլանում, Բեռլինում, Դրեզդենում և սասանեցրեց ամբողջ Եւրոպան մինչև ուսումական սահմանները: Սակայն 1848 թուականի կէսից սկսած հետզհետէ ծաղկող և 1849—1850 թ. կատարեալ բարգաւաճման հասած ինդուստրիան և առևտրական-տնտեսական ընդհանուր յաջողութիւնը (պրոսպերիտետ) կրկին ոյժ ու կենդանութիւն ներշնչեց Եւրոպական բէակցիային և ամբապնդեց նրա տեւական գոյութեան հիմքերը: Մինչդեռ նոյն յօդուածների մէջ Մարքսը յոյս ու ակնկալութիւն է յայտնում, որ շուտով պիտի նորից հզօրանայ յեղափոխական էներգիան ցամաքային Եւրոպայում. նոյն ամսահանդէսի վերջին համարում, 1850 թ. աշնանը (հոկտեմբեր ամսին), Մարքսը նորից կշռադատելով տնտեսական ֆակտորների զարգացման ժամանակակից դրութիւնը, մի պատմական-քաղաքական տեսութեան մէջ բնդ միշտ «վերջ է տալիս այդ իլլիւզիաներին» և գալիս այն համոզմունքին, որ «մի նոր յեղափոխութիւն հնարաւոր է միայն մի նոր կրիզիսի շնորհիւ: Բայց նրա գալուստը նոյնքան ապահով է, որքան և վերջինս»: Դա միակ փոփոխութիւնն է, որ Մարքսն անում է իր հանդէսի № 6-րդում, № 1—3-ում գրածների նկատմամբ. մնացածը, իր բոլոր պատճառակցական-փաստական դիտողութիւններով, պահպանում է իր ճշգրիտ արժէքը:

Որքան յաճախ յաջողւում է Մարքսին սահասարակ և և մասնաւորապէս իր այդ աշխատութեան մէջ, մի քանի սըղմուած նախադասութիւններով աւելի խոր միտք ու պարզաբանութեամբ հասկացողութիւն տալ որևէ խոշոր խնդրի մասին, քան այդ յաջողուել կարող է սովորական տաղանդներին:

«Եթէ յունիսեան ապստամբութիւնը — ասում է Մարքսը առաջին գլխի վերջում — ցամաքային Եւրոպայում ամենուրեք

բարձրացրեց բուրժուազիայի ինքնագգացումը և նրան բաց է ի բաց շաղկապեց ֆեօդալական թագաւորութեան հետ մի սերտ դաշնակցութեամբ, ով հղաւ, այնուամենայնիւ, այդ դաշնակցութեան առաջին դոհը. — ինքը ցամաքային Եւրոպայի բուրժուազիան: Յունիսեան յեղափոխութեան վիժումը (խորտակումը) արգելեց բուրժուազիային՝ ամրացնելու իր դասակարգային տիրապետութիւնը և միւս կողմից ժողովրդին մեխեց բիւրդերական յեղափոխութեան ամենաստորին աստիճանի վրայ՝ կէս գոհունակ և կէս անմիաբան ու զայրացած վիճակի մէջ: — Յունիսեան այդ վիժումը, շարունակում է Մարքսը, մասնեց Եւրոպայի բոնակալ պետութիւններին այն գաղտնիքը, որ Ֆրանսիան պէտք է բոլոր պայմաններում արտաքուստ ապահովէ խաղաղութիւնը, որպէսզի կարողանայ ներքուստ առաջ վարել քաղաքացիական կռիւր: Այսպէս այն ժողովուրդները, որոնք կուռն էին յանուն իրանց ազգային անկախութեան, զոհ գնացին Ռուսաստանի, Աւստրիայի և Պրուսիայի գերագոյն ոյժին. բայց միեւնոյն ժամանակ այդ ազգային յեղափոխութիւնների վիճակը (ճակատագիրը) ենթարկուեց պրոլետարական յեղափոխական նախադրին (նոտրգրերը մերն են). նրա ազգային յեղափոխութեան թուացող ինքնանկախութիւնը յափշտակուեց սոցիալական մեծ յեղաշրջումներից: Չեն կարող ունգարացին, լեհը, իտալացին ազատ լինել, քանի շարունակէ բանուորը ստրուկ մնալը: 28)

Մինչև որ արմատապէս վերջ չտրուի կապիտալիստական արդիւնաբերութեան հղանակի գոյութեան, բուրժուազիայի դասակարգային տիրապետութեան, այսինքն մինչև որ վախճանապէս չլուծուի սոցիալական հանգոյցաւոր կոնֆլիկտը, այնքան էլ չի կարող խօսք լինել ճնշուած ու բռնաբարուած ազգերի ու ժողովուրդների իսկական ազատութեան մասին — այդ է նշանակում Մարքսի ասածների իմաստը:

Գրքի երկրորդ գլխի մէջ Մարքսը խօսելով փետրուարեան սահմանադրութեան մասին, ասում է ի միջի այլոց հետևեալը. «Սահմանադրութեան առաջին օրինագծի մէջ, մշակուած յունիսեան օրերից առաջ, գտնւում է մի անյաշող կէտ՝ «droit au travail», — իրաւունք աշխատանքի վրայ, ուր ամփոփուած են պրոլետարիատի յեղափոխական պահանջները: Դա վերածուեց droit à l'assistance — իրաւունք հասարակական խնամատարութեան վրայ. որ նորագոյն պետութիւն չէ կերակրում այս կամ այն ձևով իր պառպեղներին: Իրաւունք աշխատանքի վրայ, —

28) K. Marx, « Die Klassenkämpfe in Frankreich » Էր. 41

դա բուրժուական մտքով մի անմտութիւն, մի թշուառ ու բարեպաշտ ցանկութիւն է. բայց այդ իրաւունքի յետև կանգնած է բռնի ոյժը կապիտալի վրայ, իսկ այդ ոյժի յետև կանգնած է արդիւնաբերութեան միջոցների խրացումն, այդ միջոցների հնթարկումը խմրակցուած ու միաբանած բանուոր դասակարգին, այսինքն վարձու աշխատանքի, կապիտալի և նրանց փոխադարձ յարաբերութիւնների վերացումը»։²⁹⁾

Այստեղ ահա առաջին անգամ ձևակերպւում է այն միտքը, որով նորագոյն բանուորական-սոցիալիզմը սուր ու անհամակերպելի գծերով տարբերւում է սոցիալիզմի այն բոլոր խայտալղէտ տեսակներից, որոնք են՝ ֆէօդալական, բիրզերական, մանր բիրզերական, ինչպէս և այն ուտոպիական-նախապատմական բանուորական կոմունիզմից, որ վարդապետում է բարիքների համայնականացման շփոթ ուսմունքը։ Աւելի ուշ Մարքսը արդիւնաբերութեան միջոցների հասարակականացման վրայ աւելացնում է նաև փոխանականութեան միջոցների հասարակականացումը, որպէս լրացումն իր առաջադրած գլխաւոր թեզիսի։

8

Բէակցիայի ազդեցութեւնը յեղափոխական-կոմունիստական շարժման վրայ։—Տարածայնութիւնը կոմունիստական դաշնակցութեան մէջ և նրա պառակտումը։—Կոմունիստների հալածանքը Գերմանիայում։—Կոմունիստական պրոցեսը Փիօլնում։—Մարքսի գրուածքը դրա մասին։—«Բոնապարտի 18-ին Բրիւմերը»։—Դասակարգային կռուի և մատերիալիստական հասկացութեան սկզբունքը «բրիւմերի» մէջ։—Մարքսի մի այլ գրուածքը՝ «Յեղափոխութիւնը և հակայեղափոխութիւնը Գերմանիայում»։—Անհրաժեշտ նախապայմանները։—Յեղափ. Վիեննայում և Բերլինում։—Մարքսի սուր կրիտիկան։

Քանի դնում, այնքան աւելի ու աւելի պարզ նկատւում էր, որ ընդհանուր եւրոպական (ցամաքային) յեղափոխական շարժումը անգործ ալիքներով զարնւում էր Բէակցիայի հզօրացող ժայռերին, պարտուած ու վհատուած յետ նահանջում։ 1850 թուականի ամառուայ ընթացքում նկատւում էր այդ երևոյթը իր ուժեղ արտայայտութեամբ։

Փրանսիայում՝ ոչնչացրուեց ընդհանուր ձայնատուութեան իրաւունքը, առանց պրոլետարիատը ոտքի կանգնելու։ Վճռական որոշումը մնացել էր հետամտող Լուի Բոնապարտի և միապետական-Բէակցիօնէր ազգային ժողովին։ Գերմանիայում

29) K. Marx ibid, էր. 48—49

դեմօկրատական մասն քաղաքացիները ձեռքերը ալած սպասողական վիճակի մէջ էին. լիբերալ բուրժուազիան խաբուում էր պրուսական կառավարութիւնից. ինքը Պրուսիան խաբուում էր սուսորիական կառավարութիւնից, իսկ երկուսը միասին պարուս էին ռուսական ընկալալովեան փշած սրինդով:

Այդպէս, հակայեղափոխական այդ ուժերն հարուածի աւերիչ ներգործութեան տակ չէին կարող ցամաքային Ներսպայի կենտրոնական քաղաքներում պատուարուած կոմունիստական խմբերը պահպանել իրանց գոյութիւնը: Բիլգիայում զրեթէ ամբողջապէս խեղդուել էր կոմունիստական գաշնակցութիւնը. Ֆրանսիայում նա կատարելապէս կազմալուծուել էր. Գերմանիայի մի քանի բաղաքներում՝ Համբուրգ, Լայպցիգ, Բրեսլաւ, Բեռլին և այլն, շարունակում էին մի քանի բանուորական ու գիւղացիական խմբակցութիւններ իրանց կիսախաբխուլ գոյութիւնը:

Ոչ ոք, բացի Մարքս ու Էնգելսից, չէր կարողանում այնպիսի խորութեամբ ու ճշգրիտ հետեւողութեամբ ըմբռնել բաղաքական այդ կրիտիկական զրեթեան էութիւնը և բացատրել նրա տաշադման պատճառները (որի մասին խօսեցինք 7-րդ գլխում): Մարքս-Էնգելսի անողոր կարծիքը՝ որ առժամանակ ընկալիչն, հակայեղափոխութիւնը հարուածել և վերջ է գրել յեղափոխութեան գոյութեան, — դուր չէր գալիս կոմունիստներից իլլիւզիոնիստ անդամներին, որոնք չէին հրաժարուում սպասելիքներ ունենալուց՝ յեղափոխական անյոյս ապստամբութիւններից: Հին յայտնի կոմունիստներից շատերը և նոր ոյժերից աչքի ընկնողները, ի միջի այլոց Վիլհելմ Լիբկնիխտը, անպայման բաժանում էին Մարքս-Էնգելսի կարծիքները: 1850 թ. սեպտեմբերի 15-ին կենտրոնական վարչութեան ժողովում բացարձակ ընդհարում են այդ հակառակ կարծիքները: Մեծամասնութիւնը անցնում է Մարքս-Էնգելսի կողմը: Մարքսը ընդունում է այդ երկուստեք հակառակութիւնը հետեւեալ գեղեցիկ տողերով.

«Ընկալալովեան հայեացքի փոխարէն, փոքրամասնութիւնը առաջադրում է ղողմնալիական հայեացք, և մատուցիալիստական փոխարէն՝ իդէալիստական հայեացք: Փոխանակ իրական յարաբերութիւնների, նա յեղափոխութեան մղիչ անիւը համարում է սոսկ կամքը: Մինչդեռ մենք բունուորներին տաւում ենք՝ դուք պէտք է 15, 20, 50 տարի շարունակ քաղաքացիական կռիւ և ժողովրդական պայքար մղէք, որպէսզի ոչ միայն փոխէք իրական յարաբերութիւնները, այլև փոխէք ինքներդ ձեզ և ընդունակ դառնաք հասնելու քաղաքա-Մարտ, 1906.

կան տիրապետութեան. նա (հակառակորդ փոքրամասնութիւնը), ընդհակառակը, ասում է՝ կամ պէտք է մենք իսկոյն տիրապետութեան հասնենք, կամ թէ չէ հանգիստ քնենք: Մինչդեռ մենք մասնաւորապէս գերմանական բանուորներին մատնացոյց ենք անում գերմանական պրոլետարիատի անզարգացած դրութեան վրայ, իսկ նա շօյում է ամենագոնիկ ձեռք նրանց ազգային զգացմունքը: Ինչպէս որ դեմօկրատները ժողովուրդ խօսքը դարձրել են մի սրբացրած էսկ, այնպէս էլ դուք սրբացրել էք պրոլետարիատ խօսքը: Ինչպէս դեմօկրատիան, այնպէս էլ գուք, յեղափոխական զարգացումի խառնում էք յեղափոխութեան հետ»: ³⁰⁾ (Նոտրգրերը մերն են):

Այս աստիճան սուր հակառակութիւնների մէջ՝ գաղափարական հողի վրայ, չէր կարող, անտարակոյս, հաշտութիւն կայանալ: Փոքրամասնութիւնը զատուած է Մարքս-էնգելսին հաւատարիմ մնացած բանակից և կուլ գնում իր անպտուղ իւլիւզաներին: Դրանից յետոյ կոմունիստական զաշնակցութեան կենտրոնական վարչութիւնը Լոնդոնից սեղափոխւում է և հաստատուում Քեօլնում: Այդպէս ամբողջ բունդը բաժանւում է երկու մասի՝ Մարքս-էնգելսի Ֆրակցիան և Վիլլի-Շապիրի Ֆրակցիան: Վերջինս հետզհետէ աւելի էր ստուարանում և ուժեղանում շնորհիւ այն հանգամանքի, որ շատ նորեկ երիտասարդ կոմունիստներ իրենց տաքարիւնութեան և յեղափոխական ֆանտազիային զոհացում էին տալիս Վիլլի-Շապիրի իւլիւզիօնիտ բանակի մէջ:

Սակայն կտրճ ժամանակ անցած բոլորովին խաչ է դրւում առհասարակ կոմունիստական գործունէութեան վրայ, մասնաւորապէս Գերմանիայում: 1851 թ. մայիսի 10-ին Լոնդոնից ուղարկւած գաղտնի պատուիրակը՝ կոմունիստ Նոտիւնզը, ձերբակալւում է Լայպցիգում: Ոստիկանութիւնը գտնում է նրա մօտ մի քանի գաղտնի դոկումենտներ: Ի միջի այլոց և «Կոմունիստական Մանիֆեստը»: Բռնուած նամակների և մի շարք հասցէների ցուցմունքներով պրուսական կառավարութիւնն անգուլ հռանդով հետեւում է ամենուրեք ամբողջ իրողութիւնը մերկայեցնելու համար: Քեօլնում ձերբակալւում են բոլոր յայտնի կոմունիստները: Այդտեղից սկսւում է կոմունիստների յայտնի պրօցեսի պատմութիւնը Քեօլնում: Պրուսական ոստիկանական կառավարութիւնը ժանդարմերիայի և դաւադիր շպիօններին մի անխնայ ցանց է պատում Փաքիգում և Լոնդոնում՝

³⁰⁾ Fr Mehring «Geschichte der deutschen Sozialdemokratie» հատ. II, էր. 190.

մերկացնելու ամբողջ գաղտնիքը և իր ձեռքը ձգելու հնարաւորին չափ շատ զոկումնաւորներ ու «յանցապարտ» կոմունիստներ: Մեղադրուած էին, իհարկէ, նաեւ Մարքսն ու Էնգելսը, և եթէ կարողանար պրոլետական կառավարութիւնը դուրս քաշել նրանց ազատ Անգլիայից, որոնց համար յատուկ լրտեսներ էին ուղարկուած Լոնդոն, շատ գոհ կը լինէր նա իր նենգամիտ ձեռնարկով: Պրուսիայի ինկեր-բիւրօկրատական կառավարութեան թուած էր, թէ մի ինչոր բարձր ու խոշոր գաւազրութիւն կայ մէջ տեղը, որի իրազործման համար հիմնուել էին այդ կոմունիստական ընկերութիւնները: Այդպէս կարծելով և այդ ուղղութեամբ գործելով, Պրուսիայի գաղափարական ատեանը երկար տարիների բանտարկութեան է գաղափարաբան ձերբակալուած կոմունիստներին: Քեօլնի այդ պրոցեսը տեւած է գրեթէ մի ամբողջ տարի և վերջանում 1852 թ. նոյեմբերի 12-ին: Յաջորդ տարին Մարքսը լոյս է բնծայում (միաժամանակ Բադելում և Լոնդոնում) «Enthüllungen über den Kölner Kommunistenprozess» («Մերկացումներ կոմունիստների պրոցեսի մասին Քեօլնում») վերնագրով մի հետաքրքրական բրօշուր, ուր սուր ու խայթող գրչով ամօթի ու խայտառակութեան պատին է մխտոմ բռնակալ Պրուսիային:

Մարքսը կենդանի փաստերով մերկացնում է կառավարութեան նենգամտութիւնն ու խարդախութիւնը, թէ ինչպէս նա կեղծ զոկումնաւորներով աշխատել է աղացուցանել, որ կոմունիստական կազմակերպութիւնը երդուեալ ու գաւազիր յեղափոխականների մի ընկերութիւն է: Մինչդեռ Մարքսը դրա հակառակ պարզ պատկերացնում է մեղ կոմունիստական բունդի ֆիզիօնոմիան: Կոմունիստական կամ պրոլետարական կուսակցութիւնը չունէր որեւէ այլ հնարաւորութիւն լեզալ հողի վրայ գործելու միւս բուրժուական կուսակցութիւնների նման, բայց եթէ գործելու գաղտնի կազմակերպութեամբ: Անպայման եղել են խմբեր այդ կազմակերպութեան մէջ, որոնք գիտաւորութիւն ունէին խորտակելու գոյութիւն ունեցող պետական բէժիմը, իսկ իրրեւ այդ պիտին, նրանք պէտք է երդուեալ յեղափոխականներ լինէին: Սակայն դա միայն մի վիճրիկ է պիպոգ պիտի կազմէր այն մեծ ու յարաճուն կռուի պրոցեսի մէջ, որի վախճանական յանգումը պիտի լինի ոչ միայն խորտակումը Եւրոպայի տիրանների և դեսպոտների, այլ և ամենահզօր ու վաւերելի ոյժի տիրապետութեան—կապիտալի տիրապետութեան աշխատանքի վրայ:

«1848/49 թ.—տուած է Մարքսը—յեղափոխութեան գործնական հետեւողները ճշտեցին թէօրիայի այն գիտողութիւն»

ները, որոնք յանգում են այն եղրակցութեան, որ նախ պէտք է բուրժուական զեմոկրատիան հասնէ տիրապետութեան, նախ քան կոմունիստական բանուոր դասը սպասել կարող է, տեսապէս այժին տիրանալու և վարձու ստրկութեան սիստեմը խորտակելու, որ նրան ենթարկում է բուրժուակիայի լծին»³¹։

1852 թ. Մարքսը լոյս է ընծայում մի այլ հետաքրքրական գրքով «Der 18 Brumaire des Louis Bonaparte» («Լ. Բոնապարտի 18-ի Բրիւմերը») վերնագրով։ Այդ գրութեամբ շարունակութիւնն է կազմում Մարքսի «Դասակարգային կռիւները Ֆրանսիայում, 1848--49 թ.» աշխատութեան, որի մասին մենք խօսեցինք վերև։

«Բրիւմերը» վերաբերում է Ֆրանսիայի կարճ ժամանակեայ պատմական յեղեղով շրջանին, որի վերլուծւած ու փաստալից լուսարանուած նկարագիրը տալիս է մեզ Մարքսը։ Դա Ֆրանսիական յեղափոխութեան շրջանն է, սկսած 1848 թ. փետրուարի 24-ից մինչև 1851 թ. գեկտեմբեր ամիսը։ Մարքսը բաժանում է այդ ամբողջ շրջանը երեք բնորոշ աստիճանների (Փազերի)։ 1. Փետրուարեան աստիճան՝ 1848 թ. փետր. 24 — 4-ը մայիսի։ 2. Հանրապետութեան իմնադրութեան կամ ազգային իմնադիր ժողովի աստիճան, մայիսի 4-ից մինչև 1849 թ. մայիսի 29-ը։ 3. Սահմանադրական հանրապետութեան կամ ազգային օրէնադիր ժողովի աստիճան, 1849 թ. մայիսի 29-ից մինչև 1851 թ. գեկտեմբերի 2-ը։

Այդ կարճամեայ շրջանում Ֆրանսիայի քաղաքական բաղադր ենթակայ էր արագընթաց փոփոխութիւնների, նայած հասարակական այժերի և քաղաքական ֆակտորների յարաբերութիւններին և նրանց դաստարտութեան։ Որքան յեղափոխական շրջանի ստաջին աստիճանի վրայ պրոլետարիատը գրական մասնակցութիւն ունէր ժամանակաւոր կառավարութեան մէջ և ունէր իր յատուկ խօսքն ու ազդեցութիւնը քաղաքական մեխանիզմի մէջ, այնքան նա յետ է մղւում առաջին շաբաթից երկրորդ աստիճանի վրայ և տեղի տալիս բուրժուակիայի, մասնաւորապէս ֆինանսական արխատոկրատիայի բացասակի տիրապետութեան ազգային հիմնադիր ժողովում։ Եւ որքան յեղափոխական շրջանի երկրորդ աստիճանի վրայ Ֆրանսիայի քաղաքական կամքի վրայ իշխում էր բուրժուակիան, այնքան էլ երրորդ աստիճանի վրայ Ֆրանսիայի քաղաքական ճակատագիրը դարձել էլ խաղալիք աւանտւրիստ Լ. Բոնապարտի

³¹) K. Marx, «Der Kommunistenprozess zu Köln» (տես Մարքսի «Revolution und Kонтре-Revolution in Deutschland», XX գլուխ էր. 135)։

և ազգային օրէնսդիր ժողովի—այդ մտնարխատական-բէաւ-
ցիօնէր մարմնի—ձեռքին:

«Կոմունիստական Մանիֆեստից» յետոյ Մարքսը իր բո-
լոր յետագայ գրական երկերի մէջ, ինչպէս մենք այդ տեսանք և
զեռ յաջորդաբար կը տեսնենք, իրական գործադրութիւն է
տալիս իր այն բոլոր թէօրիւններին և տեսական սկզբունքնե-
րին, որոնց համառօտակի ձեակերպումները տուել է նա «Մա-
նիֆեստի» մէջ: Շատ յաճախ ենք հանդիպում մանաւանդ,
նրա պատմա-փիլիսոփայական խորհրդածութիւնների մէջ, զա-
տակարգային կոտի ու տիրապետութեան և մատերիալիս-
տական նասկացողութեան սկզբունքներին: «Բրեւներ» մէջ,
օրինակ, պարզ նկատուում է Մարքսի հիմնաւորած մեծ օրէնքը
պատմական շարժման և նրա կիրառումը: «Այն օրէնքը—ասում
է Մարքսը—որ իւրաքանչիւր պատմական կռիւ, լինի նա քա-
ղաքական, կրօնական, փիլիսոփայական թէ մի որեւէ ուրիշ ի-
զէօլոգիական սահմանում, իրապէս կազմում է լոկ արտայայ-
տութիւնը հասարակական դատակարգերի փոխադարձ կոտի,
և որ այդ դատակարգերի կեանքը, հետեապէս նաև նրանց միջև
եղած կոնֆլիկտները (պայքար), իրանց կողմից որոշում են
տնտեսական կազմի զարգացման աստիճանով, նրանց (դատա-
կարգերի)՝ արդիւնաբերութեան մէջ, և զրանով պայմանաւոր-
ուած փոխանակութեան մէջ խաղացած դերի ընաւորու-
թեամբ»: 32) -

1851—1852 թուականին Մարքսի գրչի տակից դուրս է
գալիս մի այլ ուշագրաւ աշխատութիւն: Այդ երկու տարիների
ընթացքում նա «Revolution und Kontre-Revolution in Deutschland»
(«Յեղափոխութիւնն և հակայեղափոխութիւնը Գերմանիայում»)
վերնագրով մի շարք ընդարձակ յօդուածներ է գետեղում
«New-Yorker Tribune» թերթի մէջ: Այդ յօդուածների սերիան
առանձին գրքով հրատարակում է Մարքսի աղջիկը՝ Էլեանոր
Մարքս-Աւելինը, իսկ 1896 թ. անգլիերէնից փոխադրում է
գերմաներէնի Կարլ Կաուցկին:

Ինչպէս Մարքսի վերջին յիշատակած երկու աշխատու-
թիւնները (Յրանսիայի վերաբերեալ), այնպէս և այս մէկը
(Գերմանիայի վերաբերեալ) կազմում են տեսական անալիզնե-
րով ամփոփ լուսաբանուած պատմական մեծարժէք երկեր այն
յեղափոխական կարճամեայ շրջանի մասին, որ ունեցել են այդ
երկու երկրները 40-ական թուականի վերջերին:

32) K. Marx, «Der 18. Brumaire des Louis Bonaparte» էր. 9, (ռուս.
թարգմ.):

«Յեղափոխութիւնը և հակայեղափոխութիւնը Գերմանիայում» վերնագրով գրքի մէջ Մարքսը յաջորդաբար և թնտղատական շեշտումներով թւում է այն թէ յեղափոխութեան և թէ հակայեղափոխութեան, ընկերային յաղթական անհրաժեշտ նախապայմանները Գերմանիայում և Աւստրիայում. այն հասարակական կազմը և մանաւանդ գասակարգային յարաբերութիւնները, որ գտնուում էին այդ երկու երկրներում յեղափոխութիւնից առաջ, նրա ընթացքում՝ և վերջում։ Արգիւնաբերական միջոցների և զբանցով պայմանաւորուած անտեսական ֆակտորների թոյլ զարգացումը ժամանակակից Գերմանիայում և նրա հետ միացած Աւստրիայում, չուժեղացրին և չյեղափոխականացրին տեղական բուրժուազիային—բուրգերական երրորդ դասին—այն աստիճանը, որ նա խաղար ձօնաւորապէս այն դերը, ինչպիսին խաղացել է ֆրանսիական որակով բարձր կանգնած բուրժուազիան։ Միւս կողմից Գերմանիայի անգամահատումը՝ մանր-մունր միապետութիւնների, մեծ խոշնդոս է դարձել՝ Փարիզի և Լոնդոնի նման խոշոր կենտրոններ ստեղծելու, ուր միայն բաբախում է ամբողջ երկրի քաղաքական կեանքի սիրտը և ուր միայն վճռական արժէք ու նշանակութիւն ունի յեղափոխական այս կամ այն ախտը իր զրական թէ բացասական հետեանքներով։

Բերլինն ու Վիեննան էին կենտրոնական և յեղափոխութեան ընթացք տուող բաղաճները։

Եւ մինչդեռ Վիեննայում մարտի 13-ի (1848 թ.) յեղափոխական ապստամբութեան ժամանակ տեղական բուրժուազիան—բացառութեամբ ֆինանսական արիստոկրատիայի՝ բանկիրների և բօրսայի սպեկուլանտների—ձեռք ձեռքի տուած մանր քաղաքացիութեան և բանուոր գասակարգի հետ կուռում էր միապետութեան դէմ, Բերլինում չկատարուեց մարտի 18-ի յեղափոխութիւնը նոյն կերպ։

Փարիզի փետրուարեան յեղափոխութիւնն սարսափեցրեց Պրուսիայի բուրժուազիային։ Այդտեղ կործանուել էր կառավարութեան այն ձևը, որ ուղում էր պրուսական բուրժուազիան հիմնել իր սեփական երկրում։ Փարիզի բանուորութիւնը յայտարարել էր բուրժուական ընթերցի խորտակումն և քանտորի էմանսիպացիան (ազատագրութիւնը)։ Բերլինի բանուորութիւնը եւ կարող էր նոյն խաղը խաղալ բուրժուազիայի գլխին. և թէ և վերջինս շատ լաւ զգում էր, որ ինքր առանց բանուորութեան զրական աջակցութեան մեն-մենակ ոչինչ չի կարող, այնուամենայնիւ պակասում էր նրա մէջ գասակարգային արիութիւնը, նա երկիւղ ունէր պրուստարիատից, ուստի և նա

ինքը դաւաճանեց իրան, երբ օգնեց կառավարութեան գաւառներում շարժումը գաղափարեցնելու համար և աշխատեց Բերլինում հանգստութիւն վերականգնել, հինգ օր պալատի շուրջը խընտւած բաղմունքեան խաղաղացնել, տուն ուղարկել:

Մարքսը սուր, խայթող գրչով և արդարացի պաթոսով քննադատում է յեղափոխութիւնից յետոյ ֆրանկֆուրտ գումարուած ամբողջ Գերմանիայի ազգային ժողովը իր բոլոր բէակցիօնէր որոշումներով: «Ազգային ժողովը—ասում է Մարքսը—պէտք է ներկայանար որպէս միակ օրինական արտայայտութիւնը գերմանական ժողովրդի սովորէն (գերիշխան) կամքի և դրանով իր որոշումներին օրինական ոյժ տալու: Նա պէտք է ամենից առաջ մի կազմակերպուած ու զինուած ոյժ ունենար իր տրամադրութեան տակ, որպէս զի կարեւոր դէպքում կառավարութիւնները գիմադրութիւնը ճնշել կարողանար: Սակայն գաւառի քան շատ է պահանջել մի ժողովից, որի մեծամասնութիւնը բաղկացած էր լիբերալ փաստաբաններից և պրոֆեսորներից. մի ժողովից, որ իրաւ յաւակնութիւն ունէր իր մէջ մարմնացնելու գերմանական ոգու և գիտութեան լրիւ ու կենդանի արտայայտութիւնը, որը, սակայն, իրապէս ուրիշ ոչինչ չէր, բայց թէ մի կոմիկական խաղ, ուր հին, վերակեաց քաղաքական բնաւորութիւններն ի սոյց էին դրել իրանց մտածողութեան ու գործնելիութեան անբնորոշականութիւնը: Պատու կանանցից բաղկացած այդ ժողովը իր գոյութեան առաջին օրից սկսած աւելի շատ էր երկիւղ կրում ամենաչնչին ժողովրդական շարժումից, քան թէ գերմանական բոլոր կառավարութիւնները երդուեալ բէակցիայից...»³³⁾

Այնուհետև Մարքսը կանգ է առնում հոկտեմբերեան յեղափոխութեան վրայ Վիեննայում, ապստամբական փորձերի վրայ Գերմանիայի զանազան մասերում: Մարքսը խիստ յարձակողական տոնով է խօսում Աւստրիայի ուլաճոնների (բացառութեամբ լեհերի), մանաւանդ չեխերի, կրօտաների մասին: Այդ պանաւաճօնիստ յետադէմ տարրերը, որոնք իրանց թշուառ գոյութեան ապաւէնը որոնում են ողոսական կնուտի հովանու ներքոյ, եղան ամենամեծ զարկ տուողներից մէկը հոկտեմբերեան յեղափոխութեան անաջող վախճանի, Վիեննայի անկման նոյեմբերի մէկին. զինուած ժողովրդի դէմ կուռում էր կայսրին հաւատարիմ միացած չեխ զօրքն ու զօրավարը:

Մարքսը քննադատելով յեղափոխականների, մանաւանդ ազգային ժողովի սխալ տակտիկան, բնորոշում է ապստամբու-

33) K. Marx, «Revolution und Kontre-Revolution in Deutschland» հր. 53.

թեան տեսական հիմքերը և նրա զործական հետևութիւնները հետեւեալ կլասիք խօսքերով. «Ապստամբութիւնը մի արուեստ է, ինչպէս պատերազմը և միւս արուեստները, և ենթակայ է որոշ կանոնների, որոնց անուշաղիւր թողնելն առաջնորդում է կուսակցութեան դէպի կործանում: Այդ կանոնները, որպէս տրամաբանական հետևութիւններ՝ բղիթած կուսակցութիւնների և նրանց յարաբերութիւնների էութիւնից, այնքան պարզ ու հասարակ են, որ 1848 թ. կարճ ժամանակեայ փորձառութիւնը գերմանացիներին բաւական ծանօթացրել է դրանց հետ: Նախ չպէտք է երբէք խաղալ ապստամբութեան հետ, եթէ հաշուի չեն առնուած այդ խաղի բոլոր հետեւանքները: Ապստամբութիւնը մի հաշուէտութիւն է վերին աստիճանին անորոշ մեծութիւնների հետ, որոնց արժէքը կարող է խրաբանչիւր օր փոխուել. կոտի այն ոյժերը, որոնց դէմ պէտք է մարաւել, իրանց կողմն ունեն կազմակերպութեան, գիտելիւնայի և աւանդական հեղինակութեան բոլոր օգտակար կողմերը. հանդէս չընեն դրանց դէմ մեծ հակառակ ոյժեր, նշանակում է պարտուել ու ոչնչանալ: Երկրորդ, եթէ մի անգամ ընդ միշտ սկիւտուել է ապստամբութիւնը, ապա պէտք է զործել ամենայն վճռականութեամբ և յարձակողական գիրքով: Յետ հաճանջումը մահ է նշանակում իւրաքանչիւր զինուած ապստամբութեան համար. վերջինս կը տապալուի նախքան իր ոյժերը չափելութիւնով: հետ: Պէտք է յանկարծակի վրայ յարձակուել, քանի հակառակորդի գնդերը ցրուած են, պէտք է օրէցօր, թէև փոքր, յաջողութիւններ ձեռք բերել. պէտք է ամուր բռնել բարոյական գերազանցութեան դիրքը, որ կը բերէ առաջին հետեւողից ապստամբութիւնը. պէտք է գրաւել այն տատանուող սրտերը, որոնք հետեւում են ամենաուժեղ մղումին. պէտք է բռնադատել թշնամուն յետ հաճանջելու, նախ քան իր ոյժերը ի մի համախմբելու. կարճ ասած Դանտօնի—մինչև օրս յեղափոխական տակտիկայի ամենամեծ վարպետի—խօսքերի համաձայն de l'audace, de l'audace, encore de l'audace:—Համարձակութիւն, համարձակութիւն և գարձեալ համարձակութիւն»³¹⁾

Թէ ըէալ բաւարար ոյժերից և թէ յեղափոխական խելահասութիւնից հեռու էր գերմանական գեթօկրատիան, որպէս զի կարողանար այդ տակտիկայի թէկուզ հեռուոր նմանութեամբ գործէր:

31) K. Marx. Ibid. Կր. 117—118

9.

Կմբերանոցները և մասնաւորապէս Մարքս-Էնգելսի կարծիքը յեղափոխութեան մասին:—Մարքսի ծանր վիճակը պանդխտութեան մէջ:—Մարքսի աշխատակցութիւնը չարտօնատեղի և ամերիկական թերթերում, նրա բան տարուայ հրապարակագրութիւնը «Tribuna»-ի մէջ:—Մարքսի կարծիքը Թիւրքիայի մասին:—Մարքսի կտրինետային գրադմունքները:—Մարքսն ու Էնգելսը իրարից բաժանուած:—Մարքսի ընկերական շրջանը Լոնդոնում:

Յիսունտական թուականների սարսափելի ընկալցիան միանգամայն անհնարին է դարձնում կոմունիստական պրոպագանդան ու յեղափոխական գործունէութիւնը յամաքային եւրոպայում: Բոլոր կոմունիստական ընկերութիւնները կազմալուծուել, յեղափոխականները տարագրուել էին դէպի Անգլի-սաքսոնների հայրենիքը Նոյնիսկ այնպիսի երկրից, ինչպիսին Շվեյցարիան է: Նոյնիսկ գրաւոր պրոպագանդան անհնարին էր: Անտանելի էր հալածուած էմիգրանտների վիճակը: Տարագիր կոմունիստներն ու յեղափոխականները, սակայն, դեռ չէին յուսահատուել, նրանք երազում էին տրմատական յեղափոխութեան մօտալուտ զալուստը, առանց պարզ հաշիւ տալու իրանց այդ երազների իրականացման հնարաւորութեան մասին:

Այլ կերպ էին մտածում Մարքսն ու Էնգելսը: Նրանք ոչ յուսահատում և ոչ իլլիւզիաներով մաշում էին իրանց ուղեղը: Նրանք լինելով ընդհանրապէս և առաջին կարգի պատմական մատերիալիստներ, քննում էին տրուած իրն ու դրութիւնը իրանց ընդհանուր, շօշափելի յարաբերութիւնների մէջ: Նրանք գիտէին, որ պոմութիւնը առաջնապէս չի որոշում մարդկանց դիտատրութիւններով, այլ տնտեսական յարաբերութիւններով: Այդ տեսակէտից Մարքսն ու Էնգելսը մի կողմից ուսումնասիրեցին ժամանակակից յեղափոխական շարժման անաղուստեան պատճառները, իսկ միւս կողմից տնտեսական Փակտորների գրութիւնն ու յարաբերութիւններն և եկան այն պարզ եզրակացութեան, որ սկսուած և արդէն որոշ ընթացք ունեցած յեղափոխութեան շրջանը փակուած է. այլևս չկայ հաւանականութիւն նրա նորից բռնկման մինչև աննախատեսելի ապագայ:

«Մենք գիտենք այսօր,—ասում է Կառուցկին,—որ Մարքսն ու Էնգելսն իրաւացի են եղել: Բայց դառն ճշմարտութիւններ խոստովանելը ամեն մէկի բանը չէ: Նրանք բոլորը, որոնք կարծում էին այն ժամանակ, որ յեղափոխութեան համար ուրիշ ոչինչ կարիք չկայ, բայց եթէ մի փոքրիկ կտոր բարի կամք.

նրանք բոլորը, որոնք կարծում էին, թէ կարելի է յեղափոխութիւն առաջ բերել ըստ հանդիմանի, եթէ կայ դրա համար ցանկութիւն, մի խօսքով. Անգլիա ապաստանած յեղափոխական փախստականների խիստ մեծագոյն մասը, որոնք ներկայանում էին այն ժամանակ բիւրդերական արժատական բանակը ընդդէմ եւրոպական բէակցիայի, ոչ միայն չբաժանեցին Մարքս-էնգելսի կարծիքը, այլև թշնամացան, հակառակեցին մեծ կոմունիստներին:»³⁵⁾

Բոլոր տարագրուած էմիգրանտներից ամենամանր ու գառնալից վիճակը բաժին է ընկնում Կարլ Մարքսին, իբրև բէակցիայի ամենավտանգաւոր ու մահացու թշնամուն: Ոչ միայն Համբուրգ հրատարակուող «Neue Rheinische Zeitung» հանդէսը կորցնում է իր ընթերցողների շրջանը Գերմանիայում, այլև նրա գաղաբումից յետոյ բացարձակապէս անկարելի է դառնում Մարքսի, ինչպէս և էնգելսի, համար մի տող գրել իրանց հայրենիքում: Նրա առաջ փակում են բոլոր տպարանատէրերն ու գրաժառանգները իրանց գոնիքը. նոյն իսկ ամենաարժատական հրատարակիչները խորշում ու երկիւղ էին կրում Մարքսի գրածներից: Բէակցիան կատարեալ էր, մինչ իր ամենաբարձր աստիճանը:

Մարքսը իր ոչ սակաւանդամ ընտանիքով, գատապարտւում է ամենավատ նիւթական վիճակի: Մի կողմից պարսպելու, ուսումնասիրելու անյաղ տենչը, միւս կողմից իր հայրենիքի արգելադրութիւն պայմանները, իսկ երրորդ կողմից տնտեսական չքատը դրութիւնը—այս երրակի ծանր պարագաների մէջ միայն երկաթէ ժարդը կարող էր յաղթահարել բոլոր երկրորդական թէ գլխաւոր խոչնդոտներին և անձնութեան համար նուիրուել վայրկայած գաղափարի յաղթանակին: Մարքսը ունէր այդ երկաթէ բնաւորութիւնը, և եթէ եղել է մէկը պատմական հերոսներից, որ ամենայն հարադատութեամբ հետևել է Դանտէի դիւղին—հետևիւր ճանապարհից և թող մարդիկ խօսեն, ինչ ուզում են—դա եղել է Մարքսը, անհողողող, ժայռամուր Մարքսը:

Մարքսը հարկադրուած էր իր նիւթական միջոցները հայթհայթելու օտարազգի թերթերին աշխատակցելով: Նա ետանդով աշխատակցում է չարտիստական թերթերին, որոնք դեռ շարունակում էին իրանց դոյութիւնը, հնայելով որ չարտիկմը ընկել էր 48 թուականին: Մարքսը սուր ոճով պարսաւում

35) K. Kautsky, «Friedrich Engels» էր, 19

է լօրդ Պալմերստոնին, նրա ցարիզմին ցոյց տուած սիրալիր ծառայութիւնների համար:

Եթէ Մարքսը կարելիութիւն չունէր անմիջապէս մատչելի լինելու գերմանական ընթերցող հասարակութեան, եթէ գերմանական դեմօկրատիան բոյկոտ էր հրատարակել նրա գէմ, իսկ գերմանական մամուլը փակել էր իր էջերը նրա առաջ, եթէ Մարքսը, ասում ենք, 50-ական թուականներից սկսած մինչև սոցիալիստական օրգանների երեան վալը Գերմանիայում, ոչինչ չի հրատարակել գերմանական թերթերում, բացի Բրեսլաւում լոյս տեսնող «Neue Oderzeitung» թերթում գետեղուած (1855 թ.) մի քանի թղթակցութիւններից, ապա նոյնքան ազատ էին նրա առաջ անգլի-սաքսերի օրգանները էջերը:

Յիսունական թուականներից սկսած մինչև Ամերիկայի քաղաքացիական կռիւր, զրեթէ քսան տարի շարունակ, Մարքսը աշխատակցում է «New York Tribune» ամերիկական յայտնի թերթին և դառնում նրա Եւրոպական խմբագիրը: «Tribune» օրգանը այսօր մի հասարակ բուրժուական թերթ է, մինչդեռ սկզբներում նա այն աստիճան արմատական—դեմօկրատական ուղղութիւն ունէր, որ նոյն իսկ Մարքսի Դման մարդու մտաւոր արտադրութիւններն էր հիւրնկալում իր էջերում: «Սոցիալ դեմօկրատիան, մեզնից ամեն մէկը՝ ով գիտէ գնահատել Մարքսի հանճարը, նա պարտական է համեն առիթ ունի շնորհակալութեամբ յիշելու այն մարդուն—«Tribune» թերթի շէֆ խմբագիր Չարլս Դանային,—որ պահպանել և նիւթապէս ապահովել է այդ հանճարին ամենապաշտօնային, որ էմիգրացիայի այդ սարսափելի ճգնաժամին միջոց է տուել Մարքսին ոչ միայն իր ապրուստը հոգալու, ոչ միայն գործնէութեան մի նոր տապալակ գտնելու, այլ և ստեղծագործելու մի աշխատութիւն, որ այսօր կազմում է գերմանական հոգու ամենափառանկալի և խորագնին արդիւններից մէկը» — իրաւամար նկատում է Կ. Կաուցկին:³⁰⁾

Կ. Մարքսի ամբողջ քսան տարուայ հրապարակախօսական գործնէութիւնն արտայայտւում է «New-York Tribune» օրգանի էջերում, ուր նա հրատարակում է բազմաթիւ սոցիալ-քաղաքական և տնտեսական բնաւորութեամբ յողումաներ: «Յեղափոխութիւնն և հակայեղափոխութիւնը Գերմանիայում» գիրքը, որի մասին մենք խօսեցինք վերև, մաս-մաս հրատարակւում է

³⁰⁾ K. Kautsky «Vorrede» հր. XX (տես «Revol. und Kontre-Revol. in Deutschl.» Մարքսի):

այդ օրգանի մէջ: Այստեղ յիշենք նաև Մարքսի կարծիքը թիւրքիայի մասին, որ նա մի մեծ յօդուածի մէջ արտայայտել է Ղրիմի պատերազմի առթիւ:

«Թիւրքիան—ասում Մարքսը—կազմում է լեզբաբանական եւրոպայի մի վերաւոր կէտը: Լեզբաբանական և միապետական կառավարութեան սիստեմի անընդունակութիւնը՝ սկսած Ֆրանսիական առաջին յեղափոխութիւնից, արտայայտուել է մի նախադասութեան մէջ՝ «ուղիղ և անխաղտ պահել՝ Status quo-ն»: Այդ ընդհանուր համաձայնութեան մէջ—այն է թողնել իրերը այնպէս, ինչպէս նրանք որևէ պատահականութեամբ առաջացել են—կայանում է տիրապետող պետական ոյժերի անդօրութեան և աղքատութեան այն ապացոյցը, որ նրանք կառարկապէս անընդունակ են զարկ տալու յառաջադիմութեան և քաղաքակրթութեան»: «Թիւրքիան փառւած է—ասում է Մարքսը յօդուածի մի այլ մասում—և պիտի շարունակէ զեռ իր փառածութիւնը քանի գոյութիւն ունի «Եւրոպական հաւասարակշռութեան» ներկայ սիստեմը և status-quo-ի անխաղտ դիրքը. և հակառակ բոլոր կոնզերւաններին, արձանագրութիւններին և ուղիմտութեաններին, նա պիտի իր ամեն տարուայ բաժինն ունենայ դիպուկապաշտական կոնստիտուցիոնալութիւնների և միջազգային յուզող փոթորիկների մէջ» (37)

Մարքսի 50-ական թուականներին արտայայտած այս նախատեսումը պահպանել է աւելի քան կէս դար շարունակ իր բոլոր թարմութիւնն ու այժմէութեան արժէքը:

Մարքսի այդ շրջանի ամբողջ հրապարակախօսութիւնը՝ ամերիկական թերթում, չունի, անպայման, այն մեծ արժէքը, ինչպէս նա ունեցել է իր իսկական հրապարակախօսական կոչման շրջանում, երբ խմբագրում էր «Neue Rheinische Zeitung»-ը: Լոնդոնում 50-ական թուականներից սկսած մինչև «Ինտերնացիոնալի» հիմնադրութիւնը Մարքսը աւելի մասնագէտ գիտնական էր, կարիքների գործիչ, քան հրապարակի մարդ: Մինչդեռ Քեօլնում նրա մէջ եռում էր հրապարակական գրաւոր թէ բանաւոր գործնէութեան ջիղը:

Անգլիայում—տեխնիքական յեղաշրջումների և կապիտալիզմի զարգացման կլասիք միջնափայլում, այնտեղ, ուր կապիտալիստական տնտեսութիւնն առաջին անգամ վերածուեց գիտական սիստեմների և հիմք դրուեց տնտեսագիտութեան կլասիք գալոցին,—այդ նոյն Անգլիայում Մարքսն իր ժամա-

37) K. Marx, «Die Nationalitäten in der Türkei beim Beginn des Krimkrieges» (տե՛ս «Neue Zeit.» XV տարի էր. 69—70)

նակի մեծագոյն մասը նուիրել է տնտեսական ձեերի և տնտեսական գիտութիւնների ճշգրիտ ուսումնասիրութեան: Լոնդոնի զրադարան-մուզէումի անրաժան այցելուն էր Մարքսը: Եւ եթէ մի կողմից գերմանական քնննաւոր բէակցիան զրկել էր Մարքսին որեւէ հնարաւորութիւնից տաք մասնակցութիւն ունենալու Գերմանիայի քաղաքական-հասարակական ընթացիկ կեանքին և առհասարակ գերմաներէն արտայայտուելու, ապա անուրանալի է, որ այդ հանգամանքը միւս կողմից նպաստել է Մարքսի ակադեմիական ինտենզիւ զբաղմունքներին. այսինքն հրապարակի մարտնչող զինուորը դառնում է կարինետի խորագնին գիտնական:

Այդ ժամանակ Մարքսն ու Էնգելսը միմիանցից բաժանուած էին ապրում: 50-70-ական թուականներն Էնգելսն ապրում էր Մանչեստրում, վարելով այնտեղ իր հօր առևտրական գործերը. նշանակում է գրեթէ ամբողջ քսան տարի նրանք միմիանցից բաժանուած էին: Սակայն և այնպէս չէր խզուած նրանց մտաւոր կապը: Նրանք անդադար նամակագրութեան մէջ էին. ժամանակակից տնտեսական, գիտական և քաղաքական կեանքն ու խնդիրներն էին նրանց շարունակ զբաղեցնում: Եւ այն ժամանակամիջոցում, երբ մեծ մասնագէտներից աւագ ընկերը ցամաքային եւրոպայի ազմկայոյզ շարժումներէ անմիջական մասնակցութիւնից հեռացած՝ Լոնդոնում մտաւոր ինտենզիւ աշխատանքով էր զբաղուած, որի արդիւնքն եղաւ այն նսկայ երկրները, որ տնտեսական գիտութիւնների մէջ նմանը չտեսնուած դարազրուի կազմեց, նոյն ժամանակամիջոցում կրտսեր ընկերը, նստած Մանչեստրում, ամենեին չէր կլանուել առևտրական գործերով: Դրանք միշտ երկրորդական տեղ են գրաւել Էնգելսի համար: Նոյն տարիներում Էնգելսը եռանդով ուսումնասիրում էր պատերազմի պատմութիւնը, սոցիալական գիտութիւնները, ապա համեմատական լեզուաբանութիւն՝ որ վաղուց ի վեր նրա սիրած գիտութիւնն է եղել, և տնտեսական ու բնական գիտութիւններ:

Մարքսի կարինետային զբաղմունքները չէին խանգարում ամենեին, որ նա կենդանի յարաբերութեան մէջ մտնէր տեղական յայտնի անձնաւորութիւնների հետ: Օտար երկրներից, մանաւանդ Գերմանիայից, Անգլիա ապաստանող շատ կոմունիստներ և յեղափոխականների մշտական այցելատունն եղել է Մարքսի բնակարանը, և բոլորի խորհրդատուն՝ ինքը Մարքսը:

Այնպիսի յայտնի անձնաւորութիւններ, ինչպէս են Անգլիայի բանուորական շարժման ականաւոր ներկայացուցիչները՝

Իւլիան Հարնայ, Էրնստ Զոնս—քայքայուած չարտիզմի վերջին շառաւիղները, ապա ծերունի Րոբերդ Օվենը, ուսուպիստական սոցիալիզմի ամենասրամիտ ու գործնական ներկայացուցիչը —գրահը և նման շատ մարդիկ կազմում էին Մարքսի ընկերական մտերիմ շրջանի անբաժանելի անդամները։ Ամենահետաքրքրական ծանօթութիւնը, սակայն, որ Մարքսն ունեցաւ Լոնդոնում, դա Դաւիթ Ուրբարտի հետ էր։ Այդ նշանաւոր քաղաքագէտը բացառակի մարդն էր, որ այնքան խոր ծանօթութիւն և նուրբ հասկացողութիւն ունէր սոսական գիպլոմատիայի և «Արեւելեան հարցի» մասին։ Մի հեղինակութիւն առաջին կարգի—ասում է Լիբկնեխտը—նոյն իսկ ամենարարձր հեղինակութիւնը, որի իւրաքանչիւր ասածն ու զրածը Ռուսաստանի և Թիւրքիայի մասին ունէր իր խոշոր արժէքը։ Ուրքարտը մի գիպլոմատիական տաղանդ էր, որ քայլ առ քայլ հետևում էր Ռուսաստանի քաղաքականութեան մերձաւոր Արեւելքում։ Ուրքարտի շնորհիւ մենք (Մարքսի բնկերական շրջանին է վերաբերում խօսքը Բ. Ի.) գիպլոմատիական խընդիրների բոմանտիկական հասկացողութիւնից անցանք ըէալիսական հասկացողութեան սահմանը։ Եւ ինչ որ ես—աւելացնում է Լիբկնեխտը—մեր կուսակցական մամուլի և զրաւանութեան մէջ, ապա բայխոտագում ասել ու գործել եւ գերմանական գիպլոմատիայի և սոսական աւարառու նուաճողական քաղաքականութեան գէմ, զրանով ես ամենից առաջ պարտական եմ Ուրքարտին և նրա զրուածքներին»³⁸։

Ուրքարտի միջոցով է նաեւ, որ Մարքսը մօտ ծանօթանում է «Արեւելեան խնդրի» և սոսական քաղաքականութեան հետ և Ղրիմի պատերազմից առաջ «New York Tribune» թերթի մէջ ընդարձակ ու լուսարանուած յօդուած է գրում Թիւրքիայի բոլոր ժողովուրդների, իրա՝ Թիւրքիայի, և միջազգային քաղաքականութեան մասին, որից մենք իբրեւ նմուշ մի քանի կէտեր յիշատակեցինք վերեւ։

Բ. Իշխանեան

(Կը շարունակուի)

³⁸) W. Liebknecht. «Karl Marx zum Gedächtnis» էր. 56—57.

ՄԻՄՎՈԼԻԶՄԸ ԴՐԱՄԱՅԻ ՄԷՋ *)

Համաշխարհային ընդարձակ կեանքը անցնում է այսօր մարդկային պատմութեան ամենամուգլ ու ամենածանր շրջաններից մինը. մտային վրդովմունքի, թափառումների, անյայտ ապագայի նկատմամբ տածած հիւսնդագին զուցէ և անպտուղ բռնկումների մի արիւնստ դարեշրջան: Ամենասարսափելի ու ժահացու օրեր, որոնք երբեիցէ ազրիւ է մարդկութիւնը... Թոււմ է թէ փոթորիկների ու մրրիկների նախերգանքն ենք լալիս, թոււմ է թէ ախուր յայանագործութիւնների նախազգացումների մէջն ենք գողգոթում... Մի ծանր ու անյաղթելի տարտափ է նստած մեր սրտերի վրայ. բոլոր մտքերին ու բոլոր հոգիներին տիրում է մի մթին տրամադրութիւն, որ կարելի է արտայայտել այսպէս՝ արհաւիրքի նախօրեակ: Քաղաքական կեանքի հորիզոնը մթագնած է անեղ, անհեթեթ, խոշոր ու խորհրդաւոր ոգով, որ իր գերագոյն անյուսութեան մէջ՝ կամենում է աւերել ամեն ինչ, կործանել հասարակական ու պետական բոլոր կարգերն ու օրէնքները, ուժակոծել հնադոյն եկեղեցիներն ու նորագոյն պարլամենտները հաւասարապէս. մի ոգի, որ անգիտանում է ամեն սահման, որ մերժում է ամեն կառավարութիւն, որ հեզնում է թունաւոր անտարբերութեամբ ժամանակակից բոլոր բարոյական ըմբռնումները. մի ոգի, որի անունն է անիշխանութիւն:

Ու այն, ինչ կեանքի մէջ հազիւ է զգացւում զրականութեան մէջ արդէն գործում է: Այդ տեսակէտից չափազանց հետաքրքրական է քննութեան ենթարկել «գեղարուեստական անիշխանութեան» այն քայլերը, որոնք գիտւում են իբր ամենադժուր ըմբոստացում բոլոր հին սկզբ-

*) Յօդուածն կազմելիս ի նկատի եմ ունեցել հետեւեալ աղբիւրները. — «La poesie nouvelle». A. Beaunier, «Les jeunes» Daumic, «l'impression de théâtre» Lemaître, «Mercure de France» ամսագիրը, «Вестник искусств. литер.» ամսական ամսագիրը, «Le trésore des humbles» Maeterline, «Le Double jardin» Maeterline, «l'Histoire de la litterature francaise», l'Histoire de la litter. allemande» և այլ մանր յօդուածներ:

բունքների, անժամանակակից օրէնքների, ունակութիւն, պո-
զիտիվիզմի, նատուրալիզմի գէտ... Սկզբունքներ ու տեսու-
թիւններ, որոնք վերջին քառասուն տարուայ ընթացքում թա-
գաւորում էին եւրոպական դրականութեան մէջ: Նոր գրական-
ների ձգտումները արտայայտւում են աւելի գրականութեան
ամենակենսական և ամենաթրթուռն ճիւղի՝ դրամայի մէջ: Այդ
ճիւղն է համարւում լաւագոյն արտայայտիչը հասարակական
նոր արամադրութիւնների ու երազանքների, որովհետեւ այդտեղ
են անմիջապէս բնութարարւում միմիանց դրամատուրգ-բանաս-
տեղծն ու հասարակութիւնը: Այդ պատճառով սիմվոլիստները
զէպի այդ ճիւղը լարեցին իրանց ռազմային հարուածները: Մե-
տերլինկ՝ Ֆրանսիայում, Հաուսլոման՝ Գերմանիայում և Իրսէն՝
Նորվեգիայում տարբեր ճանապարհով ու տարբեր արտայայ-
տութիւններով գիմում են միևնոյն նպատակին—բանգիլ ունա-
լիստական ու հին դասական հիմունքները ժամանակակից թատ-
րոնի և վերստեղծել դրաման նոր իդէալիստական սկզբունք-
ների համաձայն:

Գննադատներն ու թատրոնական ունեցնականները վաղուց
զգում էին գալիք վտանգը. զգում էին, բայց չէին համարձակ-
ւում այդ մտտին խօսել: Վերջապէս Ռասինի, Կորնելի և Մոլ-
իէրի հաւատարիմ պաշտպաններից մէկը՝ Գերդինգսը Բրիւն-
տրիէր, Ֆրանսիական ակադեմիկ ու քննադատ, գեղարուեստա-
կան անիշխանութեան ամենահետեւողական թշնամին հարկ հա-
մարեց պաշտպանողական դիրք բռնել սիմվոլիստական և միս-
տիք ներշնչումների դէմ... Նա սիրով համաձայնւում է նորերի
հետ այն կէտում, որ բնական ստեղծագործութեան համար
դոյութիւն չունի ոչ մի արտաքին օրէնք: Ռասին և Կորնել
գասական երեք միութիւնների օրէնքը պահպանելով հանդերձ՝
համնում էին միևնոյն հետեանքին, որին համնում էր Շէքսպիր
առանց պահպանելու այդ օրէնքը: Սոփոկլէս և Նւրիպիդէս
խուսափում էին ծիծաղելիի ու սարսափելիի, ողբերգականի ու
կոմիքականի միութիւնից. մի բան որ Շէքսպիրի սիրած ձեւերից
մինն է... Հարկաւոր է արդեօք բնատրուութիւնը ենթարկել հե-
րոսի գրութեան՝ թէ՞ դրութիւնը բնատրութեան—բացառապէս
միևնոյն է. հնարաւոր է և՛ մէկը և՛ միւսը: Ամեն ինչ կախում
է բանաստեղծի անձնականութիւնից, խառնուածքից:—

Այդպէս ուրեմն—եզրակացնում է Բրիւնտրիէր—ոչ մի
արտաքին օրէնք չկայ: Բայց դա տակաւին չէ նշանակում.
թէ գոյութիւն չունի նաև ներքին օրէնք, գեղարուեստական
սկզբունք: Ինչուեւն է կայանում թատրոնի այդ հիմնական ու

անհրաժեշտ օրէնքը. (La loi du théâtre): Քննադատի կարծիքով դրամայի ամբողջ էութիւնը հերոսի կամքն է. «Գլխաւոր ու կարեւոր բանը, որ մենք պահանջում ենք դրամատիքական բոլոր երկերից՝ ցուցադրութիւնն է կամքի, որ ձգտում է մի նպատակի և որ գիտակցում է ինքն իրան: Վէպն ու դրաման ոչ թէ միայն միեւնոյն բանը չեն, այլ և տրամադորէն հակառակ են միմիանց իրանց գեղարուեստական խնդիրներով: Վէպի հերոսը իր վրայ ընդունում է շրջապատող զէպքերի գործողութիւնը, իսկ դրամայի հերոսը ամենից առաջ ինքն է գործում, նրա կամքը յաղթում է խոչնդոտներին, նա պիտի սեփական բախտի ստեղծագործողը լինի...» Բրիւնտիէրի կարծիքով ֆրանսիական նատուրալիստական դպրոցի ամենամեծ մոլորութիւններից մինը կայանում է նրանում, որ նա շփոթեց վէպը դրամայի հետ:

Այն խոչնդոտները, որոնց դէմ կռւում է հերոսի կամքը, սահմանում են բեմական ստեղծագործութեան յատկութիւնն ու տեսակը: Եթէ խոչնդոտները անյաղթելի են ու հերոսը պիտի մեռնի վարած կռուի մէջ՝ առաջ է գալիս ողբերգութիւն: Եթէ խոչնդոտները ու հերոսի ոյժը հաւասարակշիւ են ու ելքը անյայտ է՝ առաջ է գալիս դրամա. իսկ եթէ խոչնդոտներն անգոր են հերոսի կամքի առաջ և յաղթութիւնն անկասկածելի՝ առաջ է գալիս կոմեդիա:

Եւ այսպէս դրամայի էութիւնը գիտակցական կեանքի կոիւն է արգելքների դէմ... Բրիւնտիէր եւանդուն կերպով աշխատում է ապացուցանել այս միտքը թատրոնի պատմութիւնից վերցրած բազմաթիւ օրինակներով: Բոլոր դարերում ու բոլոր ժողովուրդների մէջ դրամատիքական արուեստը հասնում է ամենակատարեալ ծագման՝ հերոսական կռուի, ժողովրդական կամքի մեծ լարման շրջանում: Իզուր չէ յունական ողբերգութիւնը ժամանակակից համարւում մեղական կոիւններին, երբ Եւրոպան առաջին անգամ յաղթեց Ասիային: «Պրոմէթէոսի» անմահ ստեղծագործող էսքիլէսը կռւում էր պարսիկների դէմ ու Սալամինայի ճակատամարտի օրը ծնւում է Եւրիպիդէս: Սերվանտէս, Կալդերոն պատկանում են այն դարեղջանին, երբ Իսպանիայի կամքը օրէնք էր ամբողջ Եւրոպայի և Նոր-Աշխարհի համար: Իսկ Ռասինի և Կոլմեյի ստեղծագործութիւնների մէջ արտացոլւում է ազգային մեծ ոյժի հմայքը 16-րդ դարի վերջում, երբ Ֆրանսիան գիւժում էր դէպի պետական միութիւն և երբ տեղի ունէր Հենրիխ IV-ի, Ռլլէօի, Մազարինի փառահեղ քաղաքական գործունէութիւնը: Եթէ ֆրանսիական ողբերգութիւնը իսպանական դրամայի նը՝ Մարտ, 1906.

ման պատկանում է մի քիչ յետոյ եկող դարեշրջանի, լիովին ճշտութեամբ չէ՛ վուգադիպում ժողովրդական կամքի մեծ լարման վայրկեանին՝ այդ էլ առաջանում է այն հանգամանքից, որ ոչ ամեն ժամանակ մեծ պատճառների գործողութիւնները ակնթարթապէս արձագանք են գտնում գրականութեան մէջ։ Հարկաւորում է յաճախ մի փոքր ժամանակամիջոց, որպէսզի գործողութիւնը ամբողջովին լուսարանուի։ Անկասկած է, որ Գէօթէի և Շիլլէրի հանճարեղ դրամները սերտ կերպով կապուած են գերմանիայի ազգային վերածնութեան՝ Ֆրիդրիխ Մեծի դարեշրջանին։—Եւ ընդհակառակը, այն ժամանակ, երբ մարդկութեան կամքը թուլանում է և զարդանում է աւելի կրաւորապէս՝ բարեյայտ կերպով է ծաղկում վէպը, որի էութիւնը գործողութեան և արտաքին աշխարհի ազդեցութեան արտայայտացումն է հերոսի վրայ։ Ահա ինչո՞ւ համար վէպի զարգացումը երբէք չէ՛ վուգատիպում գրամայի զարգացման։ Արեւելքում, ուր մարդկային կամքը շարունակ ճնշուած է եղել՝ գոյութիւն ունին բազմատեսակ վէպեր, բայց ոչ մի դրամա։

Բոլոր այս դատողութիւնները ուղղուած են ըստ էութեան մի նպատակի համար.—լուսարանել ժամանակակից ֆրանսիական թատրոնի անկման պատճառները, այսպէս ահռանում «քննական տալնար», որից շարունակ գանգատում են քննադատները, անգամ իրանք դրամատուրգները։

Երևոյթի հիմնական պատճառը Բրիտանիէի գտնում է ժամանակակից քաղաքակիրթ մարդկութեան կամքի թուլութեան մէջ։ «Փիլիսոփաներն ու նոյն իսկ սովորական մտածողները գանգատում են, որ մարդկային կամքի զսպանակները թուլացել են, աւելի ու աւելի կորցնում են իրանց ամբողջութիւնը և ծածկւում ժանգով»...

Մենք չենք կարողանում կամենալ, չենք կարողանում կռուել արգելքների դէմ։ Մենք անձնատուր ենք լինում արտաքին կեանքի հոսանքներին։ Այս ցաւոտ երևոյթին քիչ չէ նպատում նաև ժամանակակից գիտական դետերմինիզմը*), որ նման ասիական ճակատագրականութեան՝ (Փատալիդի) մարդկութեան կամքը ոչնչութեան է հասցնում։ Իսկ այնտեղ, ուր չկայ ժողովրդական հերոսական կամքի մեծ լարումը՝ չէ՛ կարող լինել և մեծ դրամա։ Ահաւասիկ ինչպէս է բացատրում Բրիտան

*) Իւրաքանչիւր երևոյթ իր պատճառը ունի, մարդկային գործողութիւնները ևս կախում ունին արտաքին պատճառներից, անա այդ ուսմունքը փիլիսոփայութեան մէջ կոչւում է դետերմինիզմ։ Ծ. Խ.

տիէր ժամանակակից ֆրանսիական թատրոնական տագնապի
(La crise théâtrale) պատճառները:

Ֆրանսիական մի ուրիշ տաղանդաւոր քննադատ Ռիլլ լը
Վ'ետր հոյնպիսի թախիծով ու անհաւատութեամբ է վերաբեր-
ւում դէպի գրամայի ապագան, ինչպէս Բրիւնտիէր: Լը Մետրի
կարծիքով թատրոնական նորագոյն միաստիցիզմը ոչ այլ ինչ է,
եթէ ոչ բարեպաշտութիւն առանց հաւատի, կրօնական հաս-
տատութիւնների բռնի վերանորոգութիւն, կաթոլիկ դաւանու-
թեան վերածնութիւն, հախապաշարմունքների վերադարձ—
ահա ինչու՞ն է կայանում գրական նոր շարժման էութիւնը:
«Այդ բոլորը նորաձեւութիւն է—գրում է քննադատը—ուրիշ
ոչինչ, բայց եթէ ախորժելի խաղեր, որոնցով ձգտում են կրօ-
նից հանել՝ իբր գեղարուեստական քաղցրութիւն՝ այն ամենը,
ինչ սրտաշարժ է, յուզիչ է, գեղեցիկ է ու զգայուն...»

Ապա պատմական տեսութիւն է անում, ցոյց տալու հա-
մար, որ 17-րդ դարում Ֆրանսիական դրամատուրգների ստեղ-
ծագործութիւնների մէջ լիովին բացակայում էին քրիստոնէա-
կան գաղափարներն ու կրօնական տարրերը: Գուցէ դա առա-
ջանում էր վերածնութեան հեթանոսական ոգուց: Բաց կան
նաև ուրիշ պատճառներ.—«Կորնելի և Մոլիերի ժամանակակի-
ցները այնքան անկեղծ կրօնասէրներ էին, որ չէին կարող
հանդուրժել թատրոնի վրայ—աշխարհիկ գուարճութիւնների
այդ վայրում—չափազանց ուղղակի, չափազանց բաց ցուցա-
դրութիւնը իրենց ամենասրբազան զգացումների, իրենց բարո-
յական էութեան... Հէնց այս առաքինի կրօնական ամօթխած-
ութիւնն է բացակայում նորագոյն միաստիցիզմի մէջ... և ահա
թէ ինչու—եզրակացնում է քննադատը—ևս չեմ կարծում, որ
միաստիքական շարժումը երբեիցէ կարողանայ լուրջ նշանակու-
թիւն և ապագայ ունենալ թատրոնի մէջ կամ գեղարուեստի
միւս ճիւղերում:»

Սակայն լը Մետրը իզուր է կարծում, որ միաստիցիզմի
մէջ գոյութիւն ունի որևէ «բարեպաշտութիւնը առանց հաւա-
տի». իզուր է կարծում, որ գրական նոր շարժման էութիւնը
կաթոլիկ կրօնի և միջնադարեան միատէրի վերածնութեան
մէջ է կայանում:—Նորագոյն միաստիցիզմը շատ լայն և միան-
գամայն տարրեր շարժում է: Նա կապ չունի առհասարակ որ-
ևէ բարեպաշտութեան հետ՝ լինի կաթոլիկ թէ բողոքական: Այն-
պիսի գրող՝ ինչպէս Մետրլինկ շատ բարձր է կանգնած ծաղր-
ուած կաթոլիկական բարեպաշտութիւնից: Նա անկեղծ, խոր-
ունկ միաստիք է՝ առանց կաթոլիկ լինելու կամ առհասարակ

առանց կրօնական որևէ դաւանանքի պատկանելու: Միթէ՞ միստիքական քիչ տարրեր կան Գէօթէի մէջ. միթէ՞ քիչ միստիցիզմ ունի Շէկսպիր, որ ստեղծել է Համլետի տիպը, այդ մեծագոյն յաւիտենական միստիքի տիպը՝ զերծ բոլոր կրօնական դաւանանքներից ու բոլոր սահմանափակ հաւատալիքներից...

Հետաքրքրական է սակայն, որ տաղանդաւոր քննադատը մշտապէս չնաց իր ծայրայեղօրէն բացասական վերաբերմունքի մէջ: Նոր շարժումը այնքան հրամայական պահանջ էր անհրի համար, այնքան ներդաշնակ կապակցութիւն ունէր ժամանակակից մտքի ընդհանուր համակարգութեան հետ, որ նատուրալիզմի և ոէալիզմի ամենախոշոր ներկայացուցիչներն անպատճառ կարողացան հաւատարիմ մնալ իրանց հասկացողութեան նոյնքան խիստ կերպով, ինչպէս առաջ: Զուրան իր վերջին աշխատութիւնների մէջ չէ կարողանում այլևս հրապարակ գալ այն ծայրայեղ ատարկայականութեամբ (объективность—objectivité), որ սահմանաւորում էր ստեղծագործողի ժահացութեամբ ու հոգու կամաւոր ինքնասպանութեամբ յանուն գիտական անհառութեան: Եւ Բօդլերի ակնարկած «մույլ անհետաքրքրականութիւնը» (la morne incuriosité) ասես կամաց-կամաց հեռանում էր նրա երկասիրութիւնների միջից՝ տեղի տալով յուզուող ու զգացող հետաքրքրականութեան...

Փիւլ լը Մեար՝ վաղեմի գրական աւանդութիւնների մէջ ձուլուած ու աննդուած այդ ծերունի քննադատը բացարձակապէս ու հիմնովին չփոխեց, իհարկէ, իր գեղարուեստական աշխարհայեացքը, սակայն ժողացաւ իր հինաւուրց ատելութիւնը և սկսեց հասկանալ նորերին: «L'impression de théâtre» վերնագիրը կրող աշխատութեան ութերորդ հատորի մէջ խօսելով նոր շարժման ներկայացուցիչ Մետերլինկի մասին՝ նա գրում է ի միջի այլոց հետեւեալը. — «Անյայտը, ակաման, հոգիների համար հաղորդակցութիւնները; արտաքին նշանները, մարմնաւոր և բարոյական (moral) աշխարհների խորհրդաւոր յարաբերութիւնները, ապրելու ապշեցնող իրողութիւնը, մահուան երկիւղն ու նախազգացումները, մեր իսկ ամբողջութեան մեղանից ծածուկ ժասերը, մեր ներքին խաւարն ու մթութիւնը, մի խօսքով անգիտակից կեանքը—ահաւաստիկ մօտաւորապէս այն, ինչ որ Մետերլինկ արտայայտում է պատկերներով և խորհրդանշաններով... Այո. Մետերլինկ անգիտակցականի վրահմի սարսափելի բանաստեղծն է... Բանաստեղծը ես՝ մէջ թագնուած բոլոր ո՛չ-ես՝երի: Տեղատուած, թուլօրէն տեղաւորուած ժամանակի և տարածութեան մէջ՝ նրա գրամաները այնուամենայնիւ չեն անջատոււմ այս նիւթական աշխարհից, ուր բո-

լոր ոյժերը—նոցա հետ միասին և մեր կրքերը—իրանց թագ-
նուած ծագումն ունին: Մետերլինկի բոլոր գործերում մի
անծայր նրբութիւն, մի արցունքոտ ողբերգականութիւն կայ...»
Սիմփոլիզմի հինաւուրց երգուեալ թշնամին այսպիսի լեզուով
է խօսում բելգիացի տաղանդաւոր միասիքի մասին:

Բրիւնտիերից և Ժ. Լըմետրից յետոյ՝ գրական նոր շար-
ժումը գառնում է ընդհանուր քննադատութեան առարկայ: Ա-
մեն կողմից սկսում են տարրեր հայեացքներով լուսարանել
սիմփոլիստական գալուցն ու նրա հետ կապուած փիլիսոփայա-
կան—գրական արամադրութիւնները... Մենք կանգ կ'առնենք
միայն մի քանիսի վրայ, որոնք այսպէս թէ այնպէս մեր առա-
ջադրած նիւթի համար հետաքրքրականութիւն են ներկայաց-
նում:

Պէտք է նկատել, որ բոլոր այդ քննադատութիւնների
մէջ տիրապետող ողին ընդհանրապէս համակրական է: Ասես
ամենքն էլ գիտակից մի մոռացուած ճշմարտութեան՝ կամե-
նում են ամեն կերպ փաստարանել նրա իրաւունքները: Յոգնած
բէալիստական աշխարհայեացքից, յուսախաբուած գրական
փիլիսոփայութիւնից՝ նորա կամենում են մի ընդհանուր թձ-
ռիչքով թեակոխել հոգեկան և մտաւոր այն սահմանները, ուր
աւելի գիւրիւթեամբ են հետախուզում յաւիտենական ճշմար-
տութիւններն ու տիեզերական գերագոյն օրէնքները...

Ֆրանսիական գրականութեան պատմագիրներից և նորագոյն
քննադատներից մինը՝ Ռենէ Դումիկ (René Daumic) իր «les
jeunes» («երիտասարդներ») վերնագիրը կրող քննական ուսում-
նասիրութեան մէջ այսպէս է ձևակերպում այն անձնական-
ենթակայական (субъективъ) ոգին, իր նորագոյն գրական շարժ-
ման էական յատկանիշներից և տիրապետող գծերից մինն
է. «Իզէալիզմը նոր գրականութեան հիմքն է կազմում. գեղ-
արուեստական գրականութիւնն երազների բան է. գեղարուես-
տագէտը երազող է... Մենք միայն մեզ ենք ճանաչում. մեր
մէջ են եղել այն էակները, որոնց մենք մեկնել ենք մեր ձեռ-
քերը և այն իրերը, որոց մենք կամեցել ենք զարնուել... Մեր
մէջն է եղել ծաղիկների բուրմունքը... Եւ մթին հեռաւորու-
թիւնների այն ուղին, ուր մոլորւում էր մեր ճակատագիրը՝
չէր տանում ուրիշ ոչ մի տեղ, բայց եթէ դէպի մեր հոգին...
Մարդկանց մէջ մի անքակտելի համերաշխութիւն (solidarité) կայ
և ամեն մէկը մեզանից իր մէջ կրում է ընդհանուր մարդկութեան
մի կայարանը, մի կտորը... Մեր մէջ ուսումնասիրելով մեզ՝

մենք ուսումնասիրում ենք բոլոր միւսներին, մենք սովորում ենք ճանաչել մարդուն իր ամենաընդհանուր, էական և անփոփոխ գծերի մէջ... Մենք համաշխարհային ճակատագրի գիտակցութիւնն ենք ստանում: Այսպէս է, որ հոգին—զգացմունքների հանդարտութեան, կրքերի լուծեան ու շահերի մոռացութեան մէջ—դառնում է իր շուրջը և հիանում իր մէջ ապրող բացարձակութեան վրայ... Այս երազանքի արտայայտութիւնը պիտի լինի նորագոյն գրականութիւնը և որանով է տարբերւում նա բոմանտիզմից ու նատուրալիզմից...»

Սիմվոլիստական գրական գալոցի ամենաէական սիւներից մէկն էլ վերոյիշեալ փիլիսոփայական ըմբռնումն է: Մինչդեռ ամբողջ ըէալիստական գրականութեան մեծագոյն սկզբունքը առարկայի առաջնութիւնն է, մինչդեռ այնտեղ ստեղծագործողը ջնջում է առարկայական գործերի մէջ՝ այստեղ ես՝, ենթակայի սկզբունքն է առաջնակարգ տեղ գրաւում, այստեղ ստեղծագործողը տիրապետում է գործերի վրայ: Սիմվոլիստների ըմբռնումով աշխարհը մեր ես՝ և մեր հոգու ստեղծագործութիւնն է ու մեր հոգին միշտ ազատէ փոփոխութեան ենթարկել նրան՝ իր երեակայութեան և իր մտածումի համաձայն:

Դումիկ վերոյիշեալ աշխատութեան մի ուրիշ գլխի մէջ խօսելով ֆրանսիական գրականութեան աննախանձելի վիճակի մասին՝ տխրութեամբ նկատում է. «Նատուրալիստ և ըէալիստ տեսութիւնները երկար ժամանակ ծանրացել և այսօր էլ ծանրանում են տակաւին մեր գրականութեան վրայ: Մի քանի հին հեղինակներ՝ իւրաքանչիւրը իր տեսակէտով և իր ձեով՝ աշխատել են մեզ ազատել նատուրալիզմի կապանքներից... Այս շարժումն է շարունակւում երիտասարդ գրողների մէջ փոքր ինչ այլ պայմանների տակ և այլ արտայայտութիւններով: Սրանց մէջ աչքի ընկնող տեղ է գրաւում Մետերլինկ, որի նշանակութիւնը լաւ հասկանալու համար՝ պիտի համեմատենք իրանից առաջ գոյութիւն ունեցող գրականութեան հետ: Փաստեր, դեղումներ, գիտական յաւակնութիւններ, միջավայրի բացատրութիւններ և միջավայրով պատճառարանուած անհատական հոգեբանութիւն, մանրամասն դիտողութիւն և վերլուծութիւն արտաքին աշխարհի. այս բոլորը ըէալական գրականութեան էական յատկութիւններն են. մի գրականութիւն, որ ձգտում էր գիտական հետազոտութիւնների գործիք դառնալ և որի մէջ իրականութիւնը հետաքրքրական էր այնքան, որքան մասնաւոր էր ու նիւթական: Մետերլինկի գրականութիւնը մի

ուժեղ պատասխան է բոլոր այս յաւակնութիւններին ու պեղարուեստական մոլորութիւններին»

Այսպէս ուրեմն Մետերլինիկեան գրական ու փիլիսոփայական աշխարհայեցողութիւնները պիտի հանէին գրականութիւնը ստրկական վիճակից, պիտի ազատէին նրան «առարկայական և անաչառ գիտութեան» իշխանութիւնից և պիտի տային նրան պեղարուեստական այն բարձրութիւնն ու անկախութիւնը, որին արժանի է նա:

(Կը շարունակուի)

Սիմէօն Յակոբսէան

ԱՆՄԻՆԻՍՏՐԱՅԻԱ ԵՒ ԴԱՏԱՍՏԱՆ*)

I

Իշխանութեան ստիպողական գործառնութիւնը կամ ֆունկցիան, որի ամենախիստ արտայայտութիւնն է պատիժը—պէտք է մանրագնին երաշխիքներ ունենայ, որպէսզի ծառայի միայն և եթ իրաւունքին:

Երբ կառավարութիւնը քաղաքացուն մեղադրում է բրէական որեւէ գործողութեան մէջ, երբ քաղաքացուն օրինակարգի պահպանութեան տեսակէտով սպաննում են թանր պատասխանատուութիւններով, երբ այդպիսով վէճ է ծագում քաղաքացու և տէրութեան մէջ,—ս՞ով և ի՞նչպէս պէտք է վճռի այդ սուր և վերին աստիճանի կարևոր հարցը: Անհրաժեշտ են երաշխիքներ, որպէսզի մեղադրուածի մէջ յարգուի անձնաւորութիւնը, անհրաժեշտ է որ այդ անձնաւորութիւնը ճանաչուի վիճող կողմ, որը վայելում է նոյն իրաւունքները, ինչպէս և նրա հակառակ կողմը՝ այսինքն կառավարութիւնը: Պէտք է երաշխիք լինի որ այդ վէճը կը լուծուի անաչառ երրորդ կողմից, որ միանգամայն ձեռնհաս է այդպիսի պատասխանատու նպատակ ստանձնելու համար:

*) Օգտուել ենք պրիվ.-դոց. Թ. Վ. Միխայլովսկու «Наказ. какъ факторъ Къльтуры жолютаѣи» («В. Ф. и II.» 1905):

Մարդկութեան դարերը փորձը՝ այդ վէճը կառավարութեան և քաղաքացու մէջ լուծելու համար՝ ստեղծեց կառավարական իշխանութեան առանձին մի օրգան—դատաստանը։ Պետութիւնը ունի երեք գլխաւոր ֆունկցիաներ. օրէնսդրութիւն, կառավարում (ադմինիստրացիա) և դատաստան։

Այդ երեք ոյժերը պէտք է նպաստեն կուլտուրային։ Ադմինիստրացիայի կամ նեղ մտքով վերցրած կառավարութեան իշխանութեան գործունէութիւնը ուղղուած է ապահովելու ժողովրդի կուլտուրական զարգացումը, ապահովելու ամենապատասաւոր պայմանները, որոնք ըստ կարելւոյն լիակատար գոհացում են տալիս նրա հոգեկան և նիւթական գոյութեան պահանջներին։ Աւելի պարզ է երկրորդ կուլտուրական ոյժի՝ օրէնսդրութեան գործողութիւնը. նա ամենաընդհանուր դժերով միայն ցլճածոյններ է տալիս այն անպիսի աշխատանքի ծրագրի մասին, որ պարտաւոր է կատարել ադմինիստրացիան. օրէնսդրութիւնը միայն ցրյց է տալիս ամբողջ պետական կեանքի ընդհանուր սկզբունքները։ Առաւել ևս պարզ է երրորդ կուլտուրական ոյժի—այսինքն դատաստանի գործունէութիւնը։ Նրաւունքի պաշտպանութիւն—ահա նրա միակ և բացառիկ նպատակը։

Այդ ի՞նչ յատկանիշով է տարբերուում դատաստանի գործունէութիւնը, որի նպատակն է իրաւունքի պաշտպանութիւնը, ադմինիստրացիայի գործունէութիւնից, որ ի միջի այլոց ունի նոյն տեսակ նպատակ։ Պրոֆ. Jousserandot դատաստանական իշխանութեան մասին գրած իր գեղեցիկ մոնոգրաֆիայի մէջ ասում է թէ յատկանիշը որով դատաստանական գործունէութիւնը տարբերուում է միւսներից կայանում է իրաւունքի վէճի մէջ։ Մինչև չի ծագում այդ վէճը՝ դատաստանը անելիք չունի։ Բայց հէնց որ վէճ է ծագում իրաւունքի մասին՝ մասնաւոր անհատների կամ մասնաւոր անհատների և պետութեան մէջ և որեւէ մէկ կողմը պնդում է թէ իր իրաւունքները խախտուած են,—այն ժամանակ բեւ է դուրս գալիս, այդ վէճը վերջնականապէս և հեղինակաւոր կերպով լուծելու համար դատաստանը։

Jousserandot-ն ադմինիստրատիւ արդարադատութիւնը (իւստիցիա) անուանում է իրաւաբանական անհեթեթութիւն, որովհետև այդ դիպուածում իրաւունքի մասին վէճը դատաստանի իրաւասութիւնից հանում է, վէճի առարկայի ստանձնայատուկ բովանդակութեան պատճառով։ Մինչդեռ դատաստանի և ադմինիստրացիայի գործունէութիւնները տարբերող յատկանիշը ստանձնայատուկ բովանդակութիւնն է կազմում, այլ վէճը։ Այդպիսով ադմին-

նիստրացիան զատաւոր է դառնում իր սեփական գործի մէջ. անհատների իրաւունքները նկատմամբ աւելի վտանգաւոր բան քան այդ չի կարող լինել:

Կայ մի այլ կարեւոր մոմէնտ էլ, որ անհրաժեշտ է դարձնում դատաստանական իշխանութեան գոյութիւնը և որոշակի սահման է դնում դատաստանի և ադմինիստրացիայի գործունէութիւնների մէջ: Այդ մոմէնտը կայանում է իշխանութեան ստիպողական գործառնութեան (Փռնկցիա) կարգադրելու մէջ: Միայն դատաստանը իրաւունք ունի կարգադրելու այդ Փռնկցիաներով: Դատաստանի ձեռքում՝ այդպիսով կենտրոնանում է ոյժի գործադրելու մենաշնորհը, ոյժի, որ պէտք է ծառայի իրաւունքին:

Այդ բանին բոլորովին չի հակաճառում ոստիկանութեան գործունէութիւնը որոշ դէպքերում: Դատաստանական ստիպողականութեան մենաշնորհի սկզբունքը չի նշանակում, որ եթէ օրինակ, ոստիկանը նկատում է աւաղակին, որ ուղղում է մորթել մարդուն, պէտք է նախ գնայ դատաւորի մօտ և ստանայ հրաման կալանաւորելու աւաղակին. ինքնըստինքեան հասկանալի է որ ոստիկանութիւնը պէտք է ունենայ իրաւունք նաև ստիպողական միջոցներ գործադրելու յանցանքի առաջն առնելու համար: Սակայն նախ՝ որ այդ բոլոր միջոցները պէտք է հասցրած լինեն նուազական չափերի և գործադրուեն միայն ծայրայեղ անհրաժեշտութեան սահմաններում և պէտք է պայմանաւորուած լինեն մի շարք երաշխիքներով: Երկրորդ՝ և այդ ամենագլխաւորն է—այդ բոլոր միջոցները պէտք է ենթարկուեն դատաստանական վերահստութեան (կոնտրոլի): Այդպիսով նրանց վերջնական հաստատումը կախուած է դատաստանից, որպէս իշխանութեան միակ օրգանից, որ լիազօրութիւն ունի կարգադրելու օրինակարգի պահպանութիւնը ստիպողական միջոցներով: Իբրև կլասիկ օրինակ թէ ինչպէս կարելի է հաշտեցնել դատաստանի ստիպողականութեան մենաշնորհը ոստիկանութեան լայն լիազօրութիւնների հետ՝ ծառայում է անգլիական Habeas Corpus Act-ը լրացուցիչ կանոններով, որոնցով իւրաքանչիւր պաշտօնեայ պատասխանատու է դատաստանի առջև քաղաքացու իրաւունքի ամեն մի խախտման համար: «Եթէ ներքին գործերի մինիստրը —ասում է հաշակաւոր Դայսին,—ապօրէն կերպով ձերբակալէր մէկին, ձերբակալութեան ադմինիստրատիւ բնոյթը, քաղաքական նկատողութիւնները, մինիստրների զիրքը չէին արգարացնիլ դատաստանի առջև նրան, ինչպէս և այն ոստիկաններին, որոնք կատարել էին մինիստրի հրամանը», բայց այն որ ա-

պօրէն կալանաւորուածը Habeas Corpus Act-ի զօրութեամբ անկասկաղ ազատուած կը լինէր դատաստանի կարգադրութեամբ:

Ազմինիստրատիւ պատիժները անընդունելի են իրաւաբանական գիտութիւնից. «ամեն մի բան որ քաղաքացուն պատճառով տանջանք ֆիզիկական կամ բարոյական, — ասում է պրոֆ. Ա. Կիստեսկովսկիյ. — ամեն մի նեղում կամ ազատութեան սահմանափակում, որոշ վայրում ապրելու ամեն տեսակ արգելքները, քաղաքից, գիւղից կամ այլ տեղից չհեռանալու հրամանը, ոստիկանութեան հսկողութեան յանձնելը, կշտամբանքը, նկատողութիւնը կամ նախազգուշացումը — այդ բոլորը ըստ էութեան լիւնելով պատիժներ, քրէական իրաւունքի հիմունքներից բացի ինչ հիմունքներ էլ է զնելու լինեն՝ կարող են որոշուել միայն և միայն դատաստանով, և ոչ ոքից, եթէ ոչ միայն դատաստանից»:

Ազմինիստրատիւ իշխանութեան պէտք է տրուի լաւականաչափ ազատութիւն հասարակական կարգը պահպանելու և այն միջոցները գործադրելու համար, որոնք պահանջուած են պետութեան և հասարակութեան միահամուռ շահերով, սակայն երբ ազմինիստրատիւ իշխանութիւնը ընդհարուած է քաղաքացիների իրաւունքների հետ, նա պէտք է դիմէ դատաստանի օգնութեան: Եւ իրանց կողմից էլ քաղաքացիները պէտք է իրաւունք ունենան ղեկելու դատաստանի պաշտպանութեան ճնշումների դէպքում. այլապէս նրանք զոհուած են ազմինիստրատիւ կամայականութեան:

Ազմինիստրատիւ պատիժների սիստեմը կարող է գոյութիւն ունենալ պետական կեանքի զարգացման միայն ստորագոյն աստիճանների վրայ, երբ անձնաւորութիւնը գեռ շատ ցած է գնահատուած, երբ ամեն ինչ զոհուած է իշխանութիւնը ուժեղացնելու սխալ հասկացած սկզբունքին: Ազմինիստրատիւ յիային տալ իրաւունք պատժելու քաղաքացիներին, այսինքն տալ նրան դատաստանական կարեւոր ֆունկցիաներ՝ համահաւասար է դատաստանի աւելորդութիւնը խոստովանելուն: Իսկ այդպիսի խոստովանութիւն ստեղծում է իշխանութեան անսահման կամայականութիւն իր բոլոր ցաւալի երևոյթներով. բոլոր հասարակական յարաբերութիւնները դառնում են երկրուն, անորոշ, ոչ ոք չի կարող վստահ լինել վաղուայ մասին, կորցնում է օրինակութեան զգացմունքը, զարգանում են ստորացում և ստրկական բնազդներ, բարքերը վայրանանում են, բոլորը սովորում են ապրել միայն ներկայով, չգարշելով ոչ մի միջոցից՝ ուժեղների բարեացակամութիւնը գրաւելու համար, իդէա-

լական շահերը, մարդկային արժանապատուութիւնը դառնում են դատարկ հնչիւններ, իսկ պետութիւնը դառնում է մի չարիք: «Դատաստանը ասում, է իերինդ, սկզբունքով պետական իշխանութեան ինքնասահմանափակում է, որ ծառայում է միայն այդ նոյն իշխանութեան ամրանալուն և նրա բարոյական արժանաւորութեան բարձրանալուն»:

Միայն դատաստանի գոյութեամբ կարող են լիակատար վստահութեամբ և յարգանքով վերաբերուել գէպի կառավարութիւնը, միայն դատաստանի գոյութեամբ այնպիսի ահաբեկի զէնք՝ ինչպիսին պատիժն է, անվտանգ կը լինի անձի ազատութեան համար: Քաղաքացիները պէտք է վստահ լինեն որ եթէ գործը դատաստան ընկաւ ոչ մի ազդեցութիւն ոչ վերեւից, ոչ ներքեւից, հասարակական կամ պետական օգտին ոչ մի պատճառաբանութիւն ոչ մի նշանակութիւն չեն կարող ունենալ գործը այս կամ այն կողմ վճռելու համար: Նա պէտք է հաւատացած լինի որ դատաւորների համար միակ և բացառիկ ֆակտորները կարող են լինել «օրէնքը, խիղճը և փաստերը». նա պէտք է համոզուած լինի որ ի նկատի առնուած կը լինեն բոլոր երաշխիքները, որոնք ապահովում են ճշմարտութիւնը երևան հանելու: Իսկ այդ բոլոր պայմանների իրականացման համար անհրաժեշտ է ապահովել դատաւորների անկախութիւնը որեւէ ազդեցութիւնից վերեւից թէ ներքեւից եկած: Դատաւորների առաջին և անհրաժեշտ յտուկութիւնն է անաչառութիւնը, իսկ այդ հնարաւոր է միայն այն ժամանակ երբ նա լիակատար կերպով անկախ է ինչպէս վիճուկ կողմերից, այնպէս և իշխանութիւնից, որ պահպանում է հասարակական կարգը և հաւածում նրա խանգարողներին:

Դատաւորը ենթարկւում է միայն անձնագուրկ օրէնքին և ինքը հանդիսանում է նրա առաջին պաշտպանը. սակայն որովհետեւ օրէնքի կիրառութիւնը տրուած գէպի նկատմամբ միշտ անհատական բնոյթ ունի, ուստի դատավճիռը պէտք է լինի անձնական ներքին համոզմունքի արդիւնք: Ոչ մի իշխանութիւն իրաւունք չունի հրամանագրելու դատավճիռ, նրման այն բանի, ինչպէս հրամանագրուած է ստորին ագմինիստրատիւ օրգաններին այս կամ այն կերպ գործելու մալին:

Այստեղից հասկանալի է թէ որ աստիճան կարեւոր է դատաստանի կազմակերպութեան հարցը, Միայն այդ կազմակերպութիւնը կարող է տալ դատաստան, որ բարձր կը լինի կանգնած բոլոր կուսակցութիւններից, բոլոր կրքերից թէ կառավարողների և թէ կառավարուողների: Դատաստանը, ինչպէս Զիչերինն է ասում, պէտք է լինի արդարադատութեան

բարձրագոյն օրգանը: Միայն դատաստանի կազմակերպութիւնը կարող է յատկացնել նրան բոլոր միջոցները նրա բարձր գծուար ու պատասխանատու նպատակին աջողութեամբ հասնելու համար:

Սակայն ոչ-պէսպի այդպիսի դատաստանական իշխանութիւն կանգնած լինի իր բարձրութեան վրայ անհրաժեշտ են նաև շատ պայմաններ, որոնք վերաբերւում են դատաւորի իրաւանձնաւորութեան, որովհետեւ Իերինգի խորիմաստ նկատողութեան համաձայն արդարադատութեան աջողութիւնը վերջի վերջոյ կախուած է միանգամայն դատաւորի անձնաւորութիւնից: Դատաւորը պէտք է ունենայ կատարեալ գիտական հիմնաւորիւն, փորձ և բարոյական յատկութիւններ, պէտք է դիտակցի որ արդարադատութեան գործադրութիւնը իր տեսակի մէջ մի սրբազան արարողութիւն է, որին անկարելի է մօտենալ չլուացուած ձեռներով: Միայն այն ժամանակ դատաստանը ի չար չի գործ դնիլ իր ահագին իշխանութիւնը, միայն այն ժամանակ նա կը լինի բոլոր ժողովրդի աչքում արդարադատութեան բարձրագոյն օրգանը:

11

Սակայն դեռ բաւական չէ ստեղծել անկախ, գիտութեամբ, փորձով և բարոյական յատկութիւններով ղինուած գործելու ամենայարմար պայմաններում դրուած դատաստան: Եթէ միայն բաւականայինք նրանով ինչ որ կարող է տալ միայն դատաստանի կազմութիւնը՝ միայն գործի կէսը արուած կը լինէր: Որքան և կարեւոր է կազմակերպումը, սակայն մենակ նա բաւական չէ որ դատաստանը կանգնած լինի իր այդքան պատասխանատու նպատակի բարձրութեան վրայ:

Անհրաժեշտ է հանդիսանում դատաստանական գործունէութիւնը ենթարկել որոշ կանոնների և որոշ երաշխիքներով պայմանաւորել: Հէնց այդպիսի երաշխիքներ են դատաւարութեան արարողութիւններն ու ձևերը, որոնք դատաստանական գործողութիւններին տալիս են որոշ ծանրակշիւթիւն, նոյնիսկ անհաղաշարժութիւն, սակայն միաժամանակ միայն դրանց շնորհիւ դատաստանը կարող է ազատ լինել որեւէ կասկածից: Եթէ դատաստանական գործունէութիւնը զրկել ձևերից և արարողութիւններից (формы и обрядовъ), այդ գործունէութիւնը ոչնչով չի տարբերուի վարչական մարմինների գործունէութիւնից և շուտով կը աղքատուի նպատակայարմարութեան այն ըսկըրունքով, որ այնքան կարեւոր է ազմինիստրացիայի կամ վարչու-

թեան մէջ և այն աստիճան հակասում է արդարադատութեան զործադրութեան:

Դատաստանական զործադրութեան ձևերն ու արարողութիւնները ստեղծուած և մշակուած են կուլտուրայի զարգացման հետ զուգընթացաբար: Կուլտուրայի առաջխաղաց ընթացքի հետ միասին մշակուած են աւելի և աւելի կատարեալ, արդար և նպատակայարմար դատավարութեան ձևեր և արարողութիւններ: Ձի կարելի ցոյց տալ սահման այդ շարժման. գիտութիւնը դանդաղ, սակայն անշեղ առաջ է գնում և պէտք է գտնի աւելի և աւելի արդար և կատարեալ, անձնական ազդեցութիւններից աւելի ազատ միջոցներ՝ քրէական պրոցեսի վերջնական նպատակին հասնելու համար: Քրէական պրոցեսի գիտութիւնը իր երկու բաժիններում—գատակազմութեան և դատավարութեան—ձգտում է ստեղծել երաշխիքների ամենագլխաւորը՝ որ ապահովում է ոյժի կերպարանափոխիլը իրաւունքի:

Պէտք է չմոռնալ որ իրաւարանական գիտութիւնը, ինչպէս և ամեն մի գիտութիւն, միայն այս ժամանակ կարող է կանգնած լինել իր նպատակների բարձրութեան վրայ, երբնաչի կորցնում կապը փիլիսոփայութեան հետ, առանց որի անկարելի է մշակել տմբողջացրած և ուղիղ աշխարհայեացք: Ճիշտ է ասում Ջիշերինը. «Որքան էլ մենք ուսումնասիրենք ժողովրդական տնտեսութիւնը, իրաւունքը և պետութիւնը իրանց արտայայտութիւնների մէջ, մենք զրանից դեռ չենք հասկանալ՝ արդեօք համապատասխանում են այդ արտայայտութիւնները արդարութեան և բարիքի այն ամենաբարձր սկզբունքներին, որոնք ընկած են մարդու հոգու մէջ, որոնք նա ձգտում է իրագործել իր կեանքում: Այդ սկզբունքները կարող են պարզուել միայն փիլիսոփայութեան շնորհիւ, որ այդ պատճառով գառնում է բոլոր հասարակական յարաբերութիւնների վեհագոյն չափը»:
—Անձի բացարձակ արժէքը և նրա ազատութիւնը—անա իրաւունքի հիմնական իղէալական սկզբունքը, որ բղխում է Կանտի փիլիսոփայութիւնից: ¹⁾

S.

1) Համեմատիք այս համարի «Պարբեր. հր.» բաժանմունքում սոցիալիզմի մասին գրուածքը: Հարկ ենք համարում ասել մեր ընթերցողներին որ այս ամբողջ յօդուածը առաջ բերելու շարժառիթը այն էր որ թիւրք-հայկական համագումարում ազմխիտորացիայի և դատաստանի մասին եղած վիճարանութեան ժամանակ և ոչ մի կողմի հետ համակարծիք չլինելով

ՆՈՐ ՍՏԱՅԱԾ ԳՐՔԵՐ

- 1) ? «Ճապոնական Րոմեո և Ջուլիետա, Թարգմ. Վ. Փամբուկ-
չեան, Թիֆլ., 1906 Վ., 7 է.
- 2) «Գիւլիստանցի, մկա վախ չունի», Թիֆլ., 1905, Վ. 12 է.
- 3) The Relations of the Armenians and the Franks During the
Reign of Leon II, 1181—1219..., by Hovnan Hagopian,
1905.
- 4) Գ. Ղարաջեան, «Փոքնիշ Ձաւակ», գրամու 5 գործող., Թիֆլ.,
1906, Վ. 50 է.
- 5) И. Алибеговъ. Елисоветпольские крѣзавые дни предъ су-
домъ общества; Завравшійся «Публицистъ» и его об-
щественные сподвижники, Тифлисъ, 1906, ц. 30 к.
- 6) А. Агаранянъ, Рожкодій: Кусочекъ хлѣба! ПѣтухъД, перев.
Бабіянца, Евпаторія, 1906, ц. к.
- 7) Ա. Քամալեանց, «Սասունցի Յովնան», պատմական վէպ,
Թիֆլիս, 1906, Վ. 30 է.:

մենք մեր կարծիքը չենք արժարժել, որովհետեւ ոչ մեր ազմիրապետական
ոչ էլ դատաստանն է կանգնած պահանջած բարձրութեան վրայ: Հասարա-
կական ներկայացուցչութիւնը ֆրանսէր որոշելու դէպքում ազմիրապետա-
ցիան կը գարձնէ ֆիկցիա...

ԳՆՆԵԳԵՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԵՏԵՆԵԼՈՍՈՍՈՒԹԻՒՆ

Պրով. Վ. Զոմբարտ, բանաստեղծական հասց, թարգմ. Ա. Աբեղունի, Թիֆլ.,
1906, գ. 40 է.

Վերջին ժամանակներս նկատելի կերպով աճել է մեզանում տնտեսական-սոցիալական հարցերին նուիրած գրքոյկների հրատարակութիւնը: «Բանուորական հարցը» նոյն թարգմանչի երկրորդ գործն է. առաջին մասին (Զոմբ. տնտեսական և սոց.-քաղ. հարցեր) տեղեկութիւն տուել էինք մեր ընթերցողներին անցեալ տարի: Նկատողութեանս վերնադրում առաջ բերած գրքի թարգմանութիւնը աւելի ընդարձակ աշխատութիւն է (մօտ 150 էրես) և կարող է համարուել շօշափած հարցի մասին հեղինակուոր գիտնականի խտացած ամփոփում, որ օգտակար կը լինի փոքր ի շատ է զարգացած հայ ընթերցողների համար, որոնց թիւը, դժբախտաբար մեզանում շատ չէ... Յամենայն չէպս մեր աղքատիկ տնտեսական-սոցիալական գրականութեան մէջ դա ցանկալի մուտք է: Գրքին կցած է «Օտարագգի բառերի բացատրութիւն»: Որպէս զի ընթերցողը գաղափար կազմի գրքի բովանդակութեան մասին առաջ բերենք նրա բովանդակութեան հիմնական հարցերը. բանուորական հարցի ծագումը և նրա լուծելու փորձերը. պրոֆեսսիօնալ-բանուորական մրցութիւններ, սպառողական կազմակերպութիւններ. աշխատանքի պաշտպանութիւնը օրէնքով. բանուորական ապահովագրութիւն, բնակարանային սեփօրմն և այլն:

II. Алибеговъ. Бансоветподельскіе кровавые дни предъ судомъ общества: Завершіиѣ¹⁾
„Публицистъ“ и его общественные сподвижники, Тифлисъ, 1906, н. 30 к.

Տեղական իշխանութեան և թուրք «ինտելիգենցիայի» և բէգութեան յանցաւոր գերը թուրք-հայկական կոտորածների գործում գտել են փաստական ուժեղ գնահատում պ. Ալիբեգով:

վի այդ գրուածքում. «Թերահաւասները» կարող են բուժուի ստանալ իրանց տատանումներից: Հետաքրքրական են ժանաւանդ կառավարութիւնից հովանաւորուած զանազան Ջաֆար բէկ Վեզիրոֆների, Ալիգեօղալ բէկ Աղիգեօղալօֆների, Հուսէյն աղա Ջէվանշիրների, Իրրահիմ բէկ Հուսէյնբէկօֆների, Հասան ալի բէկ Ասկերխանօֆների, Սադըլա բէկ Մելիք-Ասլանօֆների, Թեմիր բէկ Հուսէյն բէկօֆների, Սաս-Մամեդօֆների կենսագրական ուրուագծերը: Բանից դուրս է գալիս որ նախկին նահանգապետ Լուտցաուն իր նահանգում զաւառապետների պաշտօններ տալիս էր հէնց այն թուրք բէկերին, որոնք դատուել և պատժուել են իբրև հարագործներ... Գանձակի կոտորածից յետոյ էլ Թեմիր բէկ Հուսէյնբէկօֆ, Միքայիլ բէկ Խորաֆիլբէկօֆ, Ալի Եարբէկօֆ և այլն պատժուելու խոխարէն աւելի բարձր պաշտօններ են ստացել, իսկ հայ ծառայողներից մի քանիսը կամ արձակուել են պաշտօններից կամ նշանակուել այնպիսի զուտ թուրքաբնակ զաւառներում որ ստիպուած պէտք է հրաժարուէին...

Տակաշվիլու, Աւալեանիի ֆիզիօնոմիաներն էլ բաւական պարզւում են այդ գրքում բերուած մի քանի պաշտօնական զեկուցումներից...

Յաւալին այն է որ կարուկ հրաժարում հին քաղաքականութիւնից չի ցոյց տալիս Կովկասեան բերօկրատիան, և զանազան Հուսէյնբէկօֆներին ձեռնտու պաշտօններով դեռ խրախուսում է, դատաստանի ենթարկելու փոխարէն...

ԴԵՌԱՀԱՍՆԵՐՆ ԻՆՉ ԿԱՐԴԱՆ *

(Յ. Տէր-Միրաբեանի)

138. Գէորգ Պրարբ: Օստրոգորսկու ժողովածուից, թարգմ.
Տ. Կոստանեանցի. Թֆլս, 1894. գինը 5 կոպ.

Ազատ գոյներով թուղթիկ կենսագրութիւն է, որ և է մնա-
յուն տպաւորութիւն դժուար է սպասել: Չգիտես էլ թէ իսկա-
պէս որ հասակի մանկան սրտի հետ կարող էր այս գիրքը խօ-
սել:

139. Գէորգ Ռոլլէստոն, հեղ (?). թարգմ. Աղանեանցի.
(սպասուած):

Ամեն մի քայլափոխում պատահող արկածների ժողովա-
ծու է, գեղարուեստական քիչ արժէք ունի:

140. Դիթուիմի ժիւլ Լըմետրի. թարգմ. օր. Ն. Աղանեա-
նցի: Հրատ, «Լումայի» խմբագր., Թֆլիս, 1904. 17 փոքրդ. եր.
գինը 5 կոպ.

Մի պարսկական իշխան ողորմութիւն էր տալիս աղքատ-
ներին և նրանց օղնում տհաճութեամբ ու զղջանքով: Որմիկը
նրան երկրորդ անգամ կեանք է պարգևում աղքատի վիճակում:
Երբ որ մի բարի աղջիկ նրան տանում սիրով խնամում է, այն
ժամանակ նախկին իշխանը զգում է Որմիկի առածը, որ բա-
ւական չէ ողորմութիւն տալ, երբ սիրով չես կատարում
այդ: Տպաւորութեան գործում է:

141. Դաւիթ Մուպլէրֆիլդ Զ. Դիկկէնսի: Թ. Հ. Հ. Բ.
թարգմ. Պ. Պ. 1897. գինը 1 ռ.

Թէև առաջնակարգ գրութեան համառօտ փոխադրութիւն-
ներից մէկն է, այնուամենայնիւ գեղեցիկ տպաւորութիւն է գոր-
ծում: Այնքան հարուստ է բնագիրը, որ իր համառօտութիւնիցն
էլ առատ բաժին հանել կարող է:

142. Երենելի մանկույթի մատենադարան դպրոցական և
ընտանեկան: Պոլիս, 1887. պատկերազարդ, 192 եր. գին.

*) Տես «Մուրճ» № 2.

Նշանաւոր 11 մարդկանց մանկական հասակի թուղթիկ կենսագրութիւններ են: Նրանց կեանքի հասուն շրջանը մի քանի խօսքով յիշտակւում է ամեն մէկի կենսագրութեան վերջը: Գրուածքի տոնն էլ ընդունելի չէ. շատ աւելորդ դատողութիւններով խճողուած է: Այս գրքից շատ բան չի մնայ ընթերցողներին յիշողութեան մէջ:

143. Զոհակ Բխրատալի Աժղահաւի: Ամբողջ վէպ Շահ-նամէից, Ֆրգուսի: Թարգմ. Սամուէլ Գիւլպահանցի, Շուշի, 1894. մեծադ. 70 էր. գին?

Աժղահակը կործանում է Ջէշիգի թագաւորութիւնը, նրան հաշմանդամ շինելով, հալածում կորուստի է մատնում: Ապա կռուի մէջ բռնւում է Ֆրիդունից, կապւում ու բանտարկւում է Դիմաւէնտի կիրճում:

Դևի (օձ) կամ խաւարի անվերջ կռուի նկարագրութիւն-ներից մէկն է: Ծանր լեզուով թարգմանուած, շատ տեղեր մնացել են մութը, առանց բացատրութեանց:

144. Իշմիլաժին: Արտատպ. «Դպրոցից»: Ժողովրդական գրադարան: 1886. 22 միջակ էր., գինը 5 կ.

Չոր ու ցամաք պատմական տեղեկութիւններ են. սիրտ չեն տաքացնիլ:

145. Թգուկ Ա. Դոդէի: Թարգմ. Հ. Տէր Միքայէլեանցի. 1881. Թֆլիս.

Թգուկը մի անբաղդ ու մանկ ընտանիքի. գուռակ է, որ հմայիչ կերպով նկարագրում է իրանց թշուառ կեանքը:

146. Թովմաս Բոցարիս. ճշգրիտ անցք. թարգմ. (?) Մոսկուա. 1891. 31 փքրդ. էր. գին.

500 տարի առաջ Թ. Բացորիսը բորբոքուած իր և ուրիշ-ների կրած սարսափելի գաղանթիւններից տաճիկներին կողմից՝ ժողովուրդը ոտքի է հանում, ազատւում է հայրենի կղզին: Յետոյ մի քանի վատ մրցակիցներ երևան են գալիս, չար նախանձից զրգուած՝ Թովմասին քրոջ հետ թունաւորում են և կղզին դարձեալ ընկնում է տաճիկների ձեռքը: Տպաւորիչ է:

147. Իշխանն ու աղբատը, պատմ. վէպ Մ. Տուէնի: Թարգմ. Գ. Շահրուզադեանի. 1893. 300 էր. գինը 1 ո.

Մի հումարիստական գրուածք է, որ վեր է հանում անգլիական կեանքի ու կառավարութեան սոսկալի ու ծաղրալի կողմերը: Այն ինչ որ նրանց համար հին բան է, տարաբաղդաբար մեր կեանքում դեռ գոյութիւն ունի, մեր իրականութիւնից կարծես վեր առած կենդանի պատկերներ են:

Արժէ կարդալ:

148. Խիղճը կորառ Շէշգրինի: Թարգմ. Մ. Ղազարեանցի:

Թ. Հ. Հ. Բ. 1892. Այլ 2 վեպիկներ («Իդէալիստ ծածան» և «Իմաստուն ծանծաղուկը») հետ 62 հր. գին. 15 կոպ.

Թղթի վրայ գրուած խիղճը ընկնում է զանազան ախտ-
երով վարակուած սրտի աէր մարդկանց ձեռքը և նրանց վրայ
տեսակ տեսակ աղղեցութիւն է գործում: Վերջը այդ խիղճը մի
անմեղ սրտի մէջ է ընկնում, որտեղից ապագայի համար մեծ
յոյս է տալիս:

Արժէ կարգալ, շատ արժէ:

149. Կովկասի գերին Լ. Տոլստոյի: Թարգմ. Պ. Պ. Թ. Հ.
Հ. Բ. 1894 66 միջ. հր. գինը 20 կոպ.

Երկու ուսու սպայ լեռնցի թուրքերի ձեռքը գերի են ըն-
կնում, որոնք նրանց ստրեքը ցերեկը կոճղ են դնում, գիշեր-
ները հանում: Նրանցից մէկը խաղալիքներ շինելով գրաւում է
թուրքի մատաղահաս աղջկանը: Մի անգամ պատը ծակում
ազատուում են, բայց դարձեալ բռնուում: Վերջը մէկը փախչում
է թուրքի աղջկայ օգնութեամբ, իսկ միւսը փրկանքով է ազա-
տուում:

Տպաւորիչ է:

150. Հայ դիւցազնունի մը: Հրատ. Մ. Փորթուգալեացի.
1885. 30 փքրգ. հր.

Մի անգլիացի ճամբորդ շոգենաւի մէջ մի հայ ուսեալ
երիտասարդի հետ վիճաբանութեան բռնուելով՝ իբրեւ ապացոյց
հայութեան ապագայ յուսալի կեանքի պատմում է մի հայ գեղ-
ղջիկուհու խանին կնութեան չգնալու անյողգող դրոշումը: Այս
աղջիկը ամեն տանջանք յանձն է առնում ու վերջը բանտի
բարձր պատուհանից վայր ընկնելով կիսամեռ է լինում:

Թէև գեղարուեստական գրուածք չէ, բայց իբրեւ հայկա-
կան կեանքից վեր առած իրողութիւն՝ արժէ կարդալ:

151. Հայոց մնծ վարդապետ սուրբ Մեսրոպը. կազմեց
Մելեան: Պատկերով: Թֆլս. 1883. գինը 25 կոպ.

Կարելի է յանձնարարել, միայն թէ ի նկատի պէտք է
ունենալ, որ գրաբար աղբիւրներից քաղուած շատ բաներն ու
դարձուածքները ծանրացնում են ընթերցումը:

152. Հայրենագուրկ Ի. Սպիրիի: Թարգմ. Գերմ. Ի. Յա-
րութիւնեանցի. Թֆլս. 1896. 196 փքրգ. հր. գինը 50 կոպ.

Բիկոն Բաալիայում զրկւում է մօրից, Շուիցերիայում
հօրից: Ապա դաժան աղգականուհու ձեռքից փախչելով հայ-
րենիք, այնտեղ ջութակ ածելով իր գլուխը պահում է: Ապա
իրան սիրելի Մանիկ աղջկանն էլ բերում տեղաւորում է մի
հարուստ ընտանիքի մէջ իբրեւ հիւանդապա: Սիրվին երեխային:
Երեքն էլ ջերմ սիրով կապուում են: Վերջապէս տանտիկինը

իմանալով Րիկոյի ով լինելը յայտնում է, որ ուղի կալուածքի կէսը նրան է պատկանում: Մանիկն ու Րիկոն էլ իրար հետ ամուսնանում են:

Տպաւորութիւնը գեղեցիկ է:

153. Հայրենասէր տիկին, տիկ. Լ. Դանիէրի. Թփլս. 1897. 24 փոքրդ, եր. գին...

Ալզասցի մի պատուական ընտանիքի պատմութիւն է: Ֆրանսա-պրուսական պատերազմին զոհուած է այրի կնոջ երկու սպայ որդիները, երրորդն էլ զոհուած է կամաւոր գնալով մօր ցանկութեամբ: Նրանց քոյրն էլ հարկադրուած է լինում մօր ցանկութեամբ մերժել գերմանացի նշանածի ձեռքը, ապա մեռնում է: Մայրը երբեք չէն դատարկերտը աւերակ թողած գալթում է Ֆրանսիա պրուսահպատակ չը լինելու համար:

Տպաւորիւ է:

154. Հարսնացու(սերբիական կեանքից), թարգմ. Յովհ. Արարաշեանցի, Ալքսնդրպլ, 1893, № 1, հրատ. «Այգ»-ի: 83 միջակ եր. գինը 15 կոպ.

Նկարագրուած է Սերբիայի ծանր լուծը, տանջանքները և ապատագրական ձգտումները: Իւօ «հարամբաշին», անձնուէր Լիպայի քաջ նշանածը, իր սէրը զոհում է թշուառ հայրենիքի ազատութեանը: Թէև հայրենիքը վերջն ազատուած է, սակայն ինքն էլ զոհ է գնում և չի կարողանում միանալ Լիպայի հետ, որ իրան մեծ վտանգի ենթարկելով նշանածին մի անգամ ազատած էր եղել:

Արժէ կարգալ:

155. Հաւատարմութիւնը ասեն բանի յաղթում է: Ֆր. Գոֆմանի. թարգմ. Յարութիւն Առաքելեանի. Թփլս. 1877. 141 միջակ եր. գինը.

Հուդեհնօտների ժամանակից մի էպիզոդ է: Բողոքական Մոնֆէր գուքսին և սրա որդուն մեծ անձնութիւնութեամբ ազատում է կորուստից նրանց ծերունի, հաւատարիմ ծառայ Բրեքետը:

Շատ շինծու բան է:

156. Մոլլա-Նասր-էդդին: Ժողովրդական առակներ: Հաւաք. Ե. Լալայեանց: Թփլս. 1903. 246 միջ. եր.

Ընտրովի հաւաքածու է, որի միայն կէսը, պ. Լ. վերագրում է Մոլլային, իսկ մնացածը հայկական առակներ է համարում:

Զուարճալի են՝ իբրև ժամանց:

157. Յովհաննա տ' Արգ կամ՝ Օրլէանի օրիորդի պատ-

մութիւնը: Հ. 24. Վ. Տէրտերեանցի. Բ. ապ. Վիեննա 1893. 97 միջ. եր. գինը 50 կոպ.

Այս գիւցազնուհու անձնաւորութեան ու տանջանքների պատմութիւնը հետաքրքրութեամբ կը կարդացուի: Տես ներքեւ «Օրէշանի կոյսը»:

158. Յունաստանի ուսուցիչ Սոկրատէսը, հեղ (?), Թարգմ. Տ. Կոստանեանցի. Թֆլս. 1898. 80 միջ. եր. գինը 20 կոպէկ.

Այս իմաստունի բարոյական-կենսական սկզբունքները պարզ կերպով բացատրուած են:

Արժէ կարդալ:

159. Նելլոն ու Պատրաշը Ուիդաի, Թարգմ. ռուս. Թֆլս. 1897. փոքրդ. 64 եր. գինը 10 կոպ.

Մի կաթնավաճառ (նաև նկարիչ) մանկան ու նրա շան սրտառուչ պատմութիւնն է: Խեղճ ու հալածուած Նելլոն միայն այն ժամանակ է գնահատուում, իբրև ազնիւ պատանի ու տաղանդաւոր նկարիչ: Երբ որ իր շան հետ Ռուբէնի պատկերի առջև եկեղեցում ձմրանը անշնչացած է լինում:

Շատ սրտառուչ է:

160. Ներսէս Մեծ: Ժողովրդական գրադարան: Թֆլս. 1885. 13 միջ. եր. գին. 5 կոպ.

Այս կենսագրութիւնը քաղուած է գլխաւորապէս Հ. Ղ. Յովհաննիսեանի «Մեծն Ներսէս» աշխատութիւնից:

Գէշ է:

161. Ոսկի բզէզ, Էդգար Պօ'ի: Ժողովրդական վէպ. Թարգմ. Գր. Շահբուղդեանց. Թֆլս. 1887. 57 միջ. եր. գինը 20 կոպ.

Գրաւիչ կերպով պատմում է, թէ ինչպէս լըԳրանը սրամըտութեամբ գտել է աւազակների թագցրած գանձերը մի ծառի տակ:

Մեծ արժէք չունի:

162. Որը Աննան Կլ. Լուկաշևիչի: Թարգմ. ռուս. Թֆլս. 1904. փքրդ. 56 եր. գին 12 կոպ.

Գրւից քաղաք եկած 16 տարեկան որբ աղջկայ կեանքից է:

Սկզբները անխիղճ տանտիկիւններից տանջւում, հիւանդանում է, անտէր մնում: Ապա մի բարի տանտիկնոջ ձեռք է ընկնում, նրանից ու նրա երկու թոռնիկներից սիրւում:

Դժուար թէ շատ հետաքրքրութիւն չարժէ դեռահասների մէջ:

163. Որբերի արտասուքը: Հեղ (?), թարգմ. Յովհ. Արարաջեանցի: Ալեքսանդրապոլ. 1892. 16 փքրդ. եր. գին 2 կոպ.

Անխիդճ «մուծիկ» Դէնիսը հրդեհում է զբայու խրճիթը: Տէրն ու խրճիթը այրւում են, կնոջն ու որբուկներին անտուն անտէր թողնելով: Դ. տիրանում է այդ գետինն, գեղեցիկ խրճիթ շինում, բայց շուտով ինքն էլ իրար ետեից զրկուելով իր սիրելիներից՝ անբաղդանում է, զղջում է, մեղքը զիւղացիներին խոստովանւում ու աքսոր է գնում՝ նախապէս իր բոլոր ունեցածները այն անտէր որբերին թողնելով:

Արժէ կարգալ:

164. Չալարիներ Լ. Մանուէլեանցի. պատկերներ վերջին ուսու-թրքական պատերազմի ժամանակից:

Գիւղական կեանքից վեր առած այս պատկերները հիմա աւելի ժամանակակից են: Այն ժամանակուայ թիւրիմացութեամբ սուշացած սարսափելի իրարանցումը այսօր իրօք տեսանք:

165. Պայվայ մանուկը կամ կապկացած երեկայ Ս. Վ. Նազարեանցի: Թֆլս. 1896. 32 միջ. եր. գին 15 կոպ.

Հինգ տարեկան մանուկը ընկնելով կապիկներին մէջ՝ վայրենանում է, կապկանման դառնում անճանաչելի լինելու չափ: Վերջը երբ բռնւում է ու քաղաք տարւում խաղցնելու համար, մի թագուհի գնելով նրան պալատում պահում է: Այնտեղ մարդկային ընկերութեան մէջ հետզհետեւ մարդկային յատկութիւնները նրանում վարզանալով վերջապէս նա ճանաչելի է դառնում: Վերջը իր արժանաւորութիւնների շնորհիւ Պայվան արժանանում է մինչև անդամ թագուհու աղջկայ ձեռքին ու դահին:

Շատ կը հետաքրքրէ մանուկներին:

166. Պատմութիւն Ռուսէստնի Ռոլիզոէ: Հայր Մ. Վ. Բժիշկեանի, Վնտկ. 1876. 5 տպգ. 360 փքրդ. եր. գին. 1 ո.

Պատկերազարդ չէ, և թէև 5 տպագրութիւն է տեսել, ընտիր Ռոբիզոնապ լինելուց շատ հետո: Է: Փոխանակ Ռոբինզոնի կուտուրական ճիգերը, հնարագիտութեանց ճանապարհները հրահանգիչ կերպով նկարագրելու, համարեա գրքի ամեն մի էջում նորից ու նորից վերադառնում է կրօնական զեղուն զգացմունքների արտայայման, որ հակառակ հետեանքի կարող է հասցնել: Քարոզում է այն միտքը, որ փորձանքները զալիս են մեր գլխին մեր մեղքերի համար և այն ստուռածային դիտաւորութեամբ, որ հետեանքը որ և է բարիք լինի:

167. Բոբինզոն Կրուզոի Գամապարհորդութիւնը և զանազան արկածները: Դանիէլ Դէֆօէի, թարգմ. Ս. Թառա-

հանցի: Պատկերագարդ, Թֆլս. 1904, մեծնդր. 286 եր. գինը 1 ո. 25 կոպ.

Մի այսպիսի ընդարձակ և պատկերագարդ Ռորինզոնի չափազանց մեծ պահանջ կար մեր մանկական գրականութեան մէջ: Այս պահանջը զգալի չափով լցուցանում է այս գիրքը: Այս փոխադրութեան մէջ էլ Ռ-ի ձեռքը շատ գործիքներ և այլ կենսական պիտոյքներ են ընկնում ընկզմութեամբ նաւից: Յանկաւի էր որ այդ միջոցները մինիմումի հասցրած լինէին: Յանկաւի է, որովհետեւ աւելի հետաքրքրական է այն Ռորինզոնը, որ աւելի քիչ կուլտուրական պաշար է բերած լինում հետը: Այսպիսի վիճակի մէջ զրուած Ռ-ի ինքնապաշտպանութեան ճիգերը աւելի շահեկան կը լինէին, աւելի հարցասիրութիւն կ'առաջացնէին դեռահաս ընթերցողների մէջ: Այս գրքում անշանտեղէ տրուած ընկերական նոր կազմակերպող կեանքին անմարդաբնակ կղզու վրայ: Շատ հրահանգիչ կը լինէր Ուրբաթին ու նրանից յետոյ Ռորինզոնի շնորհիւ ազատուած վայրենի ու քաղաքակիրթ անձերից հետզհետէ կազմակերպուող ընկերական կեանք տեսնել այդ կղզում: Բացի այս՝ չգիտեմ արդէն կան այնպիսի Ռորինզոնագներ, որ կ'ինն էլ մասնակցութիւն ունեցած լինէր նորմէկանց կազմակերպուող այս ընկերական կեանքում: Մի այսպիսի թէև միևնառուր, բայց տիպիկ պատկերի շնորհիւ միայն մատաղահաս ընթերցողին աւելի կը պարզուէր կուլտուրական կեանքի գարգացման վերին աստիճանի հետաքրքրաշարժ շաւիղը:

Յամենայն դէպս՝ պ. Թ. այս թարգմանած. Ռորինզոնը արժանի է ամեն մի հայ մանկան՝ ընթերցանութեան սիրելի նիւթ դառնալու:

168. Ռորինզոնի պատմութիւնը: Թարգմ. Գ. ք. Ազանեանցի: Թ. Հ. Հ. Ը. 1881, գինը 60 կոպ.

Այս Ռորինզոնագում Ռորինզոնի ձեռքը սկզբները ոչ մի գործիք չէ տրուած, բայց հետը նա իհարկէ բերած ունէր եւրոպական կեանքից ու արհեստներից յիշողութիւններ: Յետոյ Ուրբաթին էլ շատ բաներ է սովորեցնում նրան, իսկ վերջը Ռ. շատ գործիքներ է գտնում անգլիական նաւում: Նախընթաց Ռորինզոնագի սուլիթով արածս գիտողութիւնն ի նկատի ունենալով՝ այս դասաւորութիւնը աւելի նպատակայարմար կը լինէր:

Արժէ այս փոխադրութիւնն էլ կարգաւ տալ:

169. Միստուշ, ամբողջ վէպ Շահնամէից Ֆրդուսի: Թարգմ. բնագիր պարս. Սամուէլ Գիւլզադեանցի: Շուշի 1894. 143 մեծդ. եր. գինը...

Շահնամէի հերոսներից Սիաւուշի ճակատագիրը ամենածանրն է: Իր հօրից, Իրանի թագաւորից, անարդարութեամբ հալածած ապաւինում է նա Թուրանի թագաւորին, որ պատուով ընդունելով իր անհաշտ թշնամու որդուն, իր աղջկանը այս տարագիր թագաժառանգին կնութեան է տալիս, իսկ վերջը չարամիտ մարդկանց անսպում հաւատարիմ և անձնուէր երիտասարդին յօշոտել է տալիս:

Ափսոս որ ահագին քանակութեամբ արեւելեան իմաստաւից խօսքեր, դարձուածքներ անհասկանալի կը մնան: Սիաւուշը թէև Շահնամէի այլ դիւցազներգութեանց հետ այս հատուածի մէջ առայ, բայց նաև բովանդակութեան տեսակէտով աւելի յանձնարարելի է 16 տարեկաններին ու աւելի հասունացածներին:

170. Վիլհէլմ Տէլլ Շիլլերի, դրամա 5 արարուածով: Թարգմ. Գ. Բարխուդարեանցի: 1873. 205 միջ. եր.

Այս պատմական դրամայից ստացուած տպաւորութիւնները անշինջ կը մնան դեռահաս սերունդի սրտում: Կարգալ տալ 256-257 համարներից յետոյ:

171. Սիրտ է. Դէ. Ամիչիսի: Թարգմ: Փ. Վարդանեանցի: Թֆլս. 1889. գինը 1 ռ.

Շատ հիանալի և ազդեցիկ պատկերներ են աշակերտական կեանքից վեր առած:

172. Յրինի Օստրօգորսկու: Սբգ. 1888. 61 փքրգ. եր. գինը...

Սուլթան Սուլէյման Բ. գերմանացոց հետ 1555 թւին ունեցած պատերազմի էպիզոդներից մէկն է: Սիգիզմի բերդապահ Յրինի, նրա կնոջ, դստեր, փեսի և բոլոր քաղաքացիների անձնուէր ու քաջարի կեանքն է նկարագրում: Այս հերոսները մի ամբողջ ամիս դիմադրելով սուլթանի 2 հազարնոց զօրքին՝ նրան յուսահատեցնում են և ցասոյթից անշնչանում: Գեղեցիկ է նաև Բիլակին սպայի համարձակ պառասխանը սուլթանին:

173. Փաշայն հովիւ Լաբուլէի: Արեւելեան զրոյց: Թարգմ. Դէ. Գրիգորեանցի. Թֆլս. 1896. 40 միջ. եր. գինը 10 կոպ.

Մի փաշա անգլիացիների հետ ընհարում ունենալով հարկադրում է զրկուել արդիւնաւոր պաշտօնից և աքսորում է: Նա իր գեղանի դուստրը առնելով աքսոր է գնում: Այս աքսորուած փաշայի որդին սիրահարւում այդ աղջկան, որ արածացնում էր իր հովիւ դարձած հօր ոչխարները: Բայց փաշայի որդուն մերժում է հովիւ փաշան առարկելով որ արհեստ չգիտեցող մարդուն աղջիկ չի տալ: Երիտասարդը այսպիսով արհեստ սովոր-

ընկուց յետոյ միայն արժանանում է իր սիրածի ձեռքին: Հով-
իւ-փաշային սուլթանը ներում է, բայց նա մերժում է նախկին
դիրքը բռնել, պատասխանելով որ իր կեանքը վտանգի ենթա-
րկել այլ ևս չէր ցանկալ: Սուլթանը գովելով նրան՝ միջոց է
տալիս պարտիզականութեամբ պարսպելու:

Կենդանի պատկեր է:

174. Փոքրիկ լրտես Ա. Դուրէի: Պտբ. 1890. գինը 2կ.

Փոքրիկ լրտեսի հայրենասիրական անձնութիւնը շատ
սրտառուչ է: Միւս հրկու անձերն էլ ազգու կերպով նկա-
րուած են:

175. Բինայի զիւտը, զրոյց: Թարգմ. Օր. Մար. Ակի-
միանի: Մոսկւա. 1889. 48 եր. գին...

Ամերիկայում հնդիկները քինան գաղտնի էին պահում,
որպէս զի իրանց խիստ տոնիկ եապոնացիք չկարողանալով
տենդից բժշկուիլ, կոտորուէին: Այս գաղտնիքը բանալը մահ-
ուան պատժով արգելուած էր: Զիւման հնդիկ սպասուհին ծա-
նը հիւանդ փոխարքաուհուն սիրելով նրան գաղտնիքը հաղորդեց
մահից ազատելու համար, բայց եապոնացիները նրան մահուան
դատապարտեցին, կարծելով թէ տուածը թոյն է եղել: Վերջը
ամեն բան պարզոււմ է:

Մի սրտաշարժ զրոյց է:

176. Օմուլ Կարմէն Սիլվայի: Թարգմ. Գր. Շահրուգա-
դեանցի: Թֆլս. 1891. 32 միջ. եր. գինը 8 կոպ.

Թագաւորի որդին անհետանում է և հանդիպում մի ճգնա-
որի, որի խրատները լսելով նրա կեանքը յեղաշրջոււմ է և
շատ բարեգործութիւններ է անում: Նա մինչև անգամ բժշկում
է իր հիւանդ խորթ եղբորը, որ նրա փոխարէն թագաւորական
գահը պէտք է գրաւէր: Շատ տառապելուց վերջը յաջողում է
փախստական թագաժառանգին իր սիրած սրբ աղջկան առնել
և գահին արժանանալ:

Տպաւորութիւնները շատ էլ խոր չեն:

177. Օրլէանի Կոյսը, Ըստ Շիլլէրի Վիկ. Օստրոգորսկու:
Թարգմ. Յ. Խ. Թֆլս. 1898. 98. միջ. եր. գինը...

Այս փոխադրութիւնը № 157 ում նշանակուածից բաւա-
կանին տարբերոււմ է բովանդակութեամբ: Այնտեղ պատմոււմ
է, որ ժաննան անգլիացիների ձեռքով խարոյկի վրայ այրոււմ
է, իսկ այս գրքում որ նա վիրաւոր ընկնում է պատերազմի
դաշտում և մեռնում թագաւորի ձեռքերի վրայ: Առանձնապէս
շեշտոււմ է ժ-ի վհատութեան պատճառը՝ թշնամու զօրավար
Լիօնէլին սիրահարուիլը և այս պատճառով նրա կեանքին խնա-
յելը: Ապա նկարագրոււմ ժ-ի լքուած թշուառ դրութիւնը, ան-

դառում տնաշտպան թափառելիս անգլիացիների ձեռքը գերել ընկնելը, բերդում շղթաները փշրելու և վերջին ճակատամարտին մասնակցելը:

Արժէ կարգալ:

14—16 տարեկանների նամար:

178. Արարամ լինկոլն Մունթի: Թարգմ. Օր. Մաթիլդա Տէր Միքայէլեանցի: Թֆլս. 1885

Բովանդակութիւնը թէև գէշ է, սակայն թարգմանութիւնը մեծ թերութիւններ ունի:

179. Ազատութեան ստաին: Ջոն Ստիւարտ Միլլի: Ռուս. թարգմ. Ա. Կ. Մ. Գ. Ը. 1898. 275 էր. գինը...

Քիչ թէ շատ զարգացածներին մատչելի պարզ աճով գրուածք է մաքի, խզի, գործունէութեան... ազատութեան վերաբերեալ:

Արժէ և աւելի լաւ է 16 տարեկան հասակին մօտեցածներին աւլ:

180. Աստծո՞ւն թէ մամոնային Լ. Տոլստոյի: Թարգմ. Մամբրէ վարդապետի: Վլադ. 1913, փքրդ. 22 էր.

Հանրամատչելի և համոզիչ կերպով խօսում է արբեցողութեան դէմ:

Արժէ կարգալ մանաւանդ այն պատանիներին, որոնք այդ ախտի ժառանգական կամ սասցական միտում ունեն:

181. Անմէղ արքայազն Ալ-Քամըլ կամ սիրոյ ուխտաւոր, արեւելեան զրոյց: Վաշինգտոն Իրվինգի: Թարգմ. Յակոբ Պօջմիրի: Բագու 1894. 61 միջ. էր. գինը 20 կոպ.

Արքայազնը (արար), արքայադուստրը (քրիստոնեայ)՝ երկուսն էլ իրանց ծնողների ձեռքով շրջապատող աշխարհից մեկուսացրած են, որպէսզի սիրոյ վտանգին չենթարկուեն: Բայց երբ որ նրանք հասնում են արրունքին, այդ զգացմունքը սկսում են կարգալ ամենուրեք բնութեան մէջ: Պօսուն թուշունները և կախարդութիւնը վերջը միացնում է նրանց՝ հակառակ իրանց ծնողների ձեռք առած բոլոր պահպանողական խիստ միջոցներին:

Չքնաղ կեանքի նկարագիր է:

182. Աստուած չնանաչող Ս. Քամալեանցի: Թֆլս. 1895. փքրդ. 32 էր. գինը 10 կոպ.

Մի խառնուրդ (Մուշ հասանգից) արիասիրտ հայ գեղջուկի քաջագործութեան պատմութիւնն է բրդերի և թուրքերի զաղանութեանց դէմ մաքառման դեղեցիկ օրինակ:

Արժէ կարգալ:

183. Ընդմիջում եւ Մ'անուէլ, վէպ Դ. Ալահանցի: Կրկր.

տպ. լրացրած: Թֆլս 1888. գինը 1 ր. 60 և էժանագին 40 կոպ.

Պատանեկական կեանքից վեր առած այս գրուելի պատ-
կերները արժէ կարգաւ:

184. Աղքատ մարդիկ Վեսելիտսկայի:

Բազմազաւակ ձկնորսի տղքատ կեանքն է նդարագրում:
Այս խեղճը սիրուն գլխարտութեամբ ներս է առնում դրացու
երկու որբուկներին, որոնց մայրը մեռել էր միայնութեան մէջ՝
նախապէս իր գաւակներին քուն զնելով:

Տպաւորութիւնը խորն է:

185. Ամենայալ բանը աշխարհում Գրումմոնդի. Հայեր.
փոխգր. Կ. սարկ. Տէր-Մկրտչեանց: Թֆլս. 1893. գինը 20 կ.

Քարոզի ձեռով բացատրում է, որ սէրն է աշխարհում
ամենայալ բանը:

Ազգու է:

286. Այց Թիւրքեսայ. Հայաստանին Լ. Սարգսեանցի:
Թֆլս 1890., գինը 60 կոպ.

Հետաքրքրութեամբ կը կարդացուի այս ճամբորդական նկա-
րագրութիւնը:

187. Աշակերտի յիշատեւորը Ի. Յարութիւնեանցի, Թֆլս.
1887. 57 միջ. եր., գինը 30 կոպ.

Ներսիսեան դպրոցի ճամբորդ աշակերտների խմբից մէ-
կի լեւրանով հաղորդում է Սանահնից, Վարդաբլուրից, Լոռիից,
Ձալալօղլիից, Արզուից և Օձունից ստացած տպաւորութիւն-
ներ:

188. Խան-Սիրան, աւանդական մի պատկեր Թահմազ-
Շահի Վասպուրականի արշաւանքից: Սէյլան, Թֆլս. 1892. 84
փբրդ. եր. գինը 20 կոպ.

16-դ դարի պատմական միջադէպ է Գարեգին անուն թա-
գաւորագունը սիրահարում է Նազենիկ զեղջկունուն, որին
թուրք իշխանը ուղում է բռնի հարէմ տանել: Բայց պարսից
արշաւանքն ամեն բան տակն ու վրայ է անում, Նազենիկն էլ
յուսահատութիւնից ծոփն է նետում: Գարեգինը նրա միայն
գիտկն է գտնում: Պարսիկները օգնում են նրան և առաջար-
կում որ իրանց հաւատն ընդունէ: Սաստիկ վշտացած ու զայ-
րացած երիտասարդը համաձայնում է, Պարսկաստանում մին-
չև վեղիրութեան աստիճանին է հասնում, վերջը թունաւորում
է շատ բարձրաստիճան մարդկանց ու դազանարարոյ Թահմազ-
խանին:

Հետաքրքրութիւն կարող է շարժել, բայց իբրեւ գրուածք
քիչ արժէք ունի:

189. Բանաստեղծ իղևալիստ Շիլլէր, դր. Ս. Թառայեանցի, Սպզ. 1903. պատկերադարդ, մեծդր. 440 էր. փառակազմ 3 ր.

Շատ արժէ կարդալ այս մեծ բանաստեղծի կենսագրութիւնը, որի ազդեցութիւնը դեռահաս սերնդի վրայ զօրաւոր կը լինի:

Պէտք է տալ աւելի զարգացածներին կամ 16 տարեկան հասակին արդէն մօտեցածներին:

190. Բոյսերի մեծարանքը Ալ. Քիշմիշեանցի: Թֆլս. 1891 36միջ. էր. գինը 15 կոպ.

Հետաքրքրական տեղեկութիւններ են հին ու նոր ազգերի կեանքից բոյսերի մեծարանքի, սրանց շատերի անունների խորհրդաւոր ծագման մասին: Ափսոս որ համապատասխան լատիներէն անունները դրուած չեն:

191. Բենիամին Փրանկլին Ֆէրդին, Շմիդտի: գերմ. Թարգմ. Փել. Վարդանեանի: 1885. Թֆլս., երկր. տպ.

Մեծ մարդու այս կենսագրութիւնը շատ խրախուսական բնաւորութիւն ունի:

Բաւականին թեթև լեզուով է Թարգմանուած:

192. Բուդհա եւ իր վարդապետութիւնը: Կազմեց Սյր. Մալխասեանց: Թ. Հ. Հ. Ը. 1897. գինը 20 կոպ.

Այս վարդապետութեան էական իդէան կայանում է կենդանական զգացողութեան ճնշման մէջ: Բուդդհայի վարդապետութեանը վերացական իդէալական էր՝ հակառակ Կոնֆուցիոսի վարդապետութեան: Տես № 218 համեմատութեան համար:

Զարգացածների համար համեմատութեան ու խորհրդակցութեան գեղեցիկ նիւթեր են: Տես «Կոնֆուցիոս» ներքեւ:

193. Բնաւորութիւն Սմայլսի: Թարգմ. Փ. Վարդանեանի. Թֆլս. 1888. գինը 1 ո.

Երբ որ պատանին սկսում է զբաղուիլ վերացական գաղափարներով, արժէ տալ նրան Սմայլսի այս և միւս գրուածքները՝ իբրեւ մի տեսակ գործնական ներածութիւն փիլիսոփայական գաղափարների:

194. Գիւղական փաստարան էլիզա. Օրժէշկօի: Թարգմ. Յովհ. Մեղնիկեանի, 1896. գինը 20 կոպ.

Հարստահարիչի ու հարստահարուածի գիւղական կենդանի պատկերներ են:

195. Գլորգ Վաշինգտօն Շմիդի: Թարգմ. Փ. Վարդանեանի, Թֆլս, 1885, գինը 60.

Գեղեցիկ կենսագրութիւն է: Ափսոս որ գրաբար բառերը ծանրացնում են ընթերցումը:

196. Դևանը նրա ետևից Հ. Սինկիչի: Թարգմ. Տ. Վարդանեանցի: Ախալցխա, 1896. 67 միջ. եր. գինը 20 կոպ.

Հիանալի նկարագրութիւն է Անթէայի ձգտումների, ներան ու Քրիստոսին շրջապատող կեանքի և վերջինիս խաչելութեան:

197 Դուլիվերի ճանապարհորդութիւնը Սֆիվթի: Թարգմ. Ղ. Աղայեանցի. Թ. Հ. Հ. Ը. 1897. գինը 50 կոպ.

Այս գիրքը հասկացողների համար խկապէս մի պատմական պարսաւագրութիւն (պամֆլէտ) է անգլիական կեանքից, որ շատ աննշան կապ կարող է ունենալ մեր նաև հասակաւոր սովորական ընթերցողի աշխարհայեցողութեան ու կեանքի հետ: Այս գրքի հայերէն թարգմանութիւնը նպատակին քիչ թէ շատ հասցնելու համար անհրաժեշտ էր մի ներածութիւն: Բերլինի յայտնի քննադատ Լէօ Բէրգ տաւմ է, որ նա և իր մանուկ հասակակիցները «համաշխարհային գրականութեան այս դաւանազոյն գիրքը իբրև հէքիաթ էին վայելում:»

Մեր դեռահաս ինչպէս նաև հասակաւոր ընթերցողները հէնց այսպէս էլ կը վերաբերուեն այս գրութեան:

198. Դուստու Վազա, պատմ. վէպ պատանիների համար Ներեցի: Թարգմ. ուսու. Ս. Վահագեանցի: Ալքանդրպլ. 1887. 97 եր. գինը 30 կոպ.

Այս գրութեան թէև գեղարուեստական տեսակէտով անմիջապէս արժէք չունի, սակայն Շվեդիայի ազատագրական պատերազմը 16. դարի սկզբում ընդգէմ դանիացի բռնապետ Քրիստիան Բ. մինչև վերջը հետաքրքրութեամբ կարդացւում է: Աւելի գրաւում են Դուստու Վազա և Բաւ հերոսները: Արտաւարտութեան սկզբները ժողովուրդը թէև վերին աստիճանի վախկոտ է եղել, սակայն վերջը, երբ զանակը ոսկրին է հասնում, համարեա ամբողջովին շրջապատել է ապագայ շվեդական թագաւոր Գ. Վազային: Առանց դաւաճանութեան գէպքերի գլուխ չէ եկել այդ ազատութիւնը:

Արժէ կարդալ:

199. Դիօգինէս յոյն փիլիսոփայ: Թարգմ. Սեդ. Մնջոյեանի: Ալքանդրպլ. 1900. փքրդ 119 եր. գինը...

Շատ ափսոս, որ գործնական փիլիսոփայութեան այդ կարևոր գիրքը անվարժ ձևով է թարգմանուած: Այնքան շատ են օտար ոճերն ու դարձուածները, որ բազմաթիւ տառասխալների հետ նրանք չափազանց նսեմացնում են այս ընտիր գրութեան արժէքը: Տպաւորութիւններն այնուամենայնիւ ազդու են:

200. Երկու թոշուն վ. Փափագեանի: Թֆլս. 1905. 13 միջ. եր. գինը 3 կոպ. Հրատ. Թ. Հ. Ը.

Վանդակում փակուած երկու դեղձանիկներէց էփը լսելով ազատասէր ճնճողուկի խօսքերին՝ մի օր, երբ վանդակի դռնակը բաց է մնացած լինում, փախչում է, իսկ արուն երկիւղ կրելով արտաքին աշխարհի վտանգներէց՝ մնում է մէջը և արժանանում մինչև անգամ տիրոջ արհամարհանքին:

Այս զրոյցը արժէ կարգալ:

201. Երկու բարեկամ՝ Օ. Շուպիայի: 1878. գին 25 կոպ.

Վիպախաուն ճամբորդական նկարագրութիւն է: Քիչ արժէք ունի:

202. Երկու երեկոյ Կոստ. Մուրլիկայի: № 184 հետ: Քրիստոսի խաչի խորհուրդն է բացատրում և հրահանգում է, որ գիտնական լինելը բաւական չէ, այլ որ օգուտ պէտք է տալ ուրիշներին:

203. Զանգակի երգի Շիլլէրի: Թարգմ. Գ. Բարխուդարեանցի: 1884. գինը 20 կոպ.

Ընտիր է:

204. Զգացմունքների աշխարհից Ի. Յարութիւնեանցի: Թֆլս. 1898. գինը 30 կոպ.

«Վէրբ Հայաստանի»ց ստացած խոր տպաւորութեանց ջերմ արտայայտութիւնն է: Արժէ կարգալ:

205. Զուարճալի պատմութիւններ Մարկ Տուէնի: Թֆլս. 1891. 104 միջ. եր. գինը. 15 կոպ.

Պէտք է երբեմն այսպիսի բաներ էլ կարդալ, որոնք թէև շատ հրահանգիչ չեն, բայց և այնպէս հասարակական ու ընտանեկան կեանքի երևոյթները խոշորացոյցի սակ դնելով՝ մեզ աւելի զգալի են ներկայանում:

206. Լրգրում՝ Դր-էդ. Նումանի: Թարգմ. Ի. Յարութիւնեանցի: Թֆլս. 1895. 31 փքրդ. եր. գինը 5 կոպ.

Գլխաւորապէս նկարագրում է 1889 թ. քաղաքական դժբութիւնը. ժողովրդի մասին ոչինչ, իսկ երկրի մասին քիչ բան կայ այս գրքում:

307. Թշուառների բարեկամ՝ Բժ. Հատգ. Փիլղր. սուս. վ. Արծրունի: Թֆլս. Հ. Հ. Ը. 1900. 91 փքրդ. եր. գինը. .

Այս վերին աստիճանի անձնագոհ, իդէալական բժիշկի կեանքը շատ և շատ օրինակելի է:

208. Իզնատիոս Լոյոլա պատկերով, կաղմ. Լ. Մելիք-Ազամեանց. Թֆլս. 1890, 121 փքրդ. եր. գինը 30 կոպ.

Նկարագրում է այս եզուխտական ուխտի հիմնադրի կեա-

նքը և հասարակական գործունէութիւնը, որոնց մասին կարելի է որոշ գաղափար կազմել այս գրքի միջոցով:

209. Իղլալիստ ծածան Շէշգրին: Թարգմ. Մ. Ղազարեանցի. տես այլ տեղեկութիւններ № 148 ում:

Ձուկը իդէալիստ մարդու դեր է կատարում, խօսում, խորհրդակցում է և միութիւն քարոզում գիշատիչ ձկների դէմ, բայց միամտութիւնից ինքն էլ զոհ է գնում:

Այս այլաբանութիւնը հետաքրքրութեամբ կը կարդացուի:

210. Իմաստուն ծանծաղուկը, Տեղեկութիւններ տես 148 և 209 համարներում:

Այս այլաբանութեան հերոս ձուկը ծածանի հակադասակերն է. սա միայն իր կաշուի վրայ մտածելով 100 տարի կարողանում է ապրել:

Հետաքրքրական է:

211. Ինգնոզնութիւն Սմայլսի: Թարգմ. Փ. Վարդանեանի: Թֆլս. 1890. գինը 1 ո.

Ինչպէս որ նոյն հեղինակի «Բնաւորութիւն» երկի մասին էլ ասել էի, արժէ որ կարգան դէպի վերացական գաղափարները արդէն միտում ունեցող գեղաստանները: Այս գրութեան ձեռք է կարող է իբրև նախապատրաստութիւն ծառայել:

212. Լալուարի ուրը Վ. Միքայելեանցի: Թֆլս. 1901. 48 փքրդ. եր. գինը 20 կոպ.

Հիանալի պոէմա է որսորդի ու նրա ազնկայ կեանքից:

Շատ արժէ կարդալ:

213. Լիննարդ եւ Գերտուտ Հ. Պիտալոցի: Թարգմ. ռուս. համառօտութիւնից: Թ. Հ. Հ. Բ. 1891. 133 միջ. եր. գինը 25 կոպ.

Բաւականին յաջողուած համառօտութիւն է, տպաւորութիւն գործում է: Այս գիրքը ընթերցողին ակներև կերպով ցոյց է տալիս, թէ ինչ կարող են անել գիւղում մի քանի եռամսհուն ազնիւ գործիչներ և թէ ինչ հրաշքներ կարող է գործել պարտաճանաչ խելացի մայրը:

214. Լիննարդ եւ Գերտուտ Հ. Պիտալոցի: Գերմ. թարգմ. Ի. Յարութիւնեանց: Թֆլս. 1897. 423 եր. գինը՝ 1 ո. 50 կոպ.

Մեծ մանկավարժի այս վէպը, որ իրական կեանքի շատ ինդիւիւսներ է շօշափում միշտ հետաքրքրութեամբ կը կարդացուի:

Տես նաև նախընթաց համարին վերաբերեալը:

216. Կազիա Կովերսկի լ, լեհ. վէպիկ: Թարգմ. օր. Միհրուհի:

Երբ դաժան պրուսացիները գալիս են մի տուն օտարահպատակ լեհացիներին Գերմանիայից դուրս անելու համար, Կազիա որբ աջկիկը (8 տարեկան) կաթուածահար է լինում ու մեռնում է:

Շատ խոր տպաւորութիւն է գործում:

217. Կախարդը է. Օրթէշկօի: Ռուս. թարգմ. Յովհ. Մեդնիկեան: Պոպ. 1896. գինը 15 կոպ.

Անմեղ գթասիրտ կինը, որ զեղերով օգնում էր հիւանդներին, խաւար ժողովրդի կողմից կախարդի տեղ է ընդունւում ու սպանւում:

Տպաւորիչ է:

218. Կոնֆուցիոս եւ իր փիլիսոփայական գործունէութիւնը: Կազմ. Գ. Բադգ. Թ. Հ. Հ. Բ. 1887. գինը 20 կոպ.

Աւելի հետաքրքրական կը լինի այս գործնական վարդապետութեան հետ կարգալ Բուդգհայի իդէալականը և համեմատել քրիստոնէական վարդապետութեանը: Տես Բուդգհա № 192. Վերապահել 16 տարեկան հասակին մօտեցածներին:

219. Հազարից մէկը, Վէպիկ Ն. Մամեկոնեանի: Թֆլս. 1895. միջ. 234 եր. գինը 60 կոպ.

Գանձակի գիւղերից մէկի կեանքից է: Շէն ու հիւրասէր ընտանիքը քանդուած է շնորհիւ մի տգրուկ վաշխառուի: Թըշուառ ընտանիքի գաւակը, Վահանը, հարկադրում է ուս. տաճ. պատերազմի ժամանակ միլիցիա մտնել իր սիրած նշանածից էլ զրկուելով: Աւագը, այս թշուառ ընտանիքի որդին, բռնի կնութեան է առնում Վ.-ի նշանածին: Սոֆլ էլ վրայ հասնելով՝ իսպառ աղքատացնում է Վ.-ի ծնողներին, եղբոր որբերին: Վերջը Վ. հարստութեամբ վերադառնալով՝ հօր մահուանից առաջ հասնում է ու նրա կեանքի վերջին օրերը թեթեւցնում:

Տպաւորութիւն գործում է: Տալ աւելի հասունացածներին:

220. 1500 Տարի առաջ Ի. Յարութիւնեանցի: Թֆլս. 1904. փքրգ. 64 եր. գինը 20 կոպ.

Ամփոփ պատմութիւն է մեր տառերի գիւտի մասին:

Արժէ կարդալ:

221. Հիւսիսի արծիւը, պատմական վէպ 1801-1829: Կովկասի տիրապետութեան 100 ամեակի առթիւ: Բագրատ Այվազեանի: Թֆլս. 1901. միջ 208 եր. գինը 1 ո.

Երբ այսօր հին բարբարոսութեանց պատմութիւնը կրկնւում է իր բոլոր մանրամասնութիւններով մեր աչքերի առջև, և ելի նշանակելի է այս գրուածքի բովանդակութիւնը:

ՆԵՄՓԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Պ. Գումայի լմսբուքիւնների շուրջը:

Խիղախ ճակատամարտի մէջ ՉախՉախուհեց ուռնաց յիզափոխութեան «աւանգարդը» և բէակցիան սանձարձակ բարբառոտութեամբ սկսեց տօնել իր յաղթանակը, աւեր ու ժահ տարածելով բազմաշարժար երկրի գիւղերում և տաւաններում: Շմիդտի տրագիկական մահը և Սպիրիդոնովայի գերմարդկային տանջանքները միայն չափազանց աչքի ընկնող անցքերն էին հազարաւոր նման դէպքերի, պատահած անյայտ ժարդկանց նկատմամբ: Եւ ուռն յեղափոխութեան «աւանգարդը»՝ ս. դ., իր իդէալական ու գեորութեան մէջ մոռացաւ այն բէալ հողը, այն մատերիալիստական տեսակէտը, որ նրա աշխարհայեացքի հիմքն էր կազմում, և կարծեց թէ դարերի ընթացքում դանդաղօրէն զարգացած յեղափոխութեան առաջին ծնունդը կարող է այլ բան տալ, քան լուսադոյն դէպքում բուրժուական-գեմոկրատիական սահմանադրութիւն: Նա մոռացաւ որ տասնեակ տարիների անդուլ աշխատանք է պահանջում, որպէսզի ոյժերի իրական յարաբերութիւնները փոփոխուեն և առաջանայ երկրորդ ծնունդը—գեմոկրատիայի աւելի կատարեալ տիրապետութիւնը: Նրանք մոռացած որ լոկ կամքը, հաճոյքը, մի խումբ զաւադիրների գինուած աղստամբութիւնը նոյնքան անդօր են այդ դէպքում, որքան բոնի միջոցները՝ ստիպելու որ ծննդկան կիւնը մի երկունքից յետոյ իսկոյն լոյս աշխարհ հանի ճնշման տակ երկրորդ մանուկը...

Տիրուցան եղած, Չարդուած աւանգարդի տեղը բռնեց անմիջապէս նրա յետևում կանգնած «Ժողովրդի ազատութեան» կուսակցութիւնը, որ, իր շուրջ ժողովելով ընդդիմադիր ոյժերը իր դաւանած գէնքերով առաջ մղեց կոխը բիւրօկրատիայի դէմ: Այդ, «թշնամու» դէմ էլ, ի հարկէ, լարեց իր բոլոր ոյժերը, բէակցիօն-բիւրօկրատիան, հալածելով ազատ մամուլը, փակելով ժողովումները, արդելքներ դնելով ազատ ընտրութիւնների առջև, բանտարկութիւնների և աքսորի մատնելով աչքի ընկնող Մարա, 1906.

գործիչներին: Եւ ուստի հասարակութեան ահագին մեծամասնութիւնը, եթէ պատրաստ չէր սոցիալ-դեմոկրատներին հետեց գնալու, յամենայն դէպս հասունացած էր կոնստիտուցիօն-դեմոկրատիական ծրագրին յարելու, ուստի ընկեցիան անկարող եղաւ խեղդել այդ պրոգրեսիւ շարժումը: Եւ առաջին անգամ Ռուսաստանում կատարուող քաղաքական ընտրութիւնները բացայայտ կերպով ապացուցին այդ ճշմարտութիւնը, չնայած որ Յայրայեղ յեղափոխականները չուզեցին աջակցել իրանցից աջ գոնուող կուսակցութեան և բոյկոտ յայտարարեցին այդ ընտրութիւնների դէմ:

Առ 20 մարտի 1139 ընտրութիւններից 348 հոգի պատկանում էին ժողովրդական ազատութեան կուսակցութեան. 105 աւելի չափաւոր լիբերալներին, իսկ կենտրոնը—հոկաւերբերն 17-ի կուսակց.—գրաւել էր միայն 155 ձայն, նրանից աջ գոնուող առևտրա-արդիւնաբերական կուսակցութիւնը 53 ձայն, առաւել ևս ողորմելի էին պահպանողական կուսակցութիւնների յաղթանակները: Պէտք է այն էլ նկատել որ ընտրութիւններից 308 «անյայտ ուղղութիւն» բաժանմունքի մէջ են ընկել. մինչդեռ ակներև է որանց, գէթ ահագին մեծամասնութեան, ձախակողմեան համակրանքները, որ քաղաքական միաութիւններով ստիպուած ծպտած են պահում:

Մեր տեսակէտը ընտրութիւններին հարցում պարզել էինք յունուարի համարում:

«Սահմանադրական բեմով» յիսկաւոր հաստատում կեանքի մէջ—առաջին նպատակը, որին պէտք է ձգտեն դեմոկրատիական բոլոր կուսակցութիւնները, չլիտելով, չպառակտելով իրանց ոյժերը՝ բխականական տղանդաւորների նման, որոնք զոգմասիկ նրբութիւնների վէճերով էին դբաղուած այն ժամանակ, երբ Պոլսի պարսպների դբոտ մ օսմանեան բանակն էր կանգնած... Պրոգրեսիւ բոլոր ոյժերի գաղնակցութիւն՝ սահմանադրական կարգերը Ռուսաստանում հաստատելու նպատակով —առա միացած ոյժերի ընդհանուր դբօշակը: Եւ մեզ թւում է թէ այդ հարցում նախաձեռնութիւնը պէտք է իր վրայ վերցնի սահմանադրական-ժողովրդավարական կամ ինչպէս այժմ աւելացնում է «ժողովրդական ազատութեան» կուսակցութիւնը, որ իր ծրագրով միացնում է ինտելիգենցիայի, գիւղացիութեան և բանուորականութեան շահերը և զանազանում է ձախակողմեան ծայրայեղներից աւելի իր տակտիկայով, քան նպատակներին էական տարբերութիւններով. եթէ կամիք այդ կուսակցութիւնը աւելի ճիշտ կը լինէր ընտրուել «սոցիալ-էվոլյուցիօնիստական» անունով... Միացած ոյժերով այդ ձախակողմեան միութիւնը (բլոկը) կարող էր ժողովրդի մէջ եռանդուն պրոպագանդա անել բնորոշական պայքարի ժամանակ և ուղարկել Պետական Դոման ժողովրդի շահերին նուիրուած այնպիսի հեղինակաւոր ներկայացուցիչներ, որոնցով այնքան հարուստ է ռուսական ինտելիգենցիան: Մի կողմ թողնենք վերաւորական «բուրժուա» ածականը Ժարովլիների, Միլիկանների նման անձանց նկատմամբ. մի կողմ թողնենք նեղ կուսակցամոլու-

թիւնը և զոկարինիօրութիւնը այս պատմական լուրջ մոմէնտում: Պէտք է հասկանալ կեանքի բիրտ լոգիկան և հասուն աւ առողջամիտ հայեացքով չափել ըէալ զժողարութիւնները: Զայրոյթից ատամներ կը ճտել կամ խոռով-կան վերաբերմունք ցոյց տալ «ոչ ծայրայեղներին» տակախկային և փրկու-թիւնը սպասել միայն սպասամբական բռնկումից—նշանակում է լրջու-թեամբ չլիշուել իրական պայմանների զբաժ խոչնդոտների համագումարը: Մենք հաւատում ենք որ ձախակողմեան բոլոր միացած ոյժերը, եթէ նպա-տակ դնեն՝ բոլոր եռանդով նուիրուելու ընտրողական պայքարին: Կարող են աջողութիւն ունենալ, որովհետեւ նրանց ոտի տակ է այնպիսի ամուր հող, ինչպիսին է աշխատող մասնայի շահերը և առհասարակ արդարութիւնը»:

Սակայն «ծայրայեղները» այլ տակախկա ընդունեցին, որ անխնայ բննադատութեան ենթարկուեց և ոռւս սոցիալ-դեմոկ-րատների ամենախոհուն և հեղինակաւոր անձի՝ Պլեխանովի կողմից. իր Дневникъ социаль-демократа № 5 դրբոյկի մէջ նա մատնացոյց է անում մի բանի իրողութիւնների վրայ, որոնք ցոյց են տալիս թէ ինչ մեծ հաւատով են վերաբերում Դումային նոյն-խոկ զարգացած վիւղացիները: «Այդ հաւատի ներկայութեամբ ընտրութիւնների վերաբերմամբ բոյկոտը մեր կուսակցութեան կողմից, ասում է նա, կոլոսալ սխալ է: Դուման բոյկոտ անե-լու վրայ նայել իբրեւ ինչ որ տակախկական արմատականութեան արտայայտութեան վրայ՝ կարող է միայն նա ով չի հասկանում թէ ինչու մէ է կայանում մարքսիստների արմատականութիւնը: Այն տակախկան որ պաշտպանում են մեր «մեծամասնականե-րը» («большевики») իր վրայ կրում է պարզ հետքեր մանր-բուրժուական իդէալիզմի և մանր-բուրժուական կեղծ-յեղափո-խականութեան»*)... Մինչև այժմ այդպիսի ամախաններով մկըր-տում էին ոռւս «սոցիալ-դեմոկրատները» այն բոլոր սոցիա-լիստներին և դեմոկրատներին, որոնք չէին ընդունում իրանց բարացած դոգմատիզմը և միակողմանի անհամբերողութիւնը. այդ «ուղղահաւատներին» այժմ նոյն արհամարհական ամախաններն է տալիս բանուորականութեան այնպիսի պատկառելի պարա-գլուխ, ինչպիսին Պլեխանովն է, որ իր զարգացմամբ չի կարող Մարքսի անունը շահագործել ամեն տեսակ քեալլազեօղութիւն-ներ արդարացնելու համար... Թէ ինչ կ'ասէր մեր պայմաննե-րում ինքը Մարքսը՝ այդ ևս զժուար չէ եզրակացնել, կարգալով նոյնիսկ այն, ինչ գրել է նրա կենսագրական տեսութեան մէջ նոյն այս համարում մեր աշխատակից պ. Բ. Իշխանեանը. կը ցանկային որ մեր ընթերցողները ուշադրութեամբ կարդային Մարքսի բննադատական տողերը՝ ուղղած 1848 թուականի կոմ-

*) „Тактика, отстаиваемая нашими“ большевиками „носитъ на себѣ ясныя слѣды мелко-буржуазнаго идеализма и мелко-буржуазной псевдо-революционизма“.

մունիստների տակտիկայի դէմ: Նոյն հարցի պարզաբանութեան կ'օգնի և այս համարի պարբերականում գետեղած քաղաքակաները «Пол. Зв.» հրատարակութիւնից: Մշուշը պէտք է փարատուի մերլաւ տղերանց գլուխներին...

Իր տակտիկական սխալները արդէն սկսել է հասկանալ ս.-դ. «փոքրամասնականների» ֆրակցիան, որ վերջերումս կայացած իր մի որոշման մէջ ասում է.

«Ներկայ պատմական մոմէնտում ս.-դ. ամբողջ տակտիկան պէտք է յարմարեցնուի անհրաժեշտութեան հետ՝ լայնացնել և ամրացնել պրոլետարական ժառանգների կազմակերպութիւնը քաղաքական և անտեսական հողի վրայ... Պէտք է նեցուկ լինել բուրժուական գեմոկրատիայի այն զիմադիր և յեղափոխական քայլերին, որոնք. չհակասելով մեր ծրագրային պահանջներին, կարող են նպաստել նրանց իրագործման և ելակէտ հանդիսանալ յեղափոխութեան յարաճուն զարգացման» («Молва», 22 մարտի):

Առհասարակ շատ բան այլ կերպարանք կը ստանար եթէ հոկտեմբերի 17-ից յետոյ չլինէին ս.-դ. բազմաթիւ տաքտիկական սխալները...

«Ժողովուրդի ազատութեան» կուսակցութիւնը այդպիսով միակն եղաւ արմատականներից, որ հասկացաւ պատմական մոմէնտի պահանջը և, ղեկավարուելով իր փորձուած և շիտակ պարագլուխներից, իրականութեան ամենասոսկալի պայմաններում կարողացաւ շարունակել ընդգիծադրութիւնը բէակցիօն-բիւրօկրատիային և նրան համակրող կուսակցութիւնների հակաազատական ջանքերին: Այն փառաւոր յաղթութիւնները որ տարան կ.-դ.-երը Ռուսաստանի սիրտ Մոսկուայում և բիւրօկրատիայի բատիլիա Պետերբուրգում՝ ահագին բարոյական նշանակութիւն պիտի ունենան ազատութեան համար կուռոյներին խախտուելու մտքով: Ռուսաստանի հասարակական կարծիքը ճնշող մեծամասնութեամբ իր հաւանութեան քուէն տուաւ Վիտտէ-Դուրնովօի կառավարութեան դէմ խիստ թշնամական զիրք բռնած այդ քաղաքական կուսակցութեան, լաւ գիտենալով որ կօնսու.-գեմօկր. դնում են Պետական Դուման ու այն նպաստակով որ ժողովրդի ներկայացուցչութիւնը հլու գործիք դարձնեն իշխանութեան ձեռքում, կամ իրանց համակերպումներով բարձրացնեն եւրոպական բանկիւնների աչքում կռավարութեան վարկը: Հասարակութիւնը լաւ է ճանաչում այդ Ստրուվէներին, Միլիկովներին, Բադիշչեններին, Գեսսէներին և Տիսկնիօսներին, — բոլորն էլ նախկին «սովորոժեկնցիներ» —, և գիտէ որ նրանք ընդունակ

կը լինեն պաշտպան կանգելու ժողովրդի իրաւունքի և արդարութեան: Ժողովրդի ընտրողական քուէներով լիազօրութիւն ստացած՝ նրանք բարոյական հեղինակութիւն կ'ունենան հնչեցնել ունա ժողովրդի խօսքը, քաղաքացիական և քաղաքական ազատութեան երաշխիքնիր պահանջել: Մի կուսակցութիւն, որ իր թեկնածուների ամբողջ ցուցակը (160) ահապէն մեծամասնութեամբ անցնում է Վիտտէ-Դուրնովօի աչքերի առջև Պետերբուրգում՝ իրաւունք ունի պահանջել որ հեռանայ և պատասխանատուութեան ենթարկուի այն կառավարութիւնը, որ սեպտուեց հասարակական քուէներով: Երբ հասարակութիւնը Դուրա է ուղարկում մեծամասնութեամբ ընտրած օպպոզիցիան, ի՞նչ լողիկայով, ի՞նչ բարոյական հիմքերով կարող են զօռով իրանց դիրքերն պահպանել վտանգութիւնից զրկուած, դատապարտուած միներտները: Այդ դատապարտութիւնը աւելի ևս նշանակելի է դառնում նոյնիսկ այն տեսակէտով, որ ընտրողական ներկայ սիստեմը, չնայած բիւրօկրատիայի բոլոր հնարագէտ խելաթիւրումներին, այնուամենայնիւ սե քուէ դուրս բերաւ Վիտտէ-Դուրնովօի դէմ... Կառավարութիւնը անշուշտ կը ցանկար որ դարձեալ մէջ խառնուէին տաք գլուխ ծայրայեղները՝ «զինուած ապստամբութեան» և շինծու «գործադուլները» խաղերով, որպէսզի իր օձիքը ազատի այս խաղաղ, սակայն ահագին բարոյական ոյժ և ժողովրդական համակրանք կրող կ.դ.-երի կռուից, որ երկաթէ օղակով շրջապատում է Վիտտէ-Դուրնովօի միներտութիւնը և փախուստի ոչ մի ելք չթողնելով, ստիպում անձնատուր լինել: Արդէն պրովոկատորական լուրեր են սկսել տարածել, իբր թէ նոր գործադուլներ են պատրաստուում. այդ լուրերի նպատակները բարեբախտաբար հասկանում է հասարակութիւնը: Միւս կողմից լուրեր են տարածում որ Վիտտէն «հիւանդութեան պատճառով» պէտք է թողնի միներտը-նախագահի պաշտօնը...

Լ. Ս.

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Սօցիալական էվոլյուցիան սահմանադրական երկրներում.— բանուրական գործադուլ եւ Կուրիէի կասաւսրո՞վ Ֆրոնիայում.— Պոլեսարիասի օգտին նոր Բըլլ Անգլի սյում.— Ֆլաւիայի շարժումների մասին մի քանի դիտարկումներ։

Սահմանադրական ժողովրդավարական իրաւակարգը անհրաժեշտ հիմք է յետագայ հասարակական-տնտեսական զարգացման համար։ Եւ այն բոլոր երկրներում, որոնց մէջ քաղաքացիական և քաղաքական ազատութիւնները ամրանալով դառել են արդէն բնակիչների երկրորդ բնոյթը— ճանապարհը սոցիալիզմի յաղթանակի համար կարող է ապահոված համարուել։ աշխատանքի ներկայացուցչութիւնը օրէցօր կազմակերպուելով, անընդհատ բարձրացնելով իր զիտակցութիւնը, քայլ առ քայլ դիրքեր դրաւելով կապիտալի դուրսիցն վրայ յինձ զոտակարգերից՝ վերջ ի վերջոյ այնքան փոփոխած է լինելու հասարակական խաւերի յարաբերութիւնները, որ յեղափոխութիւնը նմանուելու է մի բնական ակտի, ինչպէս ծննդաբերութիւնն է։ Սաղմը մօր արգանդում պէտք է դանդաղ և կանոնաւոր փոփոխութիւնների ենթարկուի, դարգանայ, հասունանայ, որ երկունքը բնական յեղափոխութիւն ճանաչուի. արտակարգ միջոցներով առաջացնելով, վաղաժամ ծնունդ՝ ստանում ենք վիժում, որ մահացու է ոչ միայն անկատար մանուկի, այլ և յաճախ մօր համար։ Այս բերած օրինակի մէջ շատ լաւ կարելի է տեսնել էվոլյուցիայի և ընվօլուցիայի յարաբերութիւնը և կապը... Հասարակական կարգերի ներքին էվոլյուցիան բաւական առաջ է զնացել ևւրոպական բոլոր սահմանադրական երկրներում, սակայն դեռ չի հասել սոցիալական յեղափոխութեան վերջին ակտի հասունութեան։ Աշխատանքի և կապիտալի յարաբերութիւնների ներկայ վիճակը սահմանադրական երկրում լաւ լուսաբանում են հիւսիս-արեւելեան Ֆրանսիայում տեղի ունեցած վերջին դէպքերը։ Կուրրիէրի ածխահորերում պայթիւնի զոհ զնացին հազարից աւելի բանուորներ և դրանից յետոյ նոյն շրջանում (Պա-դէ-

Կալէ) 100 հազար բանուորներ գործադուլ յայտարարեցին: Հարց է ծագում, արդեօք հանքատէրերը նախօրօք ձեռք էին առել բոլոր այն նախագիտելութիւնները, որ բանուորների կեանքը չենթարկուեն այդպիսի վտանգների. անշուշտ դատաստանական քննութիւնը կը պարզի կապիտալիստների յանցապարտութեան աստիճանը, և նրանք ստիպուած կը լինեն հատուցում տուլ զրկուածներին: Իսկ գործադուլը աւելի յարաճուն կուլի մի արտայայտութիւն է նա ընդհատումներով միշտ շարունակուելու է, քանի տեւելու է աշխատանքի և կապիտալի մարտումը: Բանուորները գիտակցօրէն կողմակերպուած համերաշխութեամբ գնում են իրանց աշխատանքի դրութիւնը բարուրքիլը որոշ պահանջներ. կառավարութեան դերը այդ դէպքում սահմանափակուած է միայն արտաքին խաղաղութիւնը և հանգստութիւնը պահպանելու մէջ, թողնելով որ երկու կողմերը իրանց վէճը լուծեն խաղաղ կոմպրոմիսների միջոցով: Եւ ներքին գործերի միխստը արմատական սոցիալիստ կլեմանսօն իմացաւ ժամանակի պահանջներին համապատասխան տակտով վերաբերուել գործադուլին, յարգելով աշխատանքը դատակարգի կատարելա իրաւունքը՝ ազատօրէն խաղաղ ճանապարհով պաշտպանելու իր իրաւունքները: Զօրքը, պոլիցիան հետապնդուած էին և պահուած առանձին տեղերում, որովհետեւ գործադուլ անողները բռնութիւնների դիմելու ոչ մի տատաղութիւն չէին ցոյց տալիս: Եւ արհեստակցական ուժի կազմակերպութիւնը երեւան էր հանում իր ամբողջ գիմացկանութիւնը այդ անգէն, կուլտուրական միջոցներով կոխ մղելու մէջ: Բանուորականութեան աճող ոյժը ստիպում է քայլադրայլ զիջումներ անել նրա օգտին:

Նշանաւոր է Կուրբիերի կատառարտֆում մի մանրամասնութիւն. երբ աղէտի լուրը հասաւ Գերմանիա, Վեստֆալիայից բանուորների խմբեր շտապեցին դժբաղդութեան վայրը փրկելու աշխատանք ֆրանսիացի եղբայրներին. այդ բարձր մարդասիրական զգացմունքը Գերմանիայի բանուորների կողմից խոր տպաւորութիւն է թողել ամբողջ ֆրանսիայում, ուր նացիօլիստական բեմանշի դադափարը տարէցտարի մարում է՝ չնայած Դէրուէյների հայրենասիրական տաք ճառերին...

Բանուորների կեանքն ու առողջութիւնը ապահովող օրինագծով է սկսում իր գործունէութիւնը և անգլխական նոր կառավարութիւնը: Օրինագիծը արդէն առաջին անգամ կարգացուել էր պալամենտում:

Լիբերալ միխստութեան բիլլից հանուց այն կէտը, որով արէդ-իւնիօնիստների վրայ մասնակի պատասխանատուութիւն

էր դնուում նրա առանձին անգամների արարքների համար. նա համակերպուեց բանուորական պատգամաւոր Հիդսոնի բիլլին, որով բանուորական միութիւնները պատասխանատու չեն ճանաչուում այն ֆլամների համար, որ կրում են գործատէրերը գործադուլների շնորհիւ: Երբ բիլլի հակառակորդները ակնարկեցին այն բանի վրայ որ լորդերի ժողովը միենոյն է կը մերժի օրինագիծը, Կէյր-Հարզին հետեւեալ խօսքերով պատասխանեց. «Եթէ բիլլը կը մերժուի համայնքների պալատից այն ժամանակ յարատեւ ընդհարում կը ծագի ինչպէս պալատում, այնպէս և երկրում: Կառավարական կուսակցութեան և օպոզիցիայի անդամները լաւ գիտեն փորձով թէ ինչ կարող են անել կազմակերպուած բանուորները, երբ նրանք լրջօրէն մի բան իրանց ձեռքը վերցնեն, այդ պատճառով երեւի չեն ուզենալ կրկնելու այդ փորձը: Ինչ վերաբերում է լորդերի պալատին—այդ թողէք մեզ գիտնալ. նա ով ընդհարման մէջ կը մտնի բանուորների հետ մեզ զբաղեցնող հարցի առիթով՝ ամբողջ կեանքի ընթացքում կը զղջայ»: Եւ Հիդսոնի Բիլլը, ինչպէս յայտնի է լրագրներից, անցաւ ձայների ահագին մեծամասնութեամբ:

Դառնանք սահմանադրական երկրներից բնականական երկրներին, ուր հարցերը պատուում են գեռ մարդկային ամենատարրական իրաւունքների անապահովութեան շուրջը: Այդպիսի երկրների մէջ վատթարագոյնն է, իհարկէ, Թիւրքիան: Նրա կուլտուրական սակաւաթիւ տարրերի ամբողջ դժբաղդութիւնը այն է որ ազգաբնակչութեան ահագին մեծամասնութիւնը 90⁰/₀ գտնուում է մտաւոր-տնտեսական դարգացման այնպիսի դրութեան մէջ որ ներկայումս դեռ չի կարող արտադրել հակակառավարական ընդգիծագիր խոշոր ոյժ, ուստի ներքին յեղափոխութիւնը այնտեղ զանազան խմբակների դաւադրական փորձերից դէնը չի անցնում: Այդ դաւադրական խիզախ փորձերով նոյնքան այժմ անյուսալի է աջողութիւնը, որքան նման փորձերը ապարդիւն անցան 50—60 տարի առաջ Ռուսաստանում: Թիւրքիայի այն գաւառներում, ուր մահմեդական տարրը գերիշխող է, ուր թուրք և քիւրդ ովկիանդուում ցիր ու ցան օաղիւնների նման ընկած են պարիաքրիտոնեաների ազգաբնակչական կզկներ, յոյս դնել մօտալուտ յեղափոխութեան վրայ նշանակում է չճանաչել իրականութիւնը: Թիւրքիայից ազատուեցան դրսի օգնութեամբ այն երկները, որոնք համեմատաբար միաձոյլ ցեղական կազմ ունէին. Ռումանիա, Սերբիա, Յունաստան, Բուլղարիա. մնաց Մակեդոնիան, որի մէջ թրքական լիժիմի տակ ճնշուած զա-

նազան ցեղերը այժմ, թողած ընդհանուր թշնամուն, կստաղի կոխ են մղում իրար դէմ նացիօնալիստական հողի վրայ: Նացիօնալիստական ձգտումները սկսել են արթնանալ նաև Հայաստանում ապրող թուրք ու քուրդ տարբերի մէջ, և այդպիսով աւելի ևս կնճուտ է դառնում առանց այն էլ վորդեան հանգոյցից աւելի գծուար լուծելի հայկական հարցը: Դաւադրական յեղափոխութեան խիզախ տակտիկան, ինչպէս ցոյց տուեց 25 տարուայ անցեալը, աւելի ևս, վատթարացնում է այդ գծոթքում ապրող հայերի կացութիւնը՝ ամբողջ գաւառներ դադարելում են հալուածիւնից, հայ տարրը իբրև ցեղական-անտեսական ոյժ կորցնում է իր նշանակութիւնը, հայերի բնաջնջումը դառնում է թիւրք բէժիմի ներքին ծրագիր: Պոլսում սուլթանին սպանելու անաջող փորձից յետոյ այժմ նորից սկսել են կատաղի ճնշումներ հայերի դիմին, «Ամբողջ երկրում, ասում է (Рѣс. Вѣд. № 79) ինչպէս գաւառներում, նոյնպէս և Պոլսում նորոգուեցան հալածանքները, ճնշումները, որոնք յիշեցնում են իննսունական թուականների վատթարագոյն տարիները»: Ամեն օր լրագրներում տպուած փաստերը նոյնն են ասում: Դրա դիմաց քաղաքակիրթ պետութիւններից ամենահանրապետականը — Ամ. Միաց. Նահ. յայտնում են թէ ոչինչ չեն կարող անել այդ «դրժբախտ էակների համար»: Խնդրի այդ գերմարդկային դժուարութիւնը պահանջում է գործելու խորագնին, շրջահայեաց և հեռատես տակտիկա, որ լոկ բուռն զգացմունքի և խիզախութեան վրայ չպէտք է յենուած լինի... Այդ մասին մենք կը խօսենք այլ անգամ:

Լ. Ս.

28 Մարտի.

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՀԱՅԿԱՆՔԻ ՔՐՈՆԻԿ:

— Եզիպտահայեր. Պողոս փաշա Նուբարի նուիրատուութեամբ շինուելիք նոր վարժարանի (տես «Մուրճ» 1905 թ. №) հիմնարկէքը Կահիրէյում մեծ հանգիսաւորութեամբ կատարուել է մարտի 4-ին հոգևորական և աշխարհական հայ մեծամեծների և երկու սեռի բազմութեան ներկայութեամբ. Եզիպտոսի հանրային կրթութեան նախարար Եագուպ Արթին փաշան ևս ներկայ է գտնուել:

Իր ճասի մէջ Նուբար փաշան ասել է ի միջի այլոց հետեւալը.

«Ինկատի առնելով որ այս շինութեանց ծախքերի համար բաւական պիտի լինի միայն մէկ մասը այն գումարի, որ մեր երիտասարդներուն կրթութեան յատկացնել մտադրած էի արդէն, որոշեցի մնացածովը հաստատել թոշակներ, որոնք պիտի տրուին ամենէն յաջողակ և արժանաւոր Հայ ուսանողներին, որպէս զոր միջոց ունենան կատարելագործելու իրանց բարձրագոյն ուսումները Եգիպտոսի կամ Եւրոպայի վարժարաններին մէջ, ուր կարող են աւելի ընդարձակ հմտութիւններ ստանալ, և այսպէս յաջողիլ իրանց ընտրած ասպարէզներուն մէջ պատուաւոր և անկախ դիրքեր զբաւելու:

Բնականաբար կը փափագէի որ այս թոշակներէից մի քանին օգտակար լինէ մեր հախալիթարանից ելնող շրջանաւարտ աշակերտներին. բայց զբա համար՝ հարկ է որ այնտեղ աւանդուած ուսումը նրանց հասցնէ երկրորդական վարժարաններ ընդունելու վիճակին: Ուստի պէտք է որ չը բաւականանը սոսկ նիւթական յառաջդիմութեամբ, այլ այնպէս անեն որ նրա համապատասխան մտաւորական յառաջդիմութիւն էլ ձեռք բերուի, զուգընթաց քայլելով: Այս բարեկարգուած շէնքին մէջ պէտք է դրուի և լաւագոյն ծրագիր: Ուստի իմ արտայայտած բաղձանքս է,—որ վստահ եմ թէ Ազգն ալ կը փափագի—որ մեր վարժարանները սրանից յետոյ ոչ մէկ բանով ետ չըմնան կառավարական ուրիշ հմանօրինակ վարժարաններից: Յանկալի է, և նոյն իսկ հարկ է, որ մերիններն էլ յաջողին հասնելու միևնոյն աստիճանին և մեր վարժարաններից ելնող սղանները այնչափ լաւ զինուած լինեն՝ որչափ ուրիշ զպրոցական հաստատութեանց մէջ պատրաստուած իրանց նմանները, որոնց հետ պէտք պիտի ունենան մրցելու կեանքի սլայքարին մէջ, ինչ որ էլ լինի իրենց ընտրած ասպարէզը»:

—Ռումանոսայկը. Բրայիլայում 1866 թուականից հաստատուել են դաղթական հայեր, որոնց թիւը այժմ հասնում է 400-ի, դրանք մեծ մասամբ արհեստաւորներ են, նպարավաճառ, հացագործ, սրճագործ, կօշկակար, սափրիչ և այլն. կայ և երկաթի մի գործարանատէր և երկու ագարակատէր: Գաղութը ունի փոքրիկ մի եկեղեցի յարակից փոքրիկ շէնքով քահանայի համար: Իսկ վարժարան, որն է բարեգործական հաստատութիւն և ընթերցարան բացակայում են բոլորովին: Հայ արհեստաւորներ ու բանուորներ դալիս են լքցնում Բուքարէշտ քաղաքն ևս: Հայ բանուորները անգարգացած լինելով անընդունակ են արհեստակցական միութիւններ կազմելու, հացի խնդրի համար սաստիկ մրցում են իրար հետ, աշխատանքը 18 ժամ դարձնելով, մասնակից անելով ծանր գործին նաև իրանց 5—6 տարեկան

մանուկներին: Անխուսափելի է դարձել և հայ կնոջ աշխատութիւնը՝ ընտանիքը սովից ազատելու համար: 250 տնից բաղկացած տեղացի հայութեան մէջ կատարելապէս մարած է համայնական ոգին. իւրաքանչիւրը իր գլխի ճարն է տեսնում: Տեղացիները փչացած, օտարացած մի տարր են դարձել: Այդ գաղթականների մէջ նոր-նոր երևում է գիտակցութիւն, որ պէտք է իրանք սկսեն հոգ տանել իրանց վերածնութեան մասին. վարժարան, ընթերցարան և պրոֆեսիօնալ միութիւններ հաստատելով: Այդ հեռաւոր երկրների հայ արհեստաւոր-բանուորները մասին արդեօք մտածե՞ւմ են մեր այն կուսակցութիւնները, որոնք «պրոլետարիատի» դասակարգային գիտակցութիւնը արթնեցնելու մասին են խօսում...

—Լոնդոնում հայերի թիւը հասնում է մօտ 300 է. բոլորն էլ համարեա աշխատաւոր դասակարգից են. մի հայ (Աթարեան) Լոնդոնի մօտ ունի վառօդի գործարան, ուր աշխատաւորների մեծամասնութիւնը բաղկացած է հայերից. այդպիսով Լոնդոնի հայ գաղութի կազմը բաւական տարբերւում է Պարիզում համախմբուած հայերից, որոնք մեծ մասամբ վաճառականներ են, ուսանողներ և... խմբագիրներ, արհեստագէտներ: Գաղթական նոր հոսանքների ծայրը Պարիզ էլ է մուտք գործել. թրքահայ գաղթականներին աւելացան այժմ կովկասահայ գաղթականներ ևս և «լէպօ-լէ-լէ»-ն հնչեց ֆրանսիական մայրաքաղաքի սըրահներից մէկում կազմած բարեկործական երեկոյթներին...

Փարիզի Matin օրաթերթի մարտ 19-ի թուին մէջ կարդում ենք. «Վերջին կոտորածներին պատճառով իրենց երկրից վտարուած և ամենախեղճ վիճակի մէջ այս միջոցին Փարիզ հասած 12 ի չափ հայերի մի խումբ, երեւի իրենց հայրենակիցներից կազմւած Բարեկործական ընկերութեան մասնաժողովի իրենց կողմից նպաստ տալ մերժած լինելով, գնացին ժան—Գուժօն փողոցի Հայոց եկեղեցին և այնտեղ մի տեսակ ցոյց արին, որ ոտսիկանութիւնը միջամտելու պարտաւորեցաւ:»

—Ամեր. Միացեալ-Նահանգ. նախագահի կողմից տրուեց պատասխան եւրոպական հայասէրների և հայերի գիմումներին. յունուարին յայտնած մեր յոռետես շեշտը դժբախտաբար այսօր արդարացաւ: Արտաքին գործերի մինիստր Ռուտը Ջէյմս Ռէյնոլդսին ուղարկած նամակում յայտնում է հետեւեալը.

Տ է ր.

Նախագահը ինձ յանձնած է յայտնել ձեր 13 յունուարի նամակի ընդունուիլը, որի հետ ներկայացուած էր և մի խընդրագիր, հաւաքաբար ստորագրուած Ֆրանսիայի, Իտալիայի,

Բելգիայի, Շուէդիայի, Դանիայի, Մեծ-Բրիտանիայի, Հոլլանդիայի, Վերմանիայի և Աւստրո-Ուգարիայի ազդեցիկ անձնաւորութիւնների կողմից, որով կոչում են անում նախագահին թիւրքահայատակ հայերի կրած անգթութիւնների առաջն առնելու:

Խնդրատունների բարձր դիրքը, եթէ հնարաւոր լինէր՝ աւելի ևս պիտի շահագրգռէր նախագահին այդ խնդրով, որին արդէն անցած տարիների ընթացքում նա իր անկեղծ ուշադրութիւնն էր նուիրած:

Ամերիկացի ժողովրդի կարեկցութիւնը բոլոր երկրների ճնշուածների հանդէպ յաջորդաբար արտայայտուած է այս կառավարութեան այլև այլ միջոցներով և դժբախտ հայերի նըկատմամբ՝ ճարտարախօս կերպով ձայնակցելով ամերիկական հասարակութեան կողմից: Միանգամայն դուրս է կասկածից, որ նախագահը կուզէ, որ հայերը վայելեն կեանքի ու զոյքի սպանովութիւն, այն, ինչ որ եւրոպական միացեալ կառավարութիւնները նպատակ են ունեցած նրանց համար ձեռք բերու:

Թիւրքահայատակ հայերի տառապանքները բարձրաձայն օգնութիւն ու դարման են աղաղակում: Այդ տառապանքները վրդովուած են համայն մարդկութեան մարդասիրական զգացումները և աշխարհը միացած է սղբալու ու դատապարտելու այն ցեղային թշնամութիւնները, որոնք տիրում են թուրք բնակչութեան տարբեր տարրերի մէջ: Ոչ մի ճշմարտասէր մարդ չէ կարող ականատես լինել նմանօրինակ դէպքերի՝ առանց ուղենալու՝ ոյժին դիմել նրանց տառջն առնելու համար: Եւ ամենայն անկեղծութեամբ կը ցանկայի, որ Միացեալ-Նահանգները այդ ոյժը ունենային, բայց համահաւասար անկեղծութեամբ համոզուած եմ թէ Միացեալ-Նահանգների ջանքերը, որ անհրաժեշտօրէն՝ օրինաւոր ու հզոր միջամտութեան ոյժ չունեն աննշան և կամ ոչ մի արդիւնք չպիտի բերեն, նկատի առնելով մի ուրիշ պետութեան գործերի ու շարժառիթների դատարտութիւնը, որ անխուսափելիօրէն պիտի յայտնուի, աւելի փաստակար պիտի հանդիսանայ քան օգտակար այն անբախտ արարածների համար, որոնց ցանկալի կը լինէր նպաստել:

Ձեր խոնարհ ծառայ

Էլիհու Ռուտ

Այլ բան սպասել նշանակում էր լինել մեր կապիտալիստական դարում բոմանտիկ, երազուն իդէալիստ...

ՊՍՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Полярная звезда № 12.— Պետր Ստրուվէի խմբագրութեամբ լոյս տեսնող այդ շաբաթական հանդէսի № 12-ի մէջ ապուած «Ինչ է սոցիալիզմ» վերնագրի տակ յայտնի ռուս տնտեսագէտ-հրապարակախօս Մ. Տուգան—Բարանովսկու յօդուածը՝ մատնանիշ անհիմա՛յն անաղին ծաւալի վրայ, որ օրէցօր ստանում է սոցիալիզմը, գտնում է որ սոցիալիզմը, իբրեւ ուսմունք դեռ շատ հեռու է կատարեալ գիտական սիստեմի իղէալից: Ընդհանրապէս սոցիալիզմ կոչւում է քաղաքատնտեսական մի ուղղութիւն, որ ցանկալի է համարում արդիւնագործական միջոցները նկատմամբ մասնաւոր սեփականութեան ոչնչացումը և կարծում է թէ՛ ժամանակակից հասարակական զարգացումը տանում է դէպի այդ ոչնչացումը: Սակայն արդիւնագործութեան համայնացումը սոցիալիստների համար միջոց է հասնելու մի նպատակի՝ ազատել մարդուն մարդու հարստահարութիւնից: Բայց արդիւնագործութեան համայնացումը դեռ ինքն ըստ ինքեան սոցիալիզմ չէ, ստում է Տուգան—Բարանովսկին. այժմ էլ կան շատ ակցիօներական ընկերութիւններ, որոնց մէջ այս կամ այն կապիտալիստ անհատը չէ գործի տէրը, այլ լազմաթիւ բաժնետէրեր, որոնց թուին են պատկանում նաև այդ արդիւնագործութիւնների մէջ աշխատող բոլոր բանուորները, սակայն այդպիսի հրապակայական համայնացած և կենտրոնացած կապիտալիստական արդիւնագործութիւնն էլ այնուամենայնիւ չի կարող սոցիալիստական կոչուել: Յօդուածագիրը մի առ մի սուս է բերում նշանաւոր սոցիալիստների որոշումները և եզրակացնում, որ ոչ մէկը ճիշտ չէ ամփոփում սոցիալիզմի էութիւնը: Սոցիալիզմը, իբրեւ ապագայ հասարակական կազմի իղէալ, անորոշ է և մշուշապատ: Սոցիալիստական իղէալը անկարելի է հասկանալ առանց նուազագոյն ըսկզբբունքի: Իսկ անհասարակութիւնը իրերի բնութեան մէջ է արմատացած. մարդիկ անհասարակ են ծնւում իրանց ֆիզիքական, մտաւոր բնորոշանկութիւններով, բարոյական

ճաշակի և այլ հակումներով: Ոչ մի հասարակական կազմ չի կարող վերացնել այդ բնական անհասարակութիւնը: Եւ ինչեւ ձգտել այդ անհասարակութիւնը վերացնելու՝ Միքէլընդհանուր հասարակութիւնը երաշխաւորում է ընդհանուր երջանկութիւնը: «Հասարակութեան սկզբունքի տարրալուծումն է գլխաւոր: Ահա այդ հիմնական հարցի պատասխանն է որ տալիս է նոր ժամանակի ամենամեծ փիլիսոփայ Կանտը: Նրա հիմնական սկզբունքը այն է որ բոլոր մարդիկ բնութիւնից հաւասար են, որքան և նրանք տարբեր լինեն իրանց յատկութիւններով և արժանիքներով: Նրանք հաւասար են իրանց տարբեր և բախտաւոր լինելու իրաւունքով, նրանք հաւասար են այն յարգանքով որով մենք պէտք է վերաբերուենք նրանց բոլորի շահերին. նրանք հաւասար են, որովհետեւ իւրաքանչիւր մարդու անձ ունի անսահման մեծ արժէք: Կանտը հետեւեալ կերպով է բնորոշում մարդու բնածին իրաւունքները. «միայն մի բնածին իրաւունք ունի մարդը. ազատութիւն (ուրիշի կամայականութեան պարտադիր ներգործութիւնից անկախութիւն) որչափով այդ ազատութիւնը համապարունակելի է միւս մարդկանց ազատութեան հետ. դա միակ, սկզբնական իրաւունքն է, որ յատուկ է իւրաքանչիւր մարդու հէնց այն պատճառով որ նա մարդ է: Բնածին հասարակութիւնը — այսինքն՝ իւրաքանչիւրի իրաւունքը ուրիշի նկատմամբ աւելի պարտականութիւններ չկրել, քան այդ վերջինը կրում է առաջինի նկատմամբ, ինչպէս և մարդու իրաւունքը՝ լինել ինքն իր աւելը — ադ բոլոր իրաւունքները պարունակում են արդէն բնածին ազատութեան սկզբունքի մէջ և իսկապէս չեն կարող նրանից անջատուելը:

Արդ, արդիւնագործական միջոցների մասնաւոր սեփականութիւնը տնտեսական անխուսափելի օրէնքներով դառնում է մի մարդու կողմից իրաւունք հարստահարել միւսին, անխուսափելի օրէնք սահմանափակում է աշխատող անհատի ազատութիւնը և դարձնում է դարդակ իրաւաբա-

բողոքի «բնածին» հաւասարութիւնը : Այլ խօսքերով՝ աշխիւնաւ : միջոցներէ մասնաւոր սեփականութիւնը անհամապատասխան է մարդու իրաւունքին՝ ինքնու ազատ և հաւասար : Այդ պատճառով սոցիալիզմը պահանջում է հասարակութեան բոլոր անդամներէ սթեխտակն հաւասարութիւնը և մենք կարող ենք սոցիալիզմը որոշել իբրեւ անտեսական կողմից հասարակութեան այնպիսի կազմակերպութիւն, երբ անկարելի է հասարակութեան մի մասի անդամների հարստահարութիւնը միւսների կողմից :

Ընդհանուր առմամբ սոցիալիզմի մէջ նկատուում են երեք գլխաւոր ուղղութիւններ, 1) կոլլեկտիւիզմ, 2) կոմունիզմ և 3) անարխիզմ : Այդ երեք սոցիալիստական ուղղութիւնների վերջնական նպատակների մէջ տարբերութիւն չկայ — բոլորն էլ ձգտում են սնչափնելու մարդու հարստահարումը մարդով և ապահովել բոլորի անտեսական հաւասարաբնութիւնը : Կոլլեկտիւիզմը (կամ նեղ մտքով հասկացած սոցիալիզմը) պահանջում է իւրաքանչիւրից այն աշխատանքը, որին նա ընդունակ է և տալիս է վարձատրութիւն այն չափով որ համապատասխանում է հասարակութեան տուած նրա աշխատութեան : «Իւրաքանչիւրից նրա ընդունակութեան՝ համեմատ, իւրաքանչիւր ընդունակութեան, նրա գործերի համեմատ» ասում է Սեն-Սիմոնը : Կոմունիզմը միտում է աւելի արդիւնաւոր բնութոյրների աւելի վարձ ստանալու իրաւունքը, որովհետեւ ինքը մարդը հասարակական արդիւնք է և այս կամ այն ընդունակութիւններով ծնուելը մարդու սեփական կամքից չէ կախուած : հետեւաբար կոմունիզմի նշանաբանն է. «Իւրաքանչիւրից նրա ոյժերի համեմատ, իւրաքանչիւրին նրա պահանջների համեմատ», ինչպէս ձեռնարկէ և էլ է Կարէն : Անարխիզմի տարբե-

րութիւնը վերե յիշած երկու ուղղութիւններից կայանում է նրանում որ անարխիզմը անպայման ժխտում է հասարակական աշխատանքի ստիպողական կազմակերպումը և կարելի է համարում սոցիալիզմի վերջնական նպատակի իրադրոժումը, մարդկանց միանգամայն ազատ և անտարկադական գործակցութեամբ : Ըստ այդ ուղղութեան ոչ միայն պետութիւնը պէտք է անհետանայ, այլ և վերանայ ամեն մի ստիպողական հասարակական իշխանութիւն, զաւարի մարդու որեւէ իշխանութիւն մարդու վրա : Անարխիզմի իդէալն է — անհատի և տարեալ ազատութիւնն ինքնավարութիւնը :

Ժամանակակից հետաքրքրութիւն է ներկայացնում և (փետր. 18-ին, տարւրիտի գիկտատուրա) անունով Իդ-գոնզիլ յօդուածը : Ռուս սոցիալ-դեմոկրատների տակտիկական սխալները քննելուց առաջ հեղինակը, որ համոզմունքով սոցիալիստ է, առաջուց նախատեսում է որ նեղ կուսակցամոյթի եամբ վառուած պարտնները իսկոյն գիմելու են հայտնաբերի, վարկարեկ անող զրպարտութիւնների և այլն և այլն, չէ որ նոյնիսկ Մարքս և Էնգելսին 18 թուականին «դաւաճան» անունով կնքեցին, որովհետեւ նրանք համարձակութիւն ունեցան մերկացնելու 1848 թուականի յեղափոխութեան ժամանակ կատարած մի շարք սխալները... Այդպէս են ամեն տեղ նեղ կուսակցական շահերին գիտութիւնն և արդարութիւնը զոհող Ֆանատիկոսները, որոնք միշտ աւելի չարք են քան բարիք առաջադիմութեան համար...

Պրոլետարիատի միահեծանութեան դադարիարը բխնկիտական ծագում ունի : «Բխնկիտները, ասում է Էնգելսն, այնպիսի մարդիկ են, որոնք վարժուել են դաւաղիւնների զպրոցում, սովոր են դաւաղում :

թիւան խիստ կարգապահութեան կարծում են թէ համեմատաբար փոքրաթիւ խնամք, լաւ կազմակերպուած մարդկանց խումբ կարող է նպաստաւոր հանդամանքներու ձեռք գրեցել իշխանութիւնը և իր ձեռներու պահել մինչև որ աջողութի ժողովը և համախմբել նրան պարագլուխներին փոքրիկ կոյտի շուրջը: Այդ հասկացողութեան դէմ Էնգելսը 1895 թուականին հակադրեց իր տեսակետը. «Եթէ և ներկայ պրոլետարիատի հզօր բանակը - գրում էր նա - դեռ ևս չկարողացաւ համեմել իր նըպատակին, եթէ նա անկարող է յաղթանակել մի վճռական հարուածով, և ստիպուած է մանր մտքառումով խել թշնամոյց պիտի գիրքի յետեց - աշտեղից անդամաւի կերպով հետեւում է որ 1848 թուականին անկարելի էր սոցիալիստական կերպարանափոխութիւն իրագործել լոկ իշխանութիւն ձեռք գցելով»: Հին ձևի ապստամբութիւնը, փոքրցային կոիւնիքը պատնէշներով հանդէմ - շարունակում է նա - այժմ նըշարուոր չափով հնացել է: Գերման սոցիալ-դեմոկրատիան «Ընտրողական իրաւունքը մասսան յիմարացնելու գործիքից դարձրել է տգաւաղութեան գործիք»: Բանուորական կուսակցութեան լեզալ կըռիւր կառավարութեան և բուրժուապայլին տեւի մեծ երկիւղ է պատճառում, քան անլեզալ կուրը: Մենք «յեղափոխականներ» և «հիմքեր ստանեցնողներ» աւելի հաստատ ենք զիմու մեր նպատակներին օրինական ճանապարհներով, քան ապօրէն: Անցել է յանկարծակի բռնկումների, գիտակից փոքրամասնութեան դեկավարութեամբ անգիտակից մասսայի միջոցով կատարուող յեղափոխութիւնների ժամանակը: Ամբողջ հասարակական կազմի յիսակատար կերպարանափոխութիւնը ենթադրում է մասսայի գործունեայ մասնակցու-

թիւնը, նրա գիտակից վերաբերմունքը գէպի այն, ինչի համար նա մաքառում է և ինչ պահանջում: Իսկ որպէսզի մասսան իմանայ թէ ինչ անի - անհրաժեշտ է երկարատե և տոկուն աշխատանք»:

Այն էվոլյուցիոնիստական աշխարհայեացքը որի վրայ հիմնուած է իսկական մարքսիզմը ուս սոցիալ-դեմոկրատները միանգամայն մոռացութեան տուին, քաղաքական և սոցիալիստական յեղափոխութեան տարրերութիւնը լազաւ խախտուեց, «սոցիալ-դեմոկրատները» հրէշաւոր թռչեցով մարքսիստական հասկացողութիւնից ընկան եակոբինիզմի և բլանկիզմի ըմբոսնողութեան և տակտիկայի դիրքը: Մենք արդէն ծանօթացրինք Պլեխանովի հայեացքների հետ այդ հարցի մասին (տես «Մուրճ» № 1). Իզգօհվը համաձայն է յայտնի ուս սոցիալիստի բըննադատական վերաբերմունքին, արհամարհելով «լիբերալ», «դաւաճան» «բուրժուա» խօսքերով դիմացինին վախեցնելու երախայամիտ բանականութիւն: Պակ բմբոսների կուսակցութեամբ այդ «սոցիալ-դեմոկրատները» տարուել էին տարեւային հոսանքով և մոռացել ոչ միայն էնգելսին, այլ և կոքցրել դատելու ընդունակութիւնը, չուզեանալով որեւէ կոմպրոմիսի մէջ մտնել լիբերալների հետ, նրանք իրանց սխալ տակտիկայով միայն ուժեղացրին բէակցիան, որ զատ զատ ջարդեց օպօզիցիան: Առողջ խելքը և պատմութեան զգասը պէտք է թեւադրէին պրոլետարիատի դեկավարներին այն պարզ ճշմարտութիւնը որ բիւրօկրատիայի ձեռքից իշխանութիւնը կարող է լաւագոյն պէպքում անցնել լիբերալ-դեմոկրատներին ձեռքը, որ կը տար պրոլետարիատին աննուազն պրոֆեսիօնալ միութիւններ և մամուլի ազատութիւն, առանց որոնց բանուորները համար անհնարին է լայն

ծրագրով մաքառում: Կառավարութիւնը տեսնելով ընդդիմադիր կուսակցութիւնների համերաշխութիւնը, տեսնելով որ լիբերալ դեմոկրատները իսկական յենակէտ ունեն մասսայի մէջ, տատանութիւններից և հակա-յեղափոխական փորձերից յետոյ ստիպուած պէտք է լինէր նահանջի և գէթ մի քանի դիրքերը յանձնել: Ասել թէ լիբերալ դեմոկրատները կամ «Земля» իշխանութիւն ձեռք ձգելով «կը խաբէին» բանուորներին՝ անհիմն է, որովհետեւ հէնց բիրտկրատիայի օգտին գործած չլինելու նպատակով նա այդ չէր անել: Սակայն սոցիալ-դեմոկրատները չուղեցան ի նկատի ունենալ տակտիկական այդ պահանջը. նրանք վճռեցին թէ իրանք մենակ բաւական ոյժ ունեն ոչ միայն բիրտկրատիան տապալելու, այլև բուրժուազիան հալածելու: Մամուլի մէջ և միտինգներում լիբերալները կէմ անխնայ պատերազմ էր յայտարարուած, խոշոր բուրժուազիայի դէմ իսկոյն գոհ տուեցին՝ զօրով մտցնելով ութ մամեայ աշխատանք, մանր բուրժուազիան խրտնացրին զինուած ապստամբութեան, անվերջ գործադուլների, անտեսական սնանկութեան բերականներով: Հետեանքը սոսկալի ջախջախում, որից «լիբերալներին» հետ տուժեցին և իրանք սոցիալ-դեմոկրատները: Համարժէք համարել «բուրժուազիան» և ողւս «լիբերալներին» անմատթիւն է: Եւ սոցիալ-դեմոկրատները ոչ մի գիտակցութիւն չմտցրին հին շարունակ վարած ապստամբութեան մէջ և առաջացրին մի տարերային շարժում, որ էնգելսը հետեակ կերպով է տարբարութեւ կեւ 10 տարի առաջ. «Առաջին խոշոր յաջողութիւնից յետոյ յաղթական փոքրամասնութեան

մէջ սովորաբար առաջ էր գալիս պառակտում. մի մասը բաւականաճում էր ստացածով, միւսը ուղղում էր առաջ ընթանալ, դնում էր նոր պահանջներ, որոնք գէթ մասամբ համապատասխանում էին ժողով. մասսայի իսկական կամ երեւակայական շահերին: Առանձին ղեպքերում այդ աւելի արմատական պահանջները իրականանում էին իսկապէս, բայց յաճախ լուկ կարճ ժամանակով. հաւաքը կուսակցութիւնը կրկին յաղթող էր հանդիսանում, վերջին յաղթութեան պտուղները ամբողջապէս կամ մասամբ ոչնչացւում էին. յաղթումները այն ժամանակ ըզուռում էին դաւաճանութեան մասին կամ իրանց պարտութիւնը պատահականութեան էին վերագրում: Մինչդեռ իրականապէս բանը մեծ մասամբ լինում էր այսպէս. առաջին յաղթութեան հետեանքները ամբապնդում էին միայն երկրորդ յաղթանակով, աւելի արմատական կուսակցութեան յաղթանակով, իսկ զրանից յետոյ արմատականները և նրանց յաջողութիւնները նորից անհետանում էին բեմից»:

Յօդուածագիրը գալիս է այն եզրակացութիւն որ պէտք է միանգամայն թողնել «պրոլետարիատի դիկտատուրայի» մասին միտքը, որովհետեւ այդ մասին խօսք կարող է լինել միայն իսկական սահմանադրական-պարլամենտական իրաւակարգ հաստատուելուց յետոյ: Դաշնակցութիւնը իսկական սահմանադրականների հետ տակտիկական անհրաժեշտ քայլ է պրոլետարիատի շահերի մասին մտածողների համար: Ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, արտայայտուած մտքերը շատ մօտ են ամսագրիս յունուարի ներք. տես. մէջ պարզած տեսակէտներին:

Խմբագիր՝ Լ. Սարգսեան
Հրատարակիչներ՝ Ղ. Բանանեան
Լ. Սարգսեան:

14. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
15. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
20. ՅԱԽԵԼՈՒՄԾ. Զէյմս Մորիէր՝ «ՀԱՁԻ ԲԱՐԱՆ ԱՆԳ-
ԼԻԱՅՈՒՄ», վէպ պարսկ. կեանքից, թարգմ.
անգլ. Մ. Կարապետեան

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից՝ դրել պարզ, մանաւանդ բուերը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, եւ քերթի միայն մի երեսի վրայ. տառնմանակն ու զարմանել կէտադուրեան, ուղղագրութեան եւ նոր պարբերութիւնները սրտակի լինելու վրայ: Թարգմանութեան հետ պէտք է ուղարկել խմբագրութեանը նաեւ բնագիրը:

2. Ձրնդունուած մեծ յօդուածները պահուում են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ յետոյ ոչնչացնում են: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը: Փոքր յօդուածներն ու ստանաւորները չեն վերադարձնում:

3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը: Խմբագրութեան առանց պայմանների ուղարկուած ձեռագիրները համարում են անվճարելի:

4. Խմբագրութիւնն իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:

5. «Մուրի» համարը չստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեանը տեղեկութիւն տալ ոչ ուշ, քան յաջորդ համարի լոյս տեսնելը:

6. Խմբագրութեանը զանազան հարցումներով դիմող անձինք պէտք է տրտառխանի համար ուղարկեն նամակագրոջ՝ կամ պոստային բւանի:

7. Հասցէ փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կոպէկ: Հասցէի փոփոխումը պէտք է ստացուի իւրաքանչիւր ամսի 10-ից ուշ ուշ, սրպէս-զի առաջիկայ համարն ուղարկուի նոր հասցէով: Նոր հասցէի հետ պէտք է այսմեկ նաեւ հին հասցէն:

ՅԱՐՈՒՆԱԳԻՈՒՄ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1906 Թ.

„ՄՈՒՐՃ“

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳՐԻ

(Նոր շրջան VI տարի)

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐԻՆԸ

Ռուսաստան տարեկան 10 ռ. Արևաստանում 12 ռ. (32 ֆ.)

և
Պարսկաստան կէս տարին 6 » » 7 » (18 ֆ.)

Հասցե կամար 1 բուրլի, բաժանորդագիրն ամսական 1 բուրլի:
Ծանոթութիւն. Բաժանորդագիրն կարելի է վճարել նաեւ մաս-մաս.
Ծխակ. դպր. վարժուչիների և ուսուցիչների, գիւղական բանասերների,
միջն. ուս. աշակերտների, ուսանողների և բանուորների համար բաժանորդագիրն է 8 բուրլի Ռուսաստանում:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԴՈՒՆԻՈՒՄ Է

Թիֆլիսում — խմբագրատանը (ձախճափաճեան փողոց, տ. № 12)
Կայսերական այլ ճեղքից պէտք է դիմել՝ Тифлисъ, въ редакцію
журнала «МУРЧЪ».

Արևաստանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue «MOURTON».

«Մուրճ»-ի զորձակալները.

Ալեքսանդրուպոլ.—պ. Լեոն Մանուէլեան

Բաքու.—բժ. Գ. Սարգսեան (Ե. Մорск. ձ. № 26) և պ. Յ. Քոչարեան:

Երբի-Էյրաք.—պ. Դ. Տի-Գանիէլեան:

Երեւան.—«Արարատ» գրականութի:

Կարս.—պ. Համադասյ Տ.—Խաչատրեան:

Մոսկուա.—պ. Ստ. Թումեան:

Սոչի.—պ. Արամ Յակոբեան (Սեփեղեղեայ շրջան):

Սամարկանդ.—Ռ. ք. Բէկզիւլեան (Անգրկասպեան երկիր):

Սիմֆերոպոլ.—պ. Ն. Հայրապետեան:

Թիֆլիզ.—«Դուտտենբերգ» և «Կենսարոնական» գրադաճառ.

Ղաղիկաւկազ.—Յ. ք. Սառիկեան:

Թաւրիզ.—պ. Հ. Պանիրեան:

Եգիպտոս.—դոկտոր Կ. Փաշայեան-Խան (Ալէքսանդրիա):

Էնգելի.—պ. Գ. Մելիք-Աբրահամեան:

Նոր-Ջուղա.—պ. Տիգրան Աբգարեան:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ Ընդունուած է ամեն լեզուով: Յայտարարութիւնների համար վճարում են.—1 երես ընտղ յայտարարութեան համար 15 ռ., 1/2 եր. Տ., 1/4 եր.—4 ռ., առդասեղ (կորպ.)—40 կ.:

Խմբագիր ԼԵՆԻՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ